„Briliánsan megírt könyv arról, miért került zsákutcába a modern liberalizmus."
Financial Times

A FÉNY KIALSZIK

A LIBERÁLIS DEMOKRÁCIA VÁLSÁGÁRÓL

IVAN KRASZTEV – STEPHEN HOLMES

Park Könyvkiadó

IVAN KRASZTEV – STEPHEN HOLMES

A FÉNY KIALSZIK

A LIBERÁLIS DEMOKRÁCIA VÁLSÁGÁRÓL

Park
2021

Bevezetés
Utánzók és elégedetlenek

Mindannyian eredeti példányként születünk –
miért végezzük oly sokan másolatként?

Edward Young

A múltban jobb volt a jövő. Valamikor régen hittünk benne, hogy 1989 „olyan élesen választja el a múltat a jövőtől, mint a berlini fal a Keletet a Nyugattól”.[1] Azelőtt „nehezen tudtunk elképzelni olyan világot, amely nem sokkal jobb a miénknél, vagy olyan jövőt, amely lényegét tekintve nem demokratikus és kapitalista”.[2] Ma már nem így gondolkodunk. A legtöbben nehezen tudunk elképzelni olyan jövőt, még Nyugaton is, amely megbízhatóan demokratikus és liberális marad.

Amikor véget ért a hidegháború, magasan szárnyalt a remény, hogy a liberális, kapitalista demokrácia elterjed az egész földgolyón.[3] Úgy látszott, a geopolitika színpadán már helyükön vannak a George Bernard Shaw *Pygmalion*ját idéző produkció díszletei – ebben az optimista és didaktikus darabban egy fonetikaprofesszornak sikerül egy szegény virágáruslányt megtanítania a „királynői kiejtésre”, s így arra, hogy otthon érezze magát az előkelő társaságban.

Ám az érdeklődő megfigyelők, miután idő előtt megünnepelték a Kelet beolvadását a Nyugatba, végül ráébredtek, hogy az előadás nem a várakozásaik szerint alakult.[4] Mintha a *Pygmalion* színrevitele helyett a világ Mary Shelley *Frankenstein*jének színpadi adaptációját lett volna kénytelen megnézni – egy pesszimista és didaktikus regényt, amelynek hőse elhatározza, hogy Istent játszva emberszerű lényt állít össze emberi testrészekből. A selejtes szörnyeteg úgy érzi, magányra, láthatatlanságra és kirekesztettségre van ítélve. És megirigyelvén alkotójának számára elérhetetlen boldogságát, dühödten fordul annak barátai és családja ellen,

elpusztítja világukat, és az emberi önmásolás félresikerült kísérletének eredményeként csak lelkifurdalást meg kétségbeesést hagy maga után.

Ez a könyv annak a történetét kívánja elmondani, hogyan lett a liberalizmus önnön hidegháborúban kivívott, fanfárokkal üdvözölt sikerének az áldozata. Felszínesen nézve a gyökeresen destabilizáló politikai események sorozata a hibás: a New York-i World Trade Center elleni, szeptember 11-i támadás, a második iraki háború, a 2008-as gazdasági válság, a Krím orosz annektálása és a kelet-ukrajnai beavatkozás; Nyugat tehetetlensége annak láttán, hogy Szíria humanitárius rémálomba zuhant; a 2015-ös európai migrációs válság, a Brexit-népszavazás, Donald Trump megválasztása. A liberális demokrácia hidegháború után még derengő fényét az a kínai gazdasági csoda is halványította, amelyet egy gátlástalanul antidemokratikus és antiliberális politikai vezetés irányított. Voltak, akik úgy próbálták megmenteni a liberális demokrácia nevének jó csengését, hogy a nem nyugati autokráciával állították szembe, de törekvéseiket aláásta a liberális normák felelőtlen megsértése – például a fogolykínzás –, és a demokratikus intézmények szembeötlően rossz működése még Nyugaton is. Jellemző, hogy a liberális politikatudósok legfőbb témája napjainkban a demokráciák sorvadása és bukása.[5]

A „nyílt társadalomnak” a puszta eszménye is elvesztette valaha ünnepelt csillogását.[6] Sok kiábrándult polgár számára a világra való nyitottság inkább lehet alapja a szorongásnak, mint a reménynek. Amikor ledöntötték a berlini falat, a világon összesen tizenhat határkerítés volt. Ma hatvanöt államhatáron van megerősített védelmi rendszer vagy készen, vagy épülőben. A Québeci Egyetem szakértője, Elisabeth Vallet szerint a világ országainak csaknem egyharmada emel akadályokat a határai mentén.[7] Az 1989-et követő három évtized „intermurális” periódusnak bizonyult, rövid, átmeneti falmentes időszaknak a berlini fal – a határok nélküli világ utópisztikus képzelgéseihez vezető – drámai áttörése és a világméretű falépítő téboly között, ahol beton- és szögesdrót akadályokban testesülnek meg az egzisztenciális (bár néha csak képzelgésből fakadó) félelmek.

Az európai és amerikai emberek zöme arról is meg van győződve manapság, hogy gyermekei nem fognak akkora jólétben és elégedettségben élni, mint a szüleik.[8] A demokráciába vetett bizalom enyészőben, nagy hagyományú pártok esnek szét, vagy kiszorítják őket amorf politikai mozgalmak és diktatórikus populista vezetők, gyengítve a szervezett politikai erők hajlandóságát, hogy válságos időkben a demokrácia

fennmaradásáért harcoljanak.[9] A választópolgárokat Európa és Amerika több részén a nagyarányú bevándorlás réme nyomasztja, és mind jobban vonzódnak az idegengyűlölet retorikájához, a tekintélyelvű vezetőkhöz, a határok militarizálásához. Nem hisznek abban, hogy a jövőjüket jobbá teszik a Nyugatról kisugárzó liberális eszmék, inkább attól félnek, hogy a 21. századi történelemben csapást jelentenek majd a beözönlő embermilliók.[10] Az egykor zsarnokságtól védő bástyaként magasztalt emberi jogok a mostanában gyakori vád szerint korlátozzák a demokráciák azon képességét, hogy hatékonyan harcoljanak a terrorizmus ellen. A liberalizmus fennmaradását övező félelem olyan erős, hogy 2016-ban a politikai kommentátorok számára szinte kötelező refrénné vált a hivatkozás *A második eljövetel*re, arra a versre, amelyet az emberi történelem egyik legpusztítóbb konfliktusának utóhatását megélve írt William Butler Yeats 1919-ben.[11] Egy évszázaddal megírásuk után e szavak világszerte mantraként ismétlődnek a liberális demokrácia aggódó védelmezőinek szájából: „széthull minden; már nem tart a közép; / a földet anarchia dúlja szét."[1]

Ben Rhodes, Barack Obama egyik legközelebbi tanácsadója és személyes jóbarátja *The World as It Is* (A világ a maga valójában) című emlékiratában megvallja, hogy aznap, amikor Obama elhagyta a Fehér Házat, az a baljós sejtelem nyugtalanította a legjobban: „Mi van, ha tévedtünk?"[12] Nem abban volt bizonytalan, hogy „Mit csináltunk rosszul?". Vagy: „Ki lépett helytelenül?" Nem is a Hillary Clinton-féle „Mi történt?" rejtélyét akarta a legsürgősebben megfejteni. Obamát sokkal inkább az a kérdés aggasztotta: „Mi van, ha tévedtünk?" Vagyis mi van, ha a liberálisok rosszul értelmezték a hidegháború utáni korszak lényegét? A helyes kérdés a „Mi van, ha tévedtünk?", és erre igyekszünk választ adni ebben a könyvben.

A szerzők számára ez húsba vágóan személyes kérdés. Kettőnk közül az idősebbik, az amerikai, a hidegháború kezdete utáni évben született, és a középiskolában tanulta, hogy az akkor felépített falban az intolerancia és a zsarnokság testesül meg. A fiatalabbik, a bolgár, a kelet–nyugati választóvonal másik oldalán született négy évvel a berlini fal megépülése után, és abban a meggyőződésben nőtt fel, hogy a falak ledöntése: út a politikai és egyéni szabadsághoz.

Bár különböző a hátterünk, mindketten éveken át a fal árnyékában éltünk, a fal tévén közvetített, drámai hatású lerombolása pedig

meghatározó pillanatnak bizonyult politikai és szellemi életpályánkon. Mi is osztoztunk abban a téveszmében, hogy a hidegháború vége a liberalizmus és a demokrácia korának kezdete.

Ez a könyv azt a kísérletünket tükrözi, hogy megértsük, miért tettük annak idején oly lelkesen magunkévá ezt az illúziót, de azt is, hogyan lehet gondolatilag feldolgozni azt a világot, amelyre mostanság oly baljósan szabadult rá az illiberális és antidemokratikus „anarchia” áradata.

A VÉG ÉRZETE

Három évtizede már, hogy 1989-ben egy amerikai külügyminisztériumi tisztségviselő tömören megragadni vélte a kor lényegét. Néhány hónappal azelőtt, hogy a németek örömtáncot lejtettek a berlini fal légkalapáccsal szétvert romjain, kinyilatkoztatta, hogy a hidegháborúnak gyakorlatilag vége. A liberalizmusnak a kommunizmus fölött aratott átfogó győzelmét megpecsételte egy évtizednyi gazdasági és politikai reform, amit Kínában Teng Hsziao-ping, a Szovjetunióban pedig Mihail Gorbacsov kezdeményezett. „A liberális demokrácia marxista–leninista alternatívájának felszámolása – vélekedett Francis Fukuyama – a nyugati liberalizmus életképes rendszer-alternatíváinak teljes kimerülését” jelezte. Miután a kommunizmust a marxisták mint a hegeli értelemben vett Történelem betetőzését magasztalták, most hirtelen kisbetűs történelemmé fokozódott le – amerikai értelemben –, mint valami jelentéktelen dolog. Ilyen körülmények között lehetett a „nyugati liberális” demokráciát megnevezni mint „az emberiség ideológiai fejlődésének végpontját”. Miután megbuktak „e század fasiszta és kommunista diktatúrái, az egyetlen kormányzati forma, amely sértetlenül maradt fenn a huszadik század végéig, a liberális demokrácia volt”. Mivel „a liberális demokratikus állam alapelvei… abszolútak voltak, és nem lehetett tökéletesíteni őket”, egyetlen feladat maradt a liberális reformerek számára: „térben kiterjeszteni ezeket az elveket oly módon, hogy az emberi civilizáció különféle tartományai fölemelkedjenek legfejlettebb előőrseinek szintjére”. Fukuyama kitartott azon állítása mellett, hogy a „liberalizmus végül az egész világon diadalmaskodik”. De igazi mondandója az volt, hogy ezek után nem

jelenhetnek meg „olyan ideológiák, amelyek a liberalizmusnál fejlettebbnek állítják be magukat”.[13]

Mit jelentett a gyakorlatban az, ha a kapitalista demokráciát az emberiség politikai fejlődésének végállomásaként ismerjük el? Fukuyama ebben a kérdésben nem fogalmaz egyértelműen, de a gondolatmenetéből kétségtelenül az következett, hogy a nyugati jellegű liberális demokrácia az egyedüli megvalósítható eszmény, amely felé minden ország reformerei törekedhetnek. Amikor azt írta, hogy „az illiberális erők fároszának” fényét kioltották a kínai és szovjet reformerek, arra gondolt, hogy egyedül Amerika liberális jelzőfénye világítja meg az emberiség jövőbe vezető útját.[14]

Annak tagadása, hogy a nyugati modellnek bármiféle globálisan vonzó alternatívája létezhet, jól magyarázza, hogy Fukuyama tétele nemcsak az amerikai önimádatot igazolta vissza, hanem magától értetődőnek rémlett a vasfüggöny mögött élő másként gondolkodók és reformerek szemében is.[15] Még egy éve se múlt, hogy 1988-ban a demokratikus pluralizmus leglelkesebb szovjetunióbeli hívei megjelentettek egy cikkgyűjteményt *Inogo nye dano* címmel,[16] amit hozzávetőleg így lehetne fordítani: „Nincs más út”. Nemcsak a szovjet reformizmus bibliája volt, hanem olyan könyv is, amely amellett érvelt, hogy a nyugati kapitalista demokráciának nincs fenntartható alternatívája.

A mi terminusainkkal fogalmazva: az 1989-es esztendővel a harminc évig tartó Utánzás Kora köszöntött be. A nyugati dominanciájú egypólusú világrend vitathatatlanná tette a liberalizmus egyeduralmát az erkölcsi eszmények birodalmában. Ez az ideológiai fensőbbség viszont olyan normatív legitimációval ruházta fel a nyugati intézményi formákat, hogy az utánzásuk – azok számára, akik képesek voltak rá – kötelezőnek tűnt. De miután alábbhagytak a Nyugat politikai és gazdasági modelljének exportjához fűzött kezdeti, vérmes remények, fokozatosan terjedni kezdett az utánzás politikájától való viszolygás. Az antiliberális visszacsapás, meglehet, szükségszerű válasz volt arra a világra, melyet a politikai és ideológiai alternatívák hiánya jellemzett. Az alternatív lehetőségeknek ez a hiánya lehet az, ami feltevésünk szerint még a tekintélyelvű múlt gravitációs vonzásánál vagy a liberalizmussal szembeni, történelmileg meggyökeresedett ellenszenvnél is inkább megmagyarázza a mai posztkommunista társadalmakban uralkodó Nyugat-ellenes ethoszt.[17] Már a „nincs más út” kijelentésből sugárzó magabiztosság is önálló indítéka

lehetett a populista idegengyűlölet és reakciós nativizmus Közép- és Kelet-Európában kezdődő, s immár az egész világon végigsöprő hullámának. A liberális demokrácia elfogadható alternatívájának hiánya a lázadást kezdte ösztönözni, mert valamiféle elemi szinten „az embereknek választási lehetőség kell, még ha csak az illúziója is”.[18]

A populisták nem csupán a politika egy konkrét (liberális) típusa ellen lázadnak, de az ellen is, hogy a kommunista ortodoxiát liberális ortodoxia váltsa föl. Mind a bal-, mind a jobboldalon a rebellis mozgalmak fő mondandója az, hogy az „eszi, nem eszi” szemlélet hibás, és a dolgok máshogy is folyhatnak, azonkívül lehetnek ismerősebbek és autentikusabbak is.

Nyilvánvaló, hogy nem lehet egyetlen tényezővel megmagyarázni, hogyan tűnhettek fel a tekintélyelvű antiliberalizmusok egy időben ilyen sok eltérő helyzetű országban a 21. század második évtizede során. De a liberális demokrácia kanonizált státusza és általában az utánzás politikája keltette ellenérzés szerintünk döntő szerepet játszott nemcsak Közép-Európában, hanem Oroszországban és az Egyesült Államokban is. A bizonyításhoz először két olyan tanút idézünk be, akik a liberalizmus legvilágosabban fogalmazó közép-európai kritikusai közé tartoznak. Ryszard Legutko lengyel filozófus, az Európai Parlament képviselője amiatt haragos, hogy „a liberális demokráciának nincs alternatívája”, hogy „a közösségi élet megszervezésének egyetlen elfogadott útjává és módszerévé vált”, s hogy „a liberálisoknak és liberális demokratáknak sikerült elhallgattatniuk és marginalizálniuk szinte minden alternatívát és a politikai rendről vallott minden nem liberális nézetet”.[19] Egy befolyásos magyar történész hasonlóan vélekedik: „Nem akarjuk másolni, amit a németek csinálnak, sem azt, amit a franciák – közli Schmidt Mária, Orbán Viktor főértelmiségije. – A saját életvitelünket akarjuk folytatni.”[20] Mindkét kijelentés azt sejteti, hogy a makacs ellenállásnak, amellyel sokan nem hajlandók elfogadni „a nyugati liberalizmus működőképes rendszerszerű alternatíváinak teljes kimerülését”, nagy része volt abban, hogy a Nyugat utánzást gerjesztő puha hatalmából az erő és tekintély helyett a gyengeség és sebezhetőség forrása lett.

A liberális Nyugat előtti térdhajtás elutasítása az illiberális ellenforradalom jellemző jegyévé vált szerte a posztkommunista világban és azon is túl. Erre a reakcióra nem lehet legyinteni azzal a közhelyes megjegyzéssel, hogy „a Nyugat hibáztatása” olcsó kiút a nem nyugati

vezetőknek, ha el akarják kerülni a felelősséget saját kudarcos politikájukért. A történet ennél sokkal bonyolultabb, egyszersmind izgalmasabb. Többek közt arról szól, hogyan áldozza fel a liberalizmus a pluralizmust a hegemónia kedvéért.

MEGNEVEZÉS, SZÜKSÉGSZERŰSÉG

A hidegháborúban a világ legsúlyosabb politikai következményekkel járó törésvonala a kommunisták és a demokraták között húzódott. A Földet felosztották a Kelet totalitárius és a Nyugat szabad világára, a fő konfliktus peremvidékeit benépesítő társadalmaknak pedig jogukban és hatalmukban állt – vagy legalábbis így képzelték – eldönteni, melyik oldalra állnak. A fal leomlása után ez a konstelláció megváltozott. A geopolitikai firmamentumon a legjelentősebb hasadás az utánzókat választotta el az utánzottaktól, a megállapodott demokráciákat azoktól az országoktól, amelyek a demokratikus átmenet kiteljesítéséért küzdöttek. A kelet–nyugati viszony a két rendszer közti hidegháborús patthelyzetből az ugyanazon, egypólusú rendszeren belüli modellek és imitátorok feszült kapcsolatává alakult.

A volt kommunista országoknak azon 1989 utáni törekvése, hogy utánzás révén felzárkózzanak a Nyugathoz, többféle nevet kapott: amerikanizálódás, európaivá válás, demokratizálódás, liberalizálódás, bővítés, integráció, harmonizáció, globalizáció és így tovább – de a jelentés mindig magában foglalta az utánzással való modernizációt és az asszimilációval történő integrálódást. A közép-európai populisták szerint a kommunizmus összeomlása után a liberális demokrácia lett az új, kikerülhetetlen ortodoxia. Örök fájdalmuk, hogy a nyugati értékek, attitűdök, intézmények és gyakorlatok utánzása kényszerré és kötelességgé vált. Ahogy a föntebb idézett lengyel filozófus is megfogalmazta, kigúnyolva sok honfitársának 1989 utáni gondolkodását:

> a mélyebb bölcsességet a másolás és utánzás jelentette. Minél többet másoltunk és utánoztunk, annál büszkébbek lettünk magunkra. Intézmények, oktatás, szokások, törvények, média, nyelv –

egyszeriben szinte minden a haladás útján előttünk sorakozó eredeti modellek tökéletlen másolatává vált.[21]

Ez a vészterhes aszimmetria a morálisan élen járók és a lemaradók, vagyis az utánzottak és az utánzók között, a kelet–nyugati kapcsolatok meghatározó és keserves sajátossága lett 1989-től kezdve.

A fal leomlása után a Nyugat mindenre kiterjedő utánzását széles körben úgy ismerték el, mint az addig nem demokratikus társadalmak demokratizálásának leghatékonyabb módját. Jórészt a vele járó morális aszimmetria miatt ez az elbizakodott felfogás lett mostanra a populisták haragjának legfőbb célpontja.

AZ UTÁNZÁS TERHE

Fölösleges mondani, hogy az utánzás mindenütt jelen van a társadalom életében. A híres 19. századi szociológus, Gabriel Tarde odáig ment, hogy kijelentette: „a társadalom utánzás”.[22] Sőt, úgy beszélt a „ragályos utánzásról”, mint valamiféle „alvajárásról”, amin azt értette, hogy az emberek spontán módon másolják egymást, mindenfajta stratégiai terv vagy cél nélkül, mint a korábbi tetteket mímelő bűnözésben, úgy, hogy abban nincs semmiféle kényszer vagy kötelezettség.[23]

Amikor a közép-európai populisták az általuk észlelt Utánzási Parancsolat ellen lázadoznak, mert úgy érzik, ez a liberalizmus 1989 utáni hegemóniájának legelviselhetetlenebb eleme, nyilvánvalóan olyasmit értenek rajta, ami ennél kevésbé általános, de politikailag provokatívabb. Az átfogó intézményi utánzás szóban forgó változata magába foglalja, először is, az utánzottak erkölcsi felsőbbrendűségét az utánzók fölött. Másodszor egy olyan politikai modellt, amely azt hirdeti, hogy felszámolta minden életképes alternatíváját. Harmadszor azt az elvárást, hogy az utánzás feltétel nélküli legyen, ne pedig a helyi hagyományokhoz alkalmazkodjék. És negyedszer, a vélelmezett hozzájárulást, hogy az utánzottak (és ennélfogva felsőbbrendűek) képviselőinek joguk legyen folyamatosan ellenőrizni és értékelni az utánzó országok előrehaladását. Nem akarjuk túlfeszíteni az analógiát, de érdekes megfigyelni, hogy a

rendszerutánzás 1989 után meggyökeresedő stílusa milyen kísértetiesen hasonlít a szovjet korszak választásaira, ahol a pártfunkcionáriusok által ellenőrzött szavazók eljátszották, hogy megválasztják a tisztségekért induló egyedüli jelölteket.

Hogy jobban leírhassuk, mi volt a tét, előbb néhány megkülönböztetést kell tennünk. Mint már jeleztük, meg kell különböztetnünk az egyedüli ortodox modell tüzetes utánzását, amit ítélkező külföldiek felügyelnek (bár nem kényszerítenek ki), attól a közönséges tanulási folyamattól, amelynek során az államok másodkézből profitálnak egymás tapasztalataiból.[24] Az előbbi ellenkezést szül, szemben az utóbbival, amit az észlelt sikerek és kudarcok szemléltető hatásának eredményeként szokás értelmezni.

Másodszor, ami még fontosabb, különbséget kell tennünk az eszközök és a célok másolása között. Az előbbit inkább *átvétel*nek, mint utánzásnak mondjuk. Ennek a különbségtételnek a klasszikus megfogalmazása a nagy gazdaságszociológustól, Thorstein Veblentől származik, aki a 20. század elején azt írta, hogy a japánok átvették „az ipari mesterségeket" a Nyugattól, de nem vették át a Nyugat „szellemi világképét", sem „magatartási alapelveit és etikai értékeit".[25] A technikai eszközök átvétele nem érinti az identitást, legalábbis rövid távon nincs rá hatással, míg az erkölcsi célok utánzása mélyebben hat, közelít a „megtérési élményhez". Amikor a közép-európaiak 1989 után újjáépítették társadalmaikat, arra törekedtek, hogy a Nyugaton megfigyelt életstílusokat és morális attitűdöket másolják. A kínaiak, ellenkezőleg, olyan utat választottak, amely hasonlított a Veblen által azonosítottra: adoptálták a nyugati technológiákat, hogy felgyorsítsák a gazdasági növekedést, és növeljék a kommunista párt tekintélyét – pontosan azzal a céllal, hogy *ellenálljanak* a Nyugat szirénhangjainak.

Az erkölcsi eszmények utánzása, eltérően a technológiák átvételétől, hasonlatossá tesz a csodálat tárgyához, de egyszersmind azt is garantálja, hogy kevésbé legyünk önmagunk olyan időben, amikor egyediségünk és a csoportunkba vetett hitünk áll a méltóságért és elismertetésért vívott harcunk fókuszában. A liberális modernség lényegéhez tartozó innováció-, kreativitás- és eredetiségkultusz azt jelenti, hogy egy nyugati modell nyugati felügyelet alatti átvételének programját még a gazdaságilag sikeres országok, például Lengyelország is úgy élik meg, mint annak a beismerését, hogy nem sikerült megszabadulniuk a külföldi instruktoroknak és inkvizítoroknak való történelmi alárendeltségtől.

Az önmagának ellentmondó igény, hogy ezek az országok egyszerre legyenek eredetiek és másolatok, óhatatlanul pszichés terhelést jelentett. A méltatlan bánásmód érzését az is fokozta, amit a posztkommunista demokráciafejlesztés lényegi iróniájának nevezhetnénk az európai integráció kontextusában: hogy az EU-tagság feltételeit teljesítsék, a ránézésre demokratizálódó közép- és kelet-európai országoknak olyan programokat kellett végrehajtaniuk, amelyeket brüsszeli – meg nem választott – bürokraták és nemzetközi hitelező szervezetek szabtak meg számukra.[26] A lengyeleknek és magyaroknak megmondták, milyen törvényeket és intézkedéseket kell foganatosítaniuk, egyben arra utasították őket, hogy tegyenek úgy, mintha maguk kormányoznának. A választások kezdtek „bolondcsapdának” látszani, ahogy Rudyard Kipling mondaná. A szavazók rendszeresen kirúgták a hivatalban lévőket, ez tény, de a Brüsszelben megfogalmazott programok lényegében változatlanok maradtak. Elég nyomasztó volt eljátszaniuk, hogy a maguk urai, miközben a nyugati politikacsinálók uralkodtak fölöttük. Az utolsó csepp a pohárban az lehetett, amikor az odalátogató nyugatiak becsmérlőn azzal vádolták őket, hogy csak előadják a demokrácia kötelező gyakorlatait, miközben a térség politikai elitjei úgy gondolták, hogy pontosan ezt várják el tőlük.

A kommunizmus összeomlása lélektanilag problémás, sőt traumatikus átalakuláshoz vezetett a kelet–nyugati kapcsolatokban; olyan várakozást gerjesztett, hogy a kommunizmusból kilépő országoknak nem az eszközök, hanem a célok utánzására lehet csak szükségük. A keleti politikai vezetők, akik élen jártak a nyugati modelleknek ebben a szűken vett importjában, azt akarták, hogy polgártársaik internalizálják a modell céljait, és holisztikusan, ne pedig részletenként tegyék magukévá a modell preferenciáit. Az antiliberális politikát motiváló sérelem abban gyökerezik, hogy az addig kommunista országok demokratizálására tett kísérlet fő célja egyfajta kulturális *megtérítés* volt a Nyugaton „normálisnak” tekintett értékekhez, szokásokhoz és attitűdökhöz. Nemcsak néhány külföldi elemet oltottak be a helyi hagyományokba, hanem az öröklött identitást veszélyeztette ez a politikai és morális „sokkterápia”. Minthogy a folyamat elkerülhetetlenül részleges volt, és részrehajló, a másolt liberalizmus miatt sokan, akik eredetileg a változások hívei voltak, kulturális alakoskodóknak kezdték érezni magukat – ez a rossz közérzet viszont politikailag kihasználható nosztalgiát ébresztett az elveszett hitelesség után.

A gyengéknek az erősek és sikeresek utánzására tett kísérletei egyáltalán nem számítanak kivételesnek az államok és nemzetek között. De az imitáció máskor rendszerint csak üres majmolás volt, nem pedig olyan, lélektanilag és társadalmilag megterhelő átlényegülés, amire az 1989 utáni Közép-Európában tettek kísérletet. A 17. századi Európa hegemón hatalma, XIV. Lajos Franciaországa sok felületes utánzót inspirált. Ahogy Ken Jowitt politikatudós rámutatott, Versailles utánzatait megépítették német földön, Lengyelországban és Oroszországban, másolták a francia etikettet is, és széles körben a francia lett az elitek nyelve. A 19. században aztán a brit parlament lett a kötelező és cicomahalmozó utánzás tárgya, majd „a második világháború után számos sztálinista rezsimet hoztak létre Kelet-Európában Albániától Litvániáig, s mindre rányomta bélyegét a csúf sztálinista építészet – politikai és fizikai értelemben egyaránt”.[27] Annak, hogy ez a kozmetikai jellegű utánzó magatartás ennyire gyakori a politikai életben, az az egyik fontos oka, hogy a gyengék erősebbnek látszhatnak a jóvoltából, mint amilyenek – a mimikri hasznos formája ez, segíti a fennmaradást az ellenséges környezetben. Amellett értelmezhetővé teszi az utánzókat azok számára, akik máskülönben segítenék, bántanák vagy marginalizálnák őket. A hidegháború utáni világban „az angol nyelv megtanulása, a *Föderalista levelek* lobogtatása, Armaniöltönyök hordása, választások tartása” – és Jowitt kedvenc példáját idézve, „a golf”[28] – nemcsak azért volt hasznos a nem nyugati eliteknek, mert így tudták megnyugtatni nagy hatalmú nyugati tárgyalópartnereiket, hanem azért is, hogy gazdasági, politikai és katonai követelésekkel állhassanak eléjük. A hatalmasok mímelése lehetővé teszi, hogy egy gyenge ország is osztozzék – helyettes szerepben – egy autentikus „Versailles” óriási státuszában és presztízsében, úgy, hogy közben ez a szerep nem válik szükségképpen a nemzeti megaláztatás forrásává vagy a nemzeti azonosságtudatot érő súlyos fenyegetéssé.

Amikor az egypólusú Utánzás Korának szándéktalan következményeiről beszélünk, és az 1989 után érzékelhető Utánzási Parancsolatot úgy jellemezzük, mint fontos okát annak, hogy a liberális álomból liberális rémálom lett, a mimetikus magatartás és mimetikus mérgezettség olyan mintázatairól van szó, amelyek több érzelmi ráfordítással és átformálódással járnak, mint az egyszerű szimuláció. A tét itt egy olyasféle, politikailag mindenre kiterjedő plasztikai műtét, amely – részben mert nem a Nyugat parancsára, de „nyugati szemek” felügyeletével

hajtják végre – a szégyen és a dac érzését hívja elő, és felszítja a félelmet a kulturális leradírozástól.

Közép- és Kelet-Európa legbefolyásosabb politikai vezetői közül nem egy tette lelkesen magáévá a másoló nyugatosodás stratégiáját mint a reformok legrövidebb útját 1989 közvetlen utórengéseinek idején. Az utánzást az igazolta, hogy ez „a visszatérés Európába”, vagyis visszatérés a térség igazi énjéhez. Moszkvában a helyzet természetesen más volt. A kommunizmust itt sohasem úgy élték meg, mint idegen uralmat, tehát a Nyugat utánzását nem lehetett hitelesen úgy előadni, mint az ország autentikus nemzeti önazonosságának visszaállítását.

Akármilyen őszintén vagy alattomos színleléssel fogadták el kezdetben a keleti utánzók a nyugati modelleket, végül azok elveszítették vonzerejüket még a kezdetben leginkább reménykedők körében is. A liberális demokrata irányvonalú reformok sok más okból is egyre kevésbé látszottak vállalhatónak. Először is még a legjobb szándékú nyugati tanácsadók sem tudták elleplezni, hogy a modellt felsőbbrendűnek gondolják az utánzatnál. Tovább rontott a helyzeten, hogy azok a külföldiek, akik Keleten előre akarták mozdítani a politikai reformokat, még akkor is a liberális demokrácia idealizált képét propagálták, amikor működési zavarának jeleit már nem lehetett nem észrevenni. Ebben az összefüggésben adta meg a kegyelemdöfést a liberalizmus jó hírének a 2008-as globális válság.

René Girard francia filozófus tömérdek oldalon fejtegette, hogy a történészek és társadalomtudósok félrevezető és veszélyes módon figyelmen kívül hagyták az utánzás központi szerepét az emberi létállapotban. Annak szentelte pályáját, hogy megvizsgálja: hogyan lesz az utánzás a lelki traumák és társadalmi konfliktusok forrása. Ez akkor következik be – állapította meg –, amikor az utánzott mintakép gátolni kezdi az utánzó önbecsülését és önmegvalósítását.[29] Az utánzás változatai közül – Girard szerint – a vágyak utánzása gerjeszt a legnagyobb valószínűséggel sértettséget és konfliktust. Nemcsak eszközöket szoktunk utánozni, hanem célokat, kitűzött terveket, elérendő szinteket és életmódokat is. Véleményünk szerint a jelenlegi kiterjedt antiliberális lázadás előidézésében az utánzással való felzárkózás e formájának volt része.

Girard szerint az ember nem azért akar valamit, mert az saját természeténél fogva vonzó vagy kívánatos, hanem csak azért, mert valaki más akarja – ennek a megfigyelésnek a fényében az emberi autonómia

illuzórikusnak látszik. A hipotézist úgy lehet igazolni, ha megfigyelünk két kisgyereket egy játékokkal teli szobában: a „legkívánatosabb játék" rendszerint az, amelyik éppen a másik gyerek kezében van.[30] A mások céljainak utánzása ezenkívül – így érvel Girard – a versengéssel, a sértettséggel és a személyes identitást érintő fenyegetésekkel társul. Minél jobban bíznak az utánzók az utánzottakban, jellemző módon annál kevésbé bíznak saját magukban. Ez főként akkor igaz, ha a követendő mintakép nem Jézus Krisztus a mennyben, hanem a szomszédunk valahol Nyugaton.

Az etimológiából vett érvek közismerten gyengék. De azt alighanem érdemes fölidézni, hogy az „emulatio" szó eredetileg nem hódolatteljes csodálatot, hanem könyörtelen versengést jelentett. A fiú olyan akar lenni, mint az apja, de az apa azt a tudatküszöb alatti üzenetet közvetíti, hogy a fiú becsvágya nem teljesülhet, ezért a fiú meggyűlöli apját.[31] Ez a toposz nem áll távol attól, amit Közép- és Kelet-Európában figyelhetünk meg, ahol – a populisták szerint – a Nyugatról kezdeményezett Utánzási Parancsolat miatt végzetszerűnek rémlett, hogy az országok megszabaduljanak megszentelt múltjuktól, és új, liberális demokrata identitást öltsenek föl, amely, az igazat megvallva, sohasem lehet teljesen a sajátjuk. Szégyen amiatt, hogy át kell formálnunk preferenciáinkat idegenek értékrendjeihez igazodva, mindezt a szabadság nevében, miközben lenéznek minket, amiért állítólag keveset ér az igyekezetünk – ilyen érzelmek és tapasztalatok fűtötték az antiliberális ellenforradalmat, amely a posztkommunista Európában, konkrétan Magyarországon kezdődött, de mára világszerte áttéteket képezett.

Girard-nak az a megfigyelése, hogy az utánzás rendre dacot szül, csakis irodalmi szövegek elemzésén alapult, de nagyon is kapóra jön, ha meg akarjuk érteni, miért a posztkommunista világban kezdődött a járványszerű lázadás a liberális demokrácia ellen.[32] Azzal, hogy az utánzás belső ellentmondásaira irányítja figyelmünket, segít abban, hogy teljesen új megvilágításban lássuk a kommunizmus utáni demokratizálódást. Elméletünkből az következik, hogy mai gondjaink nem annyira a múltbeli rossz szokások természetes föléledéséből fakadnak, hanem inkább a berlini fal leomlása után meghirdetett Utánzási Parancsolat – vagy amit annak érzékeltek – visszahatásából. Míg Fukuyama abban bízott, hogy az Utánzás Kora véget nem érően unalmas lesz, Girard jobban látta a jövőt, és megjósolta, hogy az elkövetkező időkben olyan egzisztenciális szégyen érlelődik, ami robbanásszerű felbolyduláshoz vezethet.

A *RESSENTIMENT* VIRÁGAI

A mai világméretű antiliberális lázadás a kanonikusnak feltételezett nyugati politikai modellekre adott három párhuzamos, összekapcsolódó és sérelemtől fűtött reakcióban gyökerezik. Ezt a tételt kívánjuk kifejteni és megvédeni, miközben természetesen tisztában vagyunk egyoldalúságával, hézagosságával és empirikus hiányosságaival. Célunk nem az, hogy teljes és végérvényes összefoglalást adjunk a kortárs antiliberalizmus okairól és következményeiről, hanem hogy a történet egyetlen olyan aspektusát hangsúlyozzuk és illusztráljuk, amely még nem kapott akkora figyelmet, amilyet szerintünk megérdemelne. Hogy rávilágíthassunk a reakciós nativizmus és tekintélyelvűség általunk bemutatott három esete közötti egyezésekre, a politikai utánzás egy rugalmasan megfogalmazott és bevallottan spekulatív, de remélhetőleg következetes és lényegfeltáró koncepciójára támaszkodtunk. Észben tartva ezt a célt, a következőképpen tagoljuk könyvünket:

Azzal kezdjük, hogy szemügyre vesszük a közép-európai populisták, főként Orbán Viktor és Jarosław Kaczyński intoleráns kommunitarizmusát, megpróbáljuk megmagyarázni, hogy a választópolgárok egy számottevő hányada – olyan országokban, ahol a liberális elit nem sokkal korábban a nyugati mintaképek utánzását mint a jóléthez és szabadsághoz vezető legrövidebb utat vallotta sajátjának – az ilyen utánzást a végromlásba vivő lejtőnek kezdte látni. Megvizsgáljuk, hogyan lépett föl a térségben egy Nyugat-ellenes, többnyire vidéki származású ellenelit, és hogyan tett szert meglehetősen nagy népi támogatásra kiváltképp a globális hálózatokba bekötött nagyvárosi központokon kívül, azáltal, hogy monopolizálta a nemzeti identitás szimbólumait, amelyeket az addigi elitek elhanyagoltak vagy leértékeltek az Európai Unió posztnemzeti szabványaival és szabályaival történő „harmonizáció” során. Célunk az is, hogy bemutassuk, Közép- és Kelet-Európa elnéptelenedésének a berlini fal leomlását követő folyamata[33] hogyan segítette a populista elleneliteket abban, hogy megragadják közönségük képzeletét az emberi jogi univerzalizmus és a nyitott határokat hirdető liberalizmus elítélésével, érzékeltetvén, hogy ezek valójában az országaik nemzeti hagyományaival és örökségével szembeni gőgös nyugati közöny kifejeződései.[34] Nem azt akarjuk bizonygatni, hogy a közép-európai populisták a Nyugat vétlen áldozatai, vagy hogy egyedüli

mondandójuk az ellenállás azzal szemben, amit Utánzási Parancsolatként élnek át, sem azt, hogy az ő illiberalizmusuk az egyetlen lehetséges válasz 2008-ra és a Nyugat más válságaira. Nem feledkezhetünk meg az illiberális populizmus elleni hősies küzdelemről sem; ez most is folyik a régióban. Érvelésünk lényege az, hogy a populizmus politikai megerősödése nem magyarázható meg úgy, ha nem vesszük számításba az ellenérzést, amit az keltett, hogy a (kényszerű) alternatíva nélküli szovjet kommunizmust a (beinvitált) alternatíva nélküli nyugati liberalizmus váltotta föl.

Ezután Oroszország sérelemérzetével foglalkozunk, amivel a kötelező nyugatosodás újabb körének érzékelt folyamatra válaszolt. A Kreml számára a Szovjetunió széthullása azt jelentette, hogy Moszkva elveszítette szuperhatalmi státuszát, s ily módon az amerikai ellenfélhez képest fennálló globális paritását. Oroszország – lényegében egyik napról a másikra – egyenrangú versenytársból támogatásért könyörgő csődtömeggé vált, és még azt is kénytelen volt színlelni, hogy hálás a jó szándékú, de gyengén felkészült amerikai konzultánsoktól kapott tanácsokért. Ellentétben Közép- és Kelet-Európával, Oroszország nem számíthatott komolyan arra, hogy a NATO vagy az Európai Unió tagja lehet. Túl nagy volt, túl sok nukleáris fegyverrel, és saját „történelmi nagyságának” tudata nem engedte, hogy egy nyugati szövetség szerény partnere legyen.

A Kreml első válasza a liberalizmus globális hegemóniájára olyasfajta *szimuláció* volt, amilyet a viszonylag gyenge prédaállat alkalmaz, hogy ne támadják meg a veszélyes ragadozók. A szovjet összeomlás másnapján Oroszország politikai elitje korántsem volt homogén. A nagy többség azonban tökéletesen normálisnak tartotta a demokrácia színlelését, hiszen 1991 előtt legalább két évtizeden át a kommunizmust is színlelték. A liberális reformerek, mint Jegor Gajdar, őszintén csodálták a demokráciát, de meg voltak győződve arról, hogy a roppant kiterjedésű országban, tekintettel a társadalmat századokon át meghatározó autoriter hagyományra, lehetetlen megteremteni a piacgazdaságot olyan kormányzat alatt, amely komolyan meg akar felelni a népakaratnak. A kilencvenes évek Oroszországában az „imitatív demokrácia” létrehozása nem járt együtt a valódi politikai fejlődés fáradságos munkájával. Lényegében csak egy Patyomkin-homlokzatot emeltek, amely felszínesen hasonlított a demokráciára. Az alakoskodás egy szempontból volt eredményes: egy nehéz átmeneti korszakban csökkentette az arra irányuló nyugati nyomást, hogy olyan politikai reformokba bocsátkozzanak, amelyek ugyan

elszámoltatható kormányzást nem alakítottak volna ki, de veszélyeztethették a dolog természeténél fogva traumatikus és óhatatlanul korrupt privatizációs folyamatot.

Ennek a demokratikus maszkabálnak 2011–12-re már nem volt értelme. Oroszország vezetői a dactól fűtött, erőszakos paródia politikájára váltottak át, olyan utánzási stílusra, amely pökhendien ellenséges volt és szándékosan provokatív. Semmiképp sem lehet megragadni olyan jámbor elemzésekkel, amelyek a külpolitikai imitációt mint „megfigyeléses tanulást” jellemzik.[35] Mi ezt *tükrözés*nek nevezzük. Sérelmeiket fájlalva amiatt, amit fölösleges és dölyfös követelésnek láttak, mármint hogy Oroszország egy idealizált Nyugat-képet utánozzon, a Kreml beavatottjai elhatározták, hogy az amerikai hegemón leggyűlöletesebbnek érzett viselkedésmintáit fogják utánozni avégett, hogy tükröt tartsanak a Nyugatnak, és megmutassák ezeknek a hittérítőjelölteknek, milyenek is, amikor nem játszhatnak öntetszelgő szerepet. A tükrözés révén az egykori utánzók bosszút állhatnak az önjelölt mintaképeken oly módon, hogy rávilágítanak az utóbbiak taszító hibáira és bosszantó képmutatására. Ennek a leleplező dühnek azért van jelentősége, mert a Kreml gyakran öncélúan csinálja, függetlenül az ország minden remélhető járulékos nyereségétől – sőt, akár tetemes veszteség árán is.

Az orosz beavatkozás a 2016-os amerikai elnökválasztásba, hogy ennek a piszkálódón ironikus „tükröző” taktikának a legszembetűnőbb példáját említsük, megszervezői és elkövetői szemében arra volt kísérlet, hogy lemásolják, amit a Kreml Oroszország politikai életébe való illetéktelen betolakodásnak tartott. A kifejezett cél nem annyira egy Kreml-barát jelölt megválasztatása volt, hanem hogy az amerikaiak megtanulják, hogyan zajlik ránézésre – és milyen érzés –, ha idegenek beavatkoznak egy ország politikájába. E pedagógiai célon kívül az is szándékukban állt, hogy leleplezzék egy felfuvalkodott demokratikus rendszer ingatagságát és sebezhetőségét.

Más szóval: miután a Kreml a kilencvenes években azt szimulálta, hogy a polgárok elszámoltathatják a politikusokat, immár egyáltalán nem volt érdekelt a demokratikus színjátékban. Putyin és udvartartása már nem az amerikai politikai rendszer imitálását színleli, hanem szívesebben utánozza Amerika jogellenes beavatkozásait más országok belpolitikájába. Általánosabban nézve: a Kreml célja az, hogy tükröt tartson Amerika elé, hadd szemlélje, mennyire hajlamos megsérteni azokat a nemzetközi

szabályokat, amelyeket színleg tiszteletben tart. És ezt Moszkva leereszkedő módon teszi, hogy megalázza és méltó helyükre tegye az amerikaiakat.

Az amerikanizálódás sértett elutasítása erőteljes (noha csak részleges) magyarázattal szolgál Közép-Európa honi illiberalizmusára és az orosz külpolitika harciasságára. De mi a helyzet az Egyesült Államokkal? Miért támogat oly sok amerikai egy olyan elnököt, aki Amerika legsebezhetőbb pontjának tartja a liberális világrend iránti elkötelezettséget? Miért fogadják el ennélfogva a Trump-hívek az elnöknek azt a különc elgondolását, hogy az Egyesült Államok ne legyen többé mintakép más országok számára, sőt talán Orbán Magyarországának vagy Putyin Oroszországának a képére kellene újraformálnia magát?

Trump a népi és üzleti szférából is támogatásra tett szert azzal, hogy kinyilvánította: az Egyesült Államok a világ amerikanizálódásának legnagyobb vesztese. Magyarázatra szorul az a tény, hogy a nyilvánosság ennyire elfogadja ezt az eltérést az amerikai politikai kultúra dicsekvésben tobzódó főáramától. Mivel amúgy az oroszok és a közép-európaiak szokták elutasítani az utánzást azzal, hogy rossz az utánzóknak, és csak az utánzottaknak használ, elsőre érthetetlen, miért utasítják el némely amerikaiak az utánzást azzal, hogy rossz az utánzottaknak, és csak az utánzóknak előnyös. Trumpnak egy olyan világ iránti ellenszenve, amely tele van Amerikát versengve utánzó országokkal, csak addig rémlik rendellenesnek, amíg rá nem jövünk, hogy amerikai hívei számára az utánzók azért jelentenek fenyegetést, mert az utánzott mintakép helyébe akarnak lépni. Ennek a trónfosztástól és kisemmizéstől való félelemnek két forrása van: egyfelől a bevándorlók, másfelől Kína.

Azt a valóságtól elrugaszkodott képet, hogy Amerika a csodálóinak és utánzóinak becsapott áldozata, sem az üzleti világ, sem a nagyközönség nem vette még komolyan, amikor Trump mint gondolati névjeggyel jelentkezett vele az 1980-as években. Akkor hát miért rezonált rá mindkettő ilyen hangosan a 21. század második évtizedében? A válasz a közép- és munkásosztálybeli fehér amerikaiak keserveiben rejlik, és abban, hogy Kína sokkal veszélyesebb gazdasági versenytársként lépett föl, mint annak idején akár Németország, akár Japán. A fehér szavazók úgy érzékelték, hogy Kína ellopja a munkahelyeiket, az üzleti világ pedig úgy, hogy Kína ellopja az amerikai technológiát. Ez segítette hozzá Trumpot, hogy az Amerika

áldozattá válásáról szóló különc mondanivalója olyasféle nyers szavahihetőségre tegyen szert, mint korábban soha.

Ez a példa jól illusztrálja, hogy nemcsak a követők, hanem a mintakép is megelégelheti az utánzás politikáját, és – ebben az esetben – a liberális világrendet felépítő ország vezetője is úgy dönthet, hogy minden hatalmában álló eszközzel lebontja ezt a világrendet.

Kína esete a gondolatmenetünk természetes lezárása, mivel a nemzetközi téren magabiztos, az USA hegemóniájával versenyre kelő ország fölemelkedése az általunk definiált Utánzás Korának végét jelenti. Az Egyesült Államok elnökének címzett, 2018. decemberi lemondólevelében James Mattis védelmi miniszter azt írta, hogy a kínai vezetők „a maguk tekintélyelvű modelljének megfelelően akarják átformálni a világot”. Ezen azonban nem azt értette, hogy a céljuk más országok meggyőzése vagy rákényszerítése az „ázsiai értékek” átvételére, vagy arra való buzdításuk, hogy „kínai jellemzőkkel” fessék át saját politikai és gazdasági rendszerüket. A kínaiak befolyást és elismerést akarnak, nem pedig világméretű áttérést a „Hszi Csin-ping-i gondolatra”. A céljuk az, mint Mattis írta, hogy „vétóbefolyáshoz jussanak más országok gazdasági, diplomáciai és biztonsági döntései fölött – hogy érvényesíthessék érdekeiket szomszédaik, Amerika és a mi szövetségeseink kárára”.[36]

Amerika és Kína közelgő összeütközése alighanem megváltoztatja a világot, de a kereskedelemről, az erőforrásokról, technológiáról, felségterületekről fog szólni, és arról a képességről, mennyire tudják úgy formálni a globális környezetet, hogy kedvezzen a két ország nagyon is eltérő nemzeti érdekeinek és ideáljainak. Nem jár vele majd az emberiség jövőjéről szóló riválís egyetemes elképzelések konfliktusa, ahol a két oldal megpróbál magának szövetségeseket toborozni ideológiai térítéssel és forradalmi rendszerváltással. Napjaink nemzetközi rendszerében a pőre hatalmi aszimmetriák már elkezdték felváltani az állítólagos morális aszimmetriákat. Ez az oka, hogy a kínai–amerikai vetélkedést nem írja le kellő pontossággal az „új hidegháború” formulája. A szövetségek kaleidoszkóp módjára szétesnek és újra összeállnak, egyes országok hosszú távú ideológiai partnerkapcsolatoknak mondanak búcsút múlékony érdekházasságok kedvéért. Bár a következményeket lehetetlen megjósolni, nem fakad belőlük az USA és a Szovjetunió negyvenéves konfliktusának megismétlődése.

Kína lélegzetelállító fölemelkedéséből leszűrhető, hogy a kommunista eszme 1989-ben bekövetkezett veresége mégsem jelentette a liberális eszme egyoldalú győzelmét, ehelyett az egypólusú rendben a világ sokkal kevésbé lett barátságos terep a liberalizmus számára, mint azt bárki megjósolta volna. Több kommentátor is azt állapította meg, hogy a rivális egyetemes ideológiák közti hidegháborús versengés megszüntetésével 1989 végzetes csapást mért a felvilágosodás projektjére, mind a liberális, mind a kommunista megtestesülésében. Tamás Gáspár Miklós filozófus még tovább ment, és kijelentette, hogy 1989-ben „mind a liberális, mind a szocialista utópia" vereséget szenvedett, és ez a „fölvilágosodás projekt" végét jelezte.[37] Mi nem vagyunk ennyire fatalisták. Mégiscsak színre léphetnek a jövőben olyan amerikai és európai vezetők, akik józan ítélőképességgel tudják kezelni a Nyugat hanyatlását. Tisztázhatnak és követhetnek egy utat az egyszerre ismerős és újszerű alapokon nyugvó liberális újjáéledéshez. Jelenleg az ilyen megújulás esélyei csekélynek látszanak. Ám az itt tárgyalt antiliberális rezsimek és mozgalmak – talán mert híján vannak bármilyen, széles körben vonzó ideológiai víziónak – mulandónak és történelmileg jelentéktelennek bizonyulhatnak. A történelem köztudomásúlag az ismeretlen behatolási terepe. De akármit rejteget a jövő, attól még elkezdhetjük megfejteni, hogyan jutottunk mára idáig.

1

A másoló elme

Bizonyára az ilyen megalázó pillanatok
érlelik meg a Robespierre-eket.

STENDHAL[1]

„Amikor egy reggel Gregor Samsa nyugtalan álmából felébredt, szörnyű féreggé változva találta magát ágyában”[2] – Kafka *Átváltozás*ának kezdő sora fölöttébb alkalmas a nyugati liberálisok döbbenetének érzékeltetésére, amikor 2015 táján arra nyitották ki szemüket, hogy a hajdan sokat magasztalt közép- és kelet-európai új demokráciák összeesküvés-elméletekben hívő, többségi elvű rezsimekké változtak át, ahol a politikai ellenzéket démonizálják, a nem kormányzati médiát, civil társadalmat és független bíróságokat megfosztják befolyásuktól; és ahol a szuverenitást úgy határozzák meg, mint a vezetők eltökélt ellenállását bármiféle nyomással szemben, hogy a politikai pluralizmus, kormányzati transzparencia, az idegenek, másként gondolkodók és kisebbségek iránti türelem nyugati eszményeihez igazodjanak.

1990 tavaszán John Feffer, egy huszonhat éves amerikai fiatalember hónapokat töltött azzal, hogy keresztül-kasul beutazta Kelet-Európát, remélve, hogy megfejtheti a térség posztkommunista jövőjének titkát, és könyvet írhat a szeme előtt kibontakozó történelmi átalakulásról.[2] Nem volt szakértő, úgyhogy az elméletek tesztelése helyett annyi embert faggatott ki a társadalom minden szegletéből, ahányat csak tudott, és a végén lenyűgözve és értetlenül állt a lépten-nyomon megismert ellentmondások előtt. A kelet-európaiak optimisták voltak, de nyugtalanok. Az interjúalanyok közül sokan azt várták, hogy öt, de legfeljebb tíz éven belül úgy élnek majd, mint a bécsiek vagy a londoniak. De ezeket a túlzó reményeket szorongás és rossz előérzet kísérte. Ahogy Hankiss Elemér

szociológus megállapította: „Az emberek hirtelen rájöttek, hogy a következő években eldől, ki lesz gazdag és ki lesz szegény; kinek lesz hatalma, és kinek nem; ki fog peremre szorulni, és ki lesz a centrumban. És ki lesz képes dinasztiát alakítani, és kinek szenvednek majd a gyermekei.”[3]

Feffer végül megjelentette a könyvét, de nem tért vissza azokba az országokba, amelyek átmenetileg olyannyira megragadták a fantáziáját. Aztán huszonöt évvel később elhatározta, hogy újra elutazik a régióba, és megkeresi azokat, akikkel 1990-ben beszélt. Ez a második utazás Gregor Samsa ébredésére hasonlított. Kelet-Európa már gazdagabb volt, de az emberek megteltek sérelmekkel. Eljött a kapitalista jövő, de az áldásai és terhei otromba egyenlőtlenséggel oszlottak el. Feffer, miután emlékezetünkbe idézi: „A második világháború kelet-európai nemzedéke számára a kommunizmus volt »az elbukott isten«”, eljut ahhoz a tézishez, amit ebben a fejezetben ki szeretnénk fejteni: „A térség mai nemzedéke számára a liberalizmus a bukott isten.”[4]

A FÉNY KIALSZIK

Az 1989-et közvetlenül követő időszakban úgy képzelték, hogy a demokrácia világméretű terjedése a Csipkerózsika-mese egy változata, amelyben a Szabadság Hercegének csak a Zsarnokság Sárkányát kell megölnie, és megcsókolnia a királylányt, hogy fölébressze az addig szunnyadó liberális többséget. De a csók keserűnek bizonyult, a magához térő többség pedig sértettebb volt és nem annyira liberális, mint sokan várták vagy remélték.

Amikor véget ért a hidegháború, a közép- és kelet-európaiak közös missziója a versenyfutás volt a csatlakozásért a Nyugathoz, ama vasfüggöny mögötti, idealizált cél felé. A nyugati minták lelkes másolását, amit a szovjet csapatok kivonása kísért, eleinte úgy élték meg, mint felszabadulást. De két zaklatott évtized után az imitáció politikájának árnyoldalait már nem lehetett letagadni. Felizzott a sértett dac, megnőtt az illiberális politikusok népszerűsége, és Magyarországon, Lengyelországban hatalomra is kerültek.

Az 1989 utáni első években a liberalizmust általában olyan eszményekhez társították, mint az egyéni esélyek, a mozgás- és utazási

szabadság, a másként gondolkodás büntetlensége, az igazságszolgáltatáshoz való hozzáférés, a kormányzat fogékonysága a nyilvánosság követeléseire. Ám 2010-re a közép- és kelet-európai liberalizmust menthetetlenül beárnyékolta két évtizednyi fokozódó társadalmi egyenlőtlenség, a mindent átható korrupció és a közvagyon erkölcsileg önkényes újraelosztása kevesek javára. A 2008-as gazdasági válság mélységes bizalmatlanságot ébresztett az üzleti elitek és a kaszinókapitalizmus iránt, amely – ez bántó élességgel mutatkozott meg – csaknem szétzúzta a világ pénzügyi rendjét. A térségben 2008 után a liberalizmus többé nem nyerte vissza jó hírnevét. Jócskán meggyengült a maroknyi nyugati iskolázottságú közgazdász érvelése, hogy továbbra is az amerikai stílusú kapitalizmust kell utánozni. A nyugati politikai gazdaságtanba mint az emberiség jövőjének mintájába vetett bizalom összekapcsolódott azzal a meggyőződéssel, hogy a nyugati elitek tudják, mit csinálnak. És egyszer csak nyilvánvalóvá lett, hogy nem tudják. Ezért volt 2008-nak ennyire romboló hatása nemcsak gazdasági, hanem ideológiai téren is a régióban és az egész világon.

Volt egy további oka annak, hogy a közép- és kelet-európai populisták ilyen könnyen megúszhatták az európai liberalizmus sötét oldalainak eltúlzását, éspedig az, hogy az idő múlásával a kollektív emlékezetből kikopott az európai illiberalizmus még sötétebb oldalainak emléke. Ráadásul a közép- és kelet-európaiak akkor kaptak lehetőséget a Nyugat utánzására, amikor a Nyugat kezdte elveszíteni globális dominanciáját, és az előretekintő megfigyelők a Nyugat politikai modelljének nemcsak az egyetemes alkalmazhatóságában, hanem az eszmei felsőbbrendűségében is kételkedni kezdtek. Mindez nem volt éppen kedvező kontextus az utánzás általi reform folytatásához. Az utánzó szerepe gyakran jár együtt lélektani drámával. De az felér egy hajótöréssel, ha még a sodrásban fedezzük fel, hogy az eddig utánzott mintakép hamarosan felborul és elsüllyed. Gyakran mondják, a közép-európaiak kollektív pszichéjét nem hagyja nyugton a képzet, hogy rossz lóra tettek. A Nyugat politikai és gazdasági megingása tehát Keleten egyszerre töltötte fel energiával és igazolta a liberalizmus elleni lázadást.

Azzal, hogy az imitáció politikájával szembeni ellenérzést a közép- és kelet-európai illiberalizmus egyik gyökereként azonosítjuk, nem tagadjuk, hogy a térség illiberális pártjainak vezetői hataloméhesek, és politikai hasznot húznak a liberális elvek és intézmények lejáratására tett kísérleteikből. Az illiberalizmus, amit a budapesti és a varsói uralkodó

csoportok magukénak vallanak, vitathatatlanul kezére játszik a hatalmon lévőknek, akik a hátuk közepére kívánják a demokratikus váltógazdálkodást. Antiliberalizmusuk opportunista abban az értelemben, hogy segít nekik kibújni a korrupcióról és hatalmi visszaélésről szóló, uniós tisztségviselők és a hazai kritikusok által legitim módon felvetett vádak alól. A Fidesz (Magyar Polgári Szövetség) és a PiS (a lengyel Jog és Igazságosság Pártja) rendszeresen csepüli az alkotmányosság nyugati szellemében előírt fékeket és ellensúlyokat mint nyugati cselszövést a magyar és lengyel nép autentikus hangjának elfojtására. Parancsoló szükségszerűség, hogy megvédjék a nemzetet „idegenszívű” belső ellenségeitől – ezzel indokolják a független sajtó és a független igazságszolgáltatás szétverését, valamint a másként gondolkodók és a kritikusok elleni mocskolódó támadásokat.

Ha azonban a térség illiberális kormányzatainak korrupt üzelmekre és felelősséghárítási stratégiáira koncentrálunk, még nem jutunk közelebb annak a megértéséhez, honnan ered a nemzeti populista pártok népi támogatottsága. A populizmusnak kétségtelenül összetett gyökerei vannak. De részben az a megaláztatás is magyarázza, amely a nehezített küzdelemmel jár, hogy – a legjobb esetben – egy felsőbbrendű mintakép alacsonyabb rendű másolatai legyünk. A „demokratikus átmenettel” való elégedetlenséget csak tovább szították az idelátogató „értékelők”, akiknek gyér fogalmaik voltak a helyi realitásokról. Ezek a tapasztalatok együttesen nativista reakciót szültek a térségben, az olyan „autentikus” nemzeti hagyományok büszke vállalását, amelyeket állítólag elnyomtak a másodkézből vett, másra szabott nyugatias formák. A főként az EU-bővítéssel társított posztnemzeti liberalizmus tette lehetővé, hogy a feltörekvő populisták kizárólagos tulajdonjogot jelentsenek be a nemzeti hagyományokra és nemzeti identitásra.

Ez volt a térségbeli antiliberális lázadás fő mozgatórugója. De kiegészítette egy másik tényező, nevezetesen az a kikezdhetetlennek ítélt feltevés, hogy a liberális politikai és a liberális gazdasági modellnek nincs alternatívája. Ez az előfeltevés meghozta a maga gyümölcsét, az ellenkezés vágyát: megmutatni, hogy igenis vannak alternatívák. A németországi populista Európa-ellenes párt, az Alternative für Deutschland (AfD) megjelenése erre mutat párhuzamos példát. Ahogy a név is sejteti, Angela Merkelnek arra az odavetett kijelentésére volt válasz, hogy pénzügyi politikája *„alternativlos”* (nincs alternatívája). Azzal, hogy a kormány

javaslatát az egyetlen választható lehetőségként írta le, kiprovokálta az alternatív megoldások buzgó és megbékíthetetlen keresését.[5] Hasonló visszahatás volt a posztnacionalizmus feltételezett normalitására az a folyamat, amely a volt kommunista országokban antiliberális, antiglobalista, migráns- és EU-ellenes lázadáshoz vezetett – ezt használták ki a populista demagógok, akik tudták, hogyan kell démonizálni a „belső ellenségeket", s ezzel mozgósítani maguk mellett a közvéleményt.

A NORMALITÁS ÁRNYALATAI

George Orwell szerint „Minden forradalom kudarc, de nem mind ugyanúgy vall kudarcot."[6] Milyen kudarc volt hát az 1989-es forradalom, ha úgy vesszük, hogy a nyugati jellegű normalitás volt a célja? Mennyire tehető felelőssé 1989 liberális és ennélfogva imitatív forradalma a két évtizeddel később elszabaduló illiberális ellenforradalomért?

A dicsőséges, ámde véres francia forradalom kétszázadik évfordulójával puszta véletlenségből egybeeső 1989-es „bársonyos forradalmakat" a nagy előképpel szemben nem szennyezték be a vérengző módszerek és emberi szenvedés, mindaz, ami többnyire együtt jár a gyökeres politikai felfordulásokkal. Soha eladdig nem buktattak meg és váltottak fel egyszerre ilyen sok mélyen beágyazódott rezsimet lényegében békés eszközökkel. A baloldal mint a népi erő kifejeződéseit magasztalta ezeket a bársonyos forradalmakat. A jobboldal egyszerre dicsőítette őket mint a szabadpiacnak a parancsgazdaság felett aratott diadalát és mint a szabad kormányzatnak a totalitárius diktatúra feletti megérdemelt győzelmét. Ami az amerikai és Amerika-barát liberálisokat illeti, büszkék voltak arra, hogy a liberalizmust – amit a baloldali kritikusok rutinszerűen kigúnyoltak mint a status quo fenntartására szolgáló ideológiát – a felszabadító változás romantikus forgatókönyvével társíthatják.[7] Hasonlóan rokonszenveztek a forradalmakkal a nyugat-európai hatvannyolcasok, akik, bár a marxista szókincshez vonzódtak, jobban szerették a kulturális liberalizmust a kulturális forradalomnál. És természetesen azért is világtörténelmi jelentőséget tulajdonítottak ezeknek a jórészt erőszakmentes keleti rendszerváltásoknak, mert véget vetettek a nagyhatalmi

patthelyzetnek, amely rányomta bélyegét a 20. század második felére, és nukleáris armageddonnal fenyegette bolygónkat.

Az erőszakmentességen kívül azonban más egyedi sajátosságokkal is bírtak az 1989-es forradalmak. Tekintettel a Václav Havelhez és Adam Michnikhez hasonló kreatív politikai gondolkodók és csillogó eszű politikai aktivisták kiemelkedő szerepére, 1989 eseményeire gyakran úgy emlékezünk, mint az értelmiségiek forradalmaira. És való igaz, hogy a kormányzó Lengyel Egyesült Munkáspárttal folytatott kerekasztal-tárgyalásokon a névleg a munkásosztályt és az antikommunista Szolidaritás szakszervezetet képviselő 232 résztvevőből 195-en értelmiségiként azonosították magukat.[8] De ha könyvemberek voltak is, korántsem mondhatók álmodozóknak. Amitől ezek a forradalmak „bársonyosak" maradhattak, az az értelmiségiek mélyen rejlő ellenszenve az utópiák és politikai kísérletek iránt. Ráadásul 1989-re a rezsimek bennfentesei maguk is teljesen átváltottak az utópikus hitről a gépies rítusokra, az ideológiai elkötelezettségről a korrupcióra. Így aztán szerencsés összhangba kerültek a másként gondolkodókkal, akiket nem az érdekelt, hogy a társadalmaikat valamiféle történelmi példa nélküli eszményhez igazítsák. Szó sem volt arról, hogy valamilyen kipróbálatlan csodaországot keressenek, nem vágytak semmi eredeti újdonságra. E forradalmak vezető személyiségei csak azért akarták megdönteni az egyik rendszert, hogy lemásolhassanak egy másikat.

Ahogy a francia forradalom nagy történésze, François Furet csípősen megjegyezte: „1989-ben egyetlen új eszmét sem kaptunk Kelet-Európából."[9] Az első számú német filozófus, Jürgen Habermas, aki egész életében a nyugati kulturális tájékozódás híve volt, és nyugati modell szerint akarta újraformálni országát, egyetértett ezzel. Lelkesen üdvözölte „az akár innovatív, akár jövőorientált gondolatok hiányát" 1989 után, mert számára a közép- és kelet-európai forradalmak „helyreigazító"[10] vagy „felzárkózó forradalmak" voltak.[11] Céljuk az volt, hogy a közép- és kelet-európai társadalmakat visszatérítsék a nyugati modernség főáramához, lehetővé téve, hogy a közép- és kelet-európaiak megszerezhessék, ami a nyugat-európaiaknak már birtokukban volt.

A közép- és kelet-európaiak maguk sem álmodtak 1989-ben holmi sosem volt, tökéletes világról. „Normális életre" vágytak, „normális országban". Az 1970-es évek végén Hans Magnus Enzensberger, a nagy német költő az öreg kontinens lelkét keresve beutazta Európát. Amikor

felkereste Magyarországot, és elbeszélgetett a kommunista rendszer néhány legismertebb bírálójával, ezt mondták neki: „Nem vagyunk másként gondolkodók. Mi a normalitást képviseljük.”[12] Ahogy Michnik később megvallotta: „Rögeszmém volt, hogy (…) antiutópikus forradalomra van szükség, mert az utópiák a guillotine-hoz és a gulaghoz vezetnek.” Posztkommunista jelszava épp ezért ez volt: „Szabadság, testvériség, normalitás.”[13] Azt is meg kell jegyezni, hogy amikor nemzedékének lengyel tagjai „normalitás”-ról beszéltek, nem a lengyel történelem valamely kommunizmus előtti korszakát értették rajta, melyhez hazájuk majd boldogan visszatér, amint bezárul a szovjet megszállás zárójele. „Normalitás”-on a Nyugatot értették.

Václav Havel is így gondolta. A kommunista Kelet-Európa állapotának lényegét a „normális politikai élet hiányában” látta.[14] A kommunizmus idején semmi sem volt nagyobb ritkaság, mint a „normalitás”. Havel a nyugati jellegű „szabadságot és joguralmat” is úgy említette, mint „a normálisan és egészségesen működő társadalmi organizmus legfőbb előfeltételét”. És úgy festette le hazájának küzdelmét, hogy megszabaduljon a kommunista uralomtól, mint egyszerűen „próbálkozást a saját abnormalitásával való leszámolásra és a normálissá válásra”. [15] Havel sóvárgása a normális *politikai* állapot iránt azt sejteti, hogy miután évtizedekig bizakodást kellett színlelniük a fényes jövőben, a másként gondolkodók fő célja az lett, hogy a jelenben éljenek, és a mindennapi élet örömeit élvezzék. Ha azt állítjuk, a nyugati politikai és gazdasági szerveződés kanonizált státuszát az egész térségben elfogadták, azzal azt is mondjuk, hogy az 1989 utáni átmenet a normalitásba annak lehetővé tételét tűzte ki célul, hogy Keleten olyasfajta életet éljenek, amilyet Nyugaton adottnak vesznek.

A normalitásnak ezek a jó szándékú prófétái csak azt voltak képtelenek átlátni, hogy a teljesen kidolgozott nyugati politikai és gazdasági modellek nagybani behozatala a volt kommunista országokba szükségképpen olyan tömeges társadalmi kísérlet lenne, amelynek a következményei tökéletesen kiszámíthatatlanok. Amikor például a Margaret Thatcher által Nagy-Britanniában alkalmazott, tankönyvi jellegű privatizációt megpróbálták átültetni Magyarországon, ahol nem volt magántőke, korántsem az lett a vége, hogy Magyarország normális nyugati országgá változott, hanem hogy a kommunista menedzserek a vállalatuk vagyonának felhasználásával felmarkolhatták és zsebre vághatták a családi

ezüstöt. Az a hatalmas arányú és erkölcsileg igazolhatatlan egyenlőtlenség, amelyet az ilyen „vadprivatizáció” okozott (a köztulajdon kevesek kezébe való újraelosztása), még inkább szította a térségben a populista lázadást, a liberális álom illiberális rémálomra váltását.

Czesław Miłosz *A rabul ejtett értelem*ben azt fejtegeti, hogy a második világháborút követő korszakban sok kelet-európai értelmiségi számára a kommunizmusba vetett Új Hit a Murti-Bing-pirulára emlékeztet, amelyről Stanisław Witkiewicz ír *Telhetetlenség* című 1927-es regényében.[16] Ezek a pirulák élettani úton terjesztenek olyan „világnézetet”, amelynek következtében a fogyasztóik „teljesen érzéketlenné válnak a metafizikai jelenségek iránt”.[17] Úgy is fogalmazhatnánk, hogy 1989-re a „normális társadalom” eszméje lett a hidegháború utáni korszak sok kelet-európai értelmiségijének Murti-Bing-pirulája. Eloszlatott minden szorongást, hogy a másoló értelem egy napon talán maga is csak egy másféle rabul ejtett értelem lesz.

Mivel a közép-európai elitek a Nyugat utánzását az ilyen értelemben vett „normalitáshoz” vezető, jól kitaposott útnak látták, a poszthidegháborús Utánzási Parancsolat elfogadása teljesen spontán, önkéntes és őszinte volt a részükről. Nem *átvették* nagy mohón a nyugati technikát, mint a kínaiak, de nem is szimulálták cinikusan a nyugati demokráciát, mint az oroszok. Reménykedő *megtértek* voltak, akik a társadalmaikat kollektív *megtérési élményre* akarták csábítani.

A teljes liberális átalakulásba vetett hit őszintesége különbözteti meg a liberális demokrácia közép-európai híveit nemcsak az orosz sarlatánoktól, de azoktól a latin-amerikai reformerektől is, akik Albert O. Hirschman amerikai társadalomtudós címkéje szerint a „pszeudoimitáció”[18] nevű marketingtaktika eszközével élnek. Hirschman megfigyelte, hogy a reformerek gyakran tudatosan alábecsülik a reformjavaslataik útjában álló akadályokat, úgy tesznek, mintha a reformmal nem járna együtt semmi összetettebb feladat, mint a tökéletesen kidolgozott külföldi modellek másolása; mintha a honi feltételek és lehetőségek csak jelentéktelen tényezők lennének. Azért tesznek így, hogy „eladják” a reformot egy szkeptikus közönségnek, amely nem hajlandó azon programok mellé állni, amelyek megvalósíthatatlannak vagy riasztóan bonyolultnak látszanak, de amelyeket maguk a reformerek példásan megvalósíthatónak minősítenek. Izgalmas megfigyelés. Ám a fortélyos reformistákról alkotott kép, akik a demokratizálást „egy fejlett ország sikeres vállalkozásának egyszerű

másolataként”[19] címkézik fel, hogy megvezessék a naiv publikumot, nem illik pontosan a posztkommunista közép-európai tapasztalatra, ahol maguk az EU-csatlakozás reményétől fellelkesült reformerek voltak azok, akik alábecsülték a liberalizálás és demokratizálás helyi akadályait, túlbecsülték viszont a teljesen kidolgozott nyugati modellek importjának megvalósíthatóságát. A Közép-Európán végigsöprő antiliberalizmusban a nemzeti és személyes méltóság megélt sérelmei miatti széles körű ellenérzés nyilvánul meg – ezek a sérelmek az utánzás általi reform amúgy egyértelműen őszinte programjából fakadtak.

A térség liberális forradalmának további megkülönböztető jegye, hogy a korábbi forradalmakkal ellentétben nem jelentett időugrást a sötét múltból a fényes jövőbe. Inkább úgy képzelték el, mint fizikai térben való elmozdulást, mintha az egész posztkommunista Európa áthelyeződött volna a Nyugat Házába, ahol régóta kulturális rokonok laknak, de amit a keletiek addig csak fényképeken és filmeken láthattak. Európa egyesítését nyíltan a német egyesítéshez hasonlították. Az 1990-es évek elején éppenséggel nagyon sok közép- és kelet-európait mardosott az irigység a keletnémetek elképesztő szerencséje miatt, akik egyik napról a másikra kollektíven átvándoroltak Nyugatra, és arra ébredtek, hogy csodálatos módon nyugatnémet útlevelek tulajdonosai lettek, pénztárcájuk pedig tömve volt korlátlan hatalmú Deutschmarkkal. Ha az 1989-es forradalmat az egész térségre kiterjedő, nyugati irányú migrációnak nevezhetjük, akkor a fő kérdés az volt, mely közép- és kelet-európai országok érik el elsőként a közös úti célt. A neves amerikai jogtudós, az Egyesült Államok Állampolgársági és Bevándorlási Szolgálatának volt főjogásza, Stephen Legomsky egyszer leszögezte, hogy „nem országok vándorolnak be, hanem emberek”.[20] Ami a posztkommunista Közép-és Kelet-Európát illeti, tévedett.

AZ ÉLET MÁSHOL VAN

1981. december 13-án Wojciech Jaruzelski tábornok ostromállapotot hirdetett ki Lengyelországban, tízezrével tartóztatták le és internálták az antikommunista Szolidaritás mozgalom résztvevőit. Egy évvel később a lengyel kormányzat felajánlotta, hogy szabadon engedi azokat, akik hajlandók aláírni a hűségesküt, valamint azokat is, akik készek emigrálni.

Ezekre a csábító ajánlatokra válaszul Adam Michnik két nyílt levelet írt a börtöncellájában. Az egyiknek az volt a címe, hogy „Amiért nem írjátok alá”, a másiknak az, hogy „Amiért nem emigráltok”.[21] Az aláírás megtagadása melletti érvelése nagyon egyszerű volt. A Szolidaritás aktivistái nem tehetnek hűségesküt a kormány mellett, mert a kormány hűtlenné vált Lengyelországhoz. Nem írhatják alá, mert az aláírás – a bőrük mentése érdekében – megalázkodást jelent és a méltóság elvesztését, de azért sem, mert az aláírással azokkal kerülnének egy társaságba, akik elárulták a barátaikat és az eszményeiket.

Hogy a bebörtönzött másként gondolkodók miért ne vándoroljanak ki, az Michnik számára árnyaltabb választ kívánó kérdés volt. Tucatnyi évvel korábban mint lengyel zsidó és mint az 1968. márciusi diáktüntetések egyik vezetője, Michnik kétségbeesve nézte, ahogy legjobb barátai közül többen elhagyják az országot. Rájött, hogy a kormányzat arról akarja meggyőzni az egyszerű embereket: a távozók azért emigráltak, mert nem számít nekik Lengyelország. Csak a zsidók vándorolnak ki – és Michnik szerint a rezsim ezzel próbált lengyelt a lengyel ellen fordítani.

1982-ben azonban Michnik már nem volt dühös azokra a barátaira, akik 1968-ban elmentek. Tudatában volt annak is, milyen fontos szerepet játszott az emigráns közösség a Szolidaritás létrejöttében. De miközben elismerte, hogy az emigráció továbbra is a személyes szabadság legitim kifejezése, határozottan arra ösztönözte a Szolidaritás aktivistáit, hogy ne vonuljanak emigrációba, mert „a kivándorlás mellett hozott minden egyes döntés ajándék Jaruzelskinek”. Ráadásul a Lengyelország határain túli szabadságba távozó másként gondolkodók még mindig elárulnák az itthon maradókat, főleg azokat, akik egy jobb Lengyelországért dolgoznak és imádkoznak. A másként gondolkodók eltávolítása segítene a társadalom pacifikálásában is, gyengítené a demokratikus mozgalmat és stabilizálná a rezsimet azáltal, hogy az ellenállás merő aktusát is önzéssel és a nemzet iránti hűtlenséggel szennyezné be. A szenvedő honfitársakkal való szolidaritás demonstrálásának és a kommunista hatóságok politikájával szembeni ellenállásnak a leghatékonyabb módja az, ha visszautasítják a Nyugaton élvezett személyes szabadságra tett alattomos ajánlatot – ezzel a ritka lehetőséggel a lengyelek óriási többsége úgysem élhet. Ha úgy döntenek, hogy nem emigrálnak – érvelt Michnik –, a bebörtönzött aktivisták értelmet adnának azok döntésének is, akik évekkel korábban az emigrációt választották, és most külföldről támogatják a lengyel ellenállást.

A szabadság önmagában azt jelenti, hogy az embereknek joguk van azt tenni, amit akarnak. Ám az 1982-es viszonyok között „az internált Szolidaritás-aktivisták, ha az emigrációt választják, olyan tettet követnek el, ami egyszerre kapituláció és dezertálás”. Michnik elismerte, hogy ez a kijelentés durvának és intoleránsnak hangzik, és némelyek azt gondolhatják, ütközik azzal a meggyőződésével, hogy „az emigrálásról hozott döntés mélységesen személyes ügy”. Ám 1982-ben a választás az emigráció és a maradás között abszolút hűségpróba volt a Szolidaritás-aktivisták számára. Csak úgy nyerhették el polgártársaik bizalmát, amin a szabad lengyel társadalom jövője állt vagy bukott, ha a börtönben maradást választják a Nyugaton élvezhető személyes szabadság csábítása helyett.[22]

Ezek a tépelődések visszavezetnek Albert Hirschmanhoz, ezúttal az emigrációról, demokráciáról és a kommunizmus végéről szóló írásaihoz. Hirschman munkássága nagy részét a maradás és az ellenállás közötti bonyolult kapcsolat tanulmányozásának szentelte, annak, ami olyannyira lekötötte Michnik gondolatait a börtöncellában. Leghíresebb művében, az 1970-es *Kivonulás, tiltakozás, hűség*ben Hirschman két olyan stratégiát hasonlított össze, amelyet emberek olyankor választhatnak, amikor elviselhetetlen status quóval szembesülnek. Egyfelől „kivonulhatnak”, vagyis a lábukkal szavazhatnak, és azzal fejezhetik ki elégedetlenségüket, hogy máshová költöztetik a vállalkozásukat. Vagy dönthetnek úgy, hogy „tiltakoznak”, azzal adnak hangot a rosszallásuknak, hogy helyben maradnak, és belülről harcolnak a reformokért. A közgazdászok szemszögéből a kivonulás az előnyösebb módszer, mert ez javítja a termelők és szolgáltatók teljesítményét. Az átlagos fogyasztó is ezt a stratégiát alkalmazza. Az ellátók lecserélésével fenyegető fogyasztók, minthogy bénító bevételkiesést okozhatnak a rosszul teljesítő vállalkozásoknak, „csodálatos szellemi összpontosítást” idézhetnek elő a cég vezetőinek gondolkodásában, hasonlatosan ahhoz, amit Samuel Johnson az akasztófa kilátásának tulajdonított. Így járulhat hozzá a kivonulás (és a kivonulás fenyegetése) a cégek teljesítményének javulásához. De mivel Hirschman a saját bőrén élte meg a politikai zsarnokságot az 1930-as évek Európájában, tudta azt is – akárcsak Michnik –, hogy az elnyomó kormányzatok csökkenthetik a változásra irányuló belső nyomást oly módon, hogy a leghangosabb és legfeltűnőbb aktivistáknak megadják a kivonulás lehetőségét.[23]

A tiltakozás alternatív mód arra, hogy egyének vagy csoportok hassanak a cégek, szervezetek és államok magatartására. A két mechanizmus nem egyszerűen csak különbözik egymástól, de a hathatós tiltakozás egyenesen feltételezi, hogy a ki nem vonulók ezt az utat választják, minthogy mélyen el vannak kötelezve a szervezet iránt, amit reményük szerint megmenthetnek vagy megreformálhatnak. Nem váltanak át más szolgáltatóra racionális fogyasztóként, hanem azon igyekeznek, hogy javítsák a szervezet teljesítményét részvétel, elgondolások felajánlása útján, vállalva a kockázatot, amely együtt jár a kinevezett döntéshozók nyilvános bírálatával és a szembeszegüléssel. A tiltakozás tehát – ellentétben a kivonulással – hűségen alapuló cselekvés. Michnik és a hasonló lojalisták szemében a válságidőszakban való kivonulás elkerülhetetlenül valamiféle kapitulációnak vagy dezertálásnak látszhatott.

Hirschman 1990-ben egy évet a posztkommunista Berlinben töltött, és elhatározta, felülvizsgálja a kivonulásról, tiltakozásról és hűségről alkotott elméletét, hogy a Német Demokratikus Köztársaság letűnését megértse.[24] Először a dobbantás lehetőségére koncentrált, ami a Varsói Szerződés tagállamaiban egyedül a keletnémetek előtt állt nyitva. Tudták, hogy ha sikerül átjutniuk Nyugat-Németországba, örömmel fogadják őket, és viszonylag könnyen beilleszkedhetnek. A kivonulás lehetőségével kevesen éltek, mert a határon való átszökés roppantul veszélyes vállalkozás volt. De az a közkeletű tudat, hogy a menekülteket nem fenyegeti a hajléktalanság, Hirschman szerint mérsékelte az NDK-n belüli reformok sürgetésének motivációját. A keletnémetek, ha sikerült kivándorolniuk vagy megszökniük, a hasonlóra vállalkozó lengyelekkel szemben nem lettek nyelvileg elszigetelt emigránsok, és nem ütötték rájuk a nemzetárulás bélyegét. Hirschman szerint az NDK-ban azért nem volt 1956, 1968 vagy 1980, mert a rezsimmel elégedetlenek arról álmodoztak, hogy egyénileg pattannak meg, nem pedig arról, hogy közösen, szervezetten adnak hangot sérelmeiknek.

Ez a konstelláció változott meg 1989-ben. Abban az évben a kivonulás nem a falon való egyéni átmászás formáját öltötte, hanem a tömeges exodusét. De azzal a várakozással ellentétben, hogy a kivándorlás mint „biztonsági szelep” csökkenti majd a polgári elköteleződés energiáját, a távozások puszta száma éppenséggel fokozta a rezsimre nehezedő nyomást. Sőt, a hátramaradó kiábrándult milliókat arra ösztönözte, hogy kimenjenek az utcára, és változást követeljenek abban a reményben, hogy meggyőzhetik

polgártársaikat a maradás értelméről. Az NDK bukása arról szólt, hogy a tömeges exodus – és a félelem, hogy folytatódhat – a tiltakozásnak és a hazai reformok követelésének társadalmi méretű robbanásához vezetett. Ebben az esetben a kivonulás nemhogy lefojtotta volna a tiltakozást, hanem a kivonulók szándékától függetlenül a maradókat is átlökte a heves politikai tüntetések és aktivizmus fázisába, amelynek célja az volt, hogy az országukat vonzóbb lakóhellyé tegye. A kivonulás és a tiltakozás eme szinergiájának eredménye azonban végül nem az NDK megszűnése lett, hanem politikai összeomlása és beolvadása az NSZK-ba. Nem az történt, hogy a keletnémetek egy része távozott, a többiek maradtak, hanem az egész ország átköltözött Nyugatra. A kommunizmus vége azt jelentette, hogy a kelet- és nyugatnémetek, legalábbis a korabeli népi képzeletben, „egy nép” lettek.

Kelet-Európa többi részén a történet egész másképp alakult. Semmi jele annak, hogy a kelet- és nyugat-európaiak – Pozsonytól és Bukaresttől Lisszabonig és Dublinig – *ein Volk*nak tartanák magukat, egyetlen népnek közös azonosságtudattal, még akkor sem, ha mindannyian egy európai normalitásra törekszenek. Willy Brandt egykori német kancellár jóslata, hogy „Összenő, ami összetartozik [a német nemzet két fele]”,[25] amit már-már gravitációs törvényként értelmeztek, még Németország esetében is túlságosan optimistának bizonyult, Európa egészére alkalmazva pedig közönséges utópiának. A kelet–nyugati migráció semmilyen módon nem adott lendületet a komoly politikai és gazdasági reform-erőfeszítéseknek Közép-Európában. Ellenkezőleg, 1989 után a „normális politikai életre” (Havel) való törekvés csak agyelszíváshoz és az egészségesek, a szakképzettek, a műveltek és a fiatalok kitelepüléséhez vezetett. Ha Kelet-Németországban a kivonulást a tiltakozás követte, Kelet- és Közép-Európa egészében a kivonulás követte a tiltakozást. A kommunizmus összeomlása miatti eufóriában eleinte az a várakozás kapott lábra, hogy más téren is gyökeres javulásra lehet számítani. Sokan azt hitték, elég, ha leköszönnek a kommunista funkcionáriusok, s akkor a közép- és kelet-európaiak másfajta, szabadabb, gazdagabb és főként nyugatiasabb országokban ébrednek. Amikor a gyors nyugatosodás nem következett be varázsütésre, mind többen választottak egy alternatív megoldást. Családostul távozni Nyugatra – ez lett a vonzóbb út. 1989 után az emigráció Michnik-féle, áruló kapitulációként és átállásként való azonosítása egyszerre értelmetlenné vált. A személyes döntést, hogy valaki Nyugat-Európába költözik, többé már

nem lehetett hűtlenségként megbélyegezni – hűtlenségként olyan nemzetekkel szemben, amelyek most már azért küzdöttek, hogy minél zökkenőmentesebben integrálódjanak a Nyugatba. Az a forradalom, amely fő céljának a nyugatosodást tekintette, nem kínál föl meggyőző ellenérvet a nyugati irányú kivándorlással szemben. A térség demokratikus átmenetei lényegében a Nyugatra való tömeges áthelyeződést valósították meg, a választás tehát ez volt: korán és egyénileg kivándorolni; vagy később és kollektíven.

Forradalmak során az emberek rendszerint rákényszerülnek a határok átlépésére – ha nem a területi, akkor a morális határokéra. Amikor kitört a francia forradalom, sok ellensége külföldön szóródott szét. Amikor Oroszországban a bolsevikok megragadták a hatalmat, fehér oroszok milliói hagyták el az országot, és éltek emigrációban éveken át úgy, hogy nem csomagolták ki bőröndjeiket, remélvén, hogy a bolsevik diktatúra előbb-utóbb összeomlik. Ha jól meggondoljuk, nem is lehetne élesebb a kontraszt a kommunizmus bukásával. Előbb 1789-ben, majd 1917-ben a forradalmak legyőzött ellenségei hagyták el hazájukat. 1989 után viszont a bársonyos forradalmak *győztesei* döntöttek úgy, hogy szedik a sátorfájukat. Ugyanazok, akik a legtürelmetlenebbül várták, hogy országuk megváltozzék, egyszersmind a legelszántabb lelkesedéssel vetették magukat a szabad polgári életbe, s épp ezért ők voltak az elsők, akik Nyugatra mentek tanulni, dolgozni, élni.

Elképzelni is lehetetlen, hogy a bolsevik forradalom győzelme után Trockij úgy dönt, beiratkozik az Oxfordi Egyetemre. Ám Orbán és sokan mások pontosan ezt tették. Az analógia önmagában erőltetettnek látszik, tekintettel a két helyzet gyökeres különbségére. De a kontraszt segít abban, hogy figyelmünket a legérdekesebb eltérések egyikére összpontosíthassuk. A francia és az orosz forradalmárok meg voltak győződve arról, hogy új civilizációt hoznak létre, amely leszámol a királyok, nemesek és papok régi rendjével, így Párizs és Moszkva lesznek a világ új középpontjai, ahol a jövő kikovácsolódik – az 1989-es forradalmárokban viszont erős motiváció dolgozott, hogy Nyugatra utazzanak, és ott közelről figyeljék meg, hogyan működik ténylegesen, a valóságban az a fajta normális társadalom, amit reményeik szerint majd felépítenek.

Az 1989 utáni nyugati utak természetesen semmiben sem hasonlítottak a kelet-európai kommunisták keletre, a Szovjetunióba áramlásához, amire az 1940-es években került sor. Az utóbbiakat azért küldték Moszkvába,

hogy megtanulják, hogyan építsék a kommunizmust hazájukban. A kormányzataik utasítására utaztak, azzal a kimondott elvárással, hogy a végén haza kell térniük. 1989 uszályában semmi hasonló nem történt. A kommunizmus bukása után a liberális gondolkodású emberek Nyugatra vándorlása össze nem hangolt egyéni döntések eredője volt. Sokan nem azért mentek el, hogy tanuljanak, vagy összegyűjtsenek valamennyi pénzt, aztán hazatérjenek, hanem azzal a tudatos szándékkal, hogy tartósan Nyugatra tegyék át a székhelyüket. Ha Németország volt Lengyelország jövője – és minden forradalmár a jövőben akar élni –, akkor mi akadálya lehet annak, hogy a leglelkesebb forradalmárok összecsomagoljanak, és átköltözzenek Németországba?

Hogy megérthessük, mennyire, szinte ellenállhatatlan erővel vonzotta 1989 után a kivándorlás lehetősége a közép- és kelet-európaiakat, nemcsak a Nyugat és Kelet közötti jelentős életszínvonal-különbséget kell számba vennünk, nem is csak azt, milyen könnyű volt logisztikailag a helyváltoztatás, hanem a kommunizmus egyik legritkábban emlegetett örökségét kell felidéznünk, azt, hogy azelőtt mennyi bürokratikus akadálya volt a lakóhely megváltoztatásának. Miután előbb vidékről a városokba kényszerítették az embereket, a kommunista hatóságok szigorúan korlátozni kezdték a lakóhely-változtatást. Az engedélyt, hogy valaki vidékről a városba költözzön, sokan társadalmi előrelépésként élték meg. Munkásnak lenni sokkal nagyobb presztízst jelentett, mint parasztnak. Ugyanakkor, ha valaki jövedelmezőbb állást keresve egyik városból a másikba akart költözni, főleg ha a fővárosban akart élni és dolgozni, sokkal több gondja akadt a kommunista rendszerben, mint ma a külföldi munkavállalással. A kommunizmus ritka kiváltsággá tette a költözést a kulturális és politikai perifériáról a kulturális és politikai centrumba, s ezzel a földrajzi mobilitást sikerült nemcsak a vágy tárgyává változtatnia, hanem a társadalmi siker szinonimájává is.

Az álom, hogy a volt kommunista országok kollektíven visszatérhetnek Európába, az egyéni határugrást logikus és legitim választássá tette. Minek várjon egy fiatal lengyel vagy magyar arra, hogy a hazája egyszer majd olyan legyen, mint Németország, ha már másnap is elkezdhet dolgozni és családot alapítani Németországban? Nem titok, hogy országot váltani könnyebb, mint megváltoztatni a saját országunkat. Amikor 1989 után megnyíltak a határok, a kivonulás lett a választott megoldás a tiltakozás helyett, a politikai reform ugyanis megköveteli

sokféle szervezett társadalmi érdek tartós egyeztetését, míg a kivándorlás melletti döntés alapjában véve egyéni vagy egy családra korlátozódó aktus, még akkor is, ha – mint egy bankpánik – lavinává válhat. Az etnonacionalista lojalitás iránti bizalmatlanság és a politikailag egységes Európa kilátása szintén hozzájárult ahhoz, hogy sok liberális gondolkodású közép- és kelet-európai ember a kivándorlást választotta. Az antikommunista másként gondolkodók eltűnésén kívül ez is magyarázza, miért vált 1989 után erkölcsileg és politikailag is teljesen visszhangtalanná a kivándorlás Michniknek tulajdonítható, morális kritikája.

A hidegháború utáni korszak térségbeli tömeges népességkiáramlása, főleg mert nagyon sok fiatal szavazott a lábával, mélyreható gazdasági, politikai és lélektani következményekkel járt. Ha egy orvos elhagyja az országot, magával viszi mindazt az erőforrást, amit az állam az oktatásába fektetett, és megfosztja az országot tehetségétől, ambíciójától. A pénz, amit majd idővel hazaküld, valószínűleg nem lesz kárpótlás az ország életében való személyes részvételének hiányáért. A fiatal, iskolázott emberek távozása ezenkívül súlyosan, talán végzetesen lerontotta a liberális pártok esélyeit, hogy jól szerepeljenek a választásokon. A fiatalság exodusa azt is megmagyarázza, hogy miért láthatunk szerte a régióban uniós támogatással épült, csoda szép játszótereket, ahol nem játszik egy gyerek sem. Sokat elmond, hogy a liberális pártok a külföldön szavazók között a legnépszerűbbek. 2014-ben például a liberális gondolkodású, német nemzetiségű Klaus Johannist választották meg Románia elnökévé, mert a külföldön élő háromszázezer román zömmel rá szavazott. Olyan országban, ahonnan a fiatalok többsége elkívánkozik, a puszta tény, hogy valaki otthon marad, elég ahhoz, hogy vesztesnek érezze magát. Arra is hajlamossá teszi, hogy antiliberális demagógokat éljenezzen, akik a másoló nyugatosodást mint nemzetárulást ítélik el.

BETOLAKODÓK A KAPU ELŐTT

A kivándorlás és a népességcsökkenés kérdésével elérkeztünk az Európát 2015–16-ban sújtó menekültválsághoz, ami olaj volt az antiliberális tűzre.

2015. augusztus 24-én Angela Merkel német kancellár úgy döntött, hogy szíriai menekültek százezreit engedi be Németországba. Alig tizenegy

nappal később, szeptember 4-én a Visegrádi Csoport – Csehország, Lengyelország, Magyarország és Szlovákia – kijelentette, hogy az EU menekültek elosztására szolgáló kvótarendszere „elfogadhatatlan”.[26] A közép- és kelet-európaiak nem voltak vevők Merkel humanitárius retorikájára. „Szerintem egyszerűen hülyeség” – kommentálta Orbán Viktor udvari értelmiségije, Schmidt Mária, hozzáfűzve, hogy Merkel „azt akarta bizonyítani, hogy ezúttal a németek a jók. És mindenkit kioktathatnak humanizmusból és erkölcsből. A németeknek nem az a fontos, hogy miről oktathatják ki a világ többi részét; csak az, hogy valakit kioktassanak.”[27] Ám ez alkalommal a közép-európaiak nem akartak megadóan hajbókolni, miközben német szomszédaik leereszkedően kiselőadást tartanak nekik. A nemzeti szuverenitás azt jelenti, hogy minden országnak joga van eldönteni, mekkora a befogadóképessége. Ez volt a perc, amikor – válaszul arra, hogy nézetük szerint Merkel úgy döntött, fanfárokkal üdvözli a kulturális sokféleséget – a közép-európai populisták kinyilatkoztatták függetlenségüket nemcsak Brüsszeltől, de – még látványosabb módon – a nyugati liberalizmustól és a világra való nyitottság liberális vallásától is.

Közép-Európa félelemkeltésben utazó populistái úgy értelmezték a menekültválságot, mint annak döntő bizonyítékát, hogy a liberalizmus meggyengítette a nemzetek ama képességét, hogy megvédjék magukat egy ellenséges világban. Egyik napról a másikra – mondták – az összes afrikai, közel-keleti, de még sok közép-ázsiai is úgy döntött, hogy a kelet-európai jellegű „forradalmárokat” fogja utánozni a tömeges Nyugatra vonulásban. A túl sok szállal összeszövődő, de roppantul egyenlőtlen „falak nélküli világban” – szól az érvelésük – a transznacionális migráció vette át a 20. századot tipikusan tagoló forradalmak helyét. Napjainkban önmagunk és családunk felszabadításának, gazdaságilag reménytelen és politikailag elnyomó környezetből való megszabadulásának leginkább hozzáférhető esélyét az emberek államhatárokon át való szabad mozgása kínálja. Ebből a szemszögből nézve a tömegek 20. századi lázadása a múlté. Akik a *status quo* megvédésében reménykednek, a világ olyan 21. századi megbolydulásával néznek szembe, amit nem a lázadó munkásosztály okoz, hanem a jobb életre vágyó nem nyugatiak Európába irányuló tömeges migrációja. Orbán így írta le a kibontakozó válságot:

> Közel-keleti országokból kiáramló emberek áradatával kell farkasszemet néznünk, miközben Afrika mélye is megmozdult. Sok tízmillió ember készülődik. A vágy, a késztetés és a kényszer, hogy valahol máshol folytassák életüket, mint ahol elkezdték, globális méretekben növekszik. Ez a történelem egyik legnagyobb, tragikus következményeket előrevetítő emberáradata. Egy újkori, világméretű népvándorlás, amelynek nem látni a végét, a jobb élet reményét kereső gazdasági bevándorlók, menekültek és sodródó tömegek együtt. Ez egy ellenőrizetlen és szabályozatlan folyamat, amelynek (…) a legszabatosabb meghatározása az „elözönlés”.[28]

Az Orbán által jócskán eltúlzott méretű, északi irányú népességáramlást nem szervezett forradalmi pártok szítják vagy terelik. Kevés olyan gonddal szembesül, ami a közös cselekvésből fakadna, mert jórészt több millió egymástól elszigetelt egyén és család milliónyi spontán döntésének meg nem tervezett eredője. Nem a fényes, elképzelt jövő ideologikus színekkel festett képei lelkesítik, hanem a „normális élet” fotói a határ másik oldaláról, ahol a talán biztonságban odaérkezők nem lesznek politikai üldözés célpontjai, és nem töltik életük hátralévő részét valami nyomornegyedben.

A kommunikáció globalizálódásával a világ egy nagy faluvá lett, de ebben a faluban a globális összehasonlítások diktatúrája uralkodik. Az Észak-Amerikán és Nyugat-Európán kívül élők többé nem csak a szomszédaikéval hasonlítják össze a sorsukat. Életszínvonalukat most már a bolygó legjobb módú lakóival állítják kontrasztba. A nagy francia filozófus és szociológus, Raymond Aron jó intuícióval állapította meg öt évtizeddel ezelőtt: „Most, hogy az emberiség az egységesülés felé tart, a népek közti egyenlőtlenség veszi át azt a szerepet, amit valaha az osztályok egyenlőtlensége képviselt.”[29] Ha a fejletlen országok lakói gazdaságilag biztonságos jövőt szeretnének gyermekeiknek, a legjobb, amit tehetnek, hogy gondoskodnak róla: Németországban, Svédországban, Dániában, vagy ami a második legjobb megoldás, Lengyelországban, Csehországban szülessenek meg. A migránsoknak ehhez a „felkeléséhez” nem kell koherens ideológia, sem összetartó politikai mozgalom, sem lelkesítő vezető – egyszerűen csak át kell lépni egy határon nyíltan vagy lopva, legálisan vagy nem. A Föld mai rabjai számára az Európai Unió

éppenséggel csábítóbb, mint bármilyen utópia. Nemrégen megjelent könyvében Stephen Smith újságíró az afrikaiak tömeges exodusát jósolja, azt igyekszik bizonyítani, hogy harminc éven belül Európa népességének 20–25 százaléka lesz afrikai származású, szemben a 2015. évi 1,5–2,0 százalékkal.[30] Több se kell a populista propagandaiparnak.

Orbán és Kaczyński együttesen „ellenforradalmiként” jellemezték közös politikai szemléletüket.[31] Ami ezt a meghirdetett ellenforradalmat történetileg egyedivé teszi, az nem más, mint hogy egyidejűleg áll szemben két teljesen különböző „forradalmi” folyamattal, amit az antiliberális propagandistáknak sikerült egybemosniuk. Az egyik a közép- és kelet-európai országok kollektív betagozódása 1989 után a liberális Európai Unióba, a másik az afrikaiak és közel-keletiek rendezetlen bevándorlása abba a Nyugat-Európába, amely külső határainak ellenőrzéséért küzd. A képzeletbeli, kettős csapásirányú forradalomra adott ellenforradalmi válasz támadáspontjában természetesen a kulturális sokféleség iránti liberális tolerancia és maga a nyílt társadalom eszméje áll.

Az ilyen „ellenforradalmárok” szerint a politikai liberalizmus gyengeségét a Nyugatnak arra való képtelensége leplezi le, hogy komolyan különbséget tegyen egy nemzet tagjai és nem tagjai között, és ezért agresszíven beruházzon a területi határok megerősítésébe, amelyek gyakorlati jelentőséget adnának a tag–nem tag megkülönböztetésnek. Sok liberális abban hisz, hogy a különböző etnikai és kulturális csoportokat amerikai módra asszimilálni lehet az európai civilizációba. Az „ellenforradalmárok” állítása szerint ez az engedékeny optimizmus lesz a Nyugat veszte. Ebből a mélységesen antiliberális szemszögből nézve az a posztnemzeti identitású társadalom, ahol az Európán kívüli migránsokat örömmel fogadják, egyoldalúan lefegyverzi önmagát, és azt kockáztatja, hogy kulturális összetartásának a maradékát is elveszti.

A MIGRÁCIÓ MINT ÖNFELADÁS

A Közép-Európában 2015-től 2018-ig tomboló demográfiai pánik mára valamelyest alábbhagyott, de ez nem jelenti, hogy megszűnt; és nem is korlátozódik erre a régióra.[32] Mindenesetre fel kell tennünk a kérdést, miért

lett ez politikailag ennyire gyúlékony téma Közép- és Kelet-Európában, ahová gyakorlatilag nem jöttek bevándorlók.

Két tényező játszott ebben szerepet.

Az egyik, mint már mondtuk, a kivándorlás. A kivándorlás miatti aggodalmat fokozza a félelem, hogy asszimilációra képtelen idegenek lépnek be az országba, felhígítják a nemzeti identitást, és gyengítik a nemzeti összetartást. Ezt a félelmet viszont a demográfiai összeomlás jórészt ki nem mondott rémképe táplálja. 1989 és 2017 között Lettország elveszítette lakosságának 27 százalékát, Litvánia vesztesége 22,5 százalék volt, Bulgáriáé csaknem 21 százalék. Kétmillió keletnémet – az 1989 előtti lakosság majdnem 14 százaléka – költözött át Nyugat-Németországba munka és jobb élet reményében. Romániát, miután 2007-ben belépett az EU-ba, 3,4 millió polgára hagyta el, zömükben negyven évnél fiatalabbak. A közép- és kelet-európai demográfiai pánik fő forrása alighanem három tényező kombinációja: a népesség elöregedése, az alacsony születési arányszám és a kivándorlás véget nem érő áramlata.

A nemzetgyilkos elnéptelenedéstől való félelemnek ritkán adnak hangot, talán mert ha közhírré tennék a kivándorlás nagy arányát, azzal utánzásra bátorítanának. Ám ez a félelem így is valóságos, és közvetve kifejeződik abban az abszurd állításban, hogy az Afrikából és a Közel-Keletről érkező migránsok a térség nemzeteinek létét veszélyeztetik. Az ENSZ becslése szerint Bulgária lakossága 27 százalékkal fog csökkenni napjainktól 2040-ig. Az ország területének csaknem egyötöde „demográfiai sivatag lesz”. Tény, hogy „a modern korban Bulgária szenvedte el a legnagyobb népességzuhanást, amit nem háború vagy éhínség okozott. Az ország naponta 164 embert veszített; hetente több mint ezret, évente több mint 50 000-et.”[33]

Több közép- és kelet-európai hagyta el hazáját a 2008–2009-es pénzügyi válság nyomán, mint ahány menekült a szíriai háború eredményeként ideérkezett.

A nyitott határok világában, ahol az európai kultúrák között állandó dialógus folyik, és ahol az új médiakörnyezet lehetővé teszi, hogy a polgárok külföldön élve se veszítsék el a kapcsolatot az otthoni történésekkel, a közép- és kelet-európaiakat érő fenyegetés rokon azzal, amivel az NDK-nak kellett szembenéznie a berlini fal megépítése előtt. Ez annak a veszélye, hogy a munkaképes korúak kivonulnak hazájukból, jobb életet keresnek Nyugaton. Elvégre Németország és a hasonló országok

mindenáron igyekeznek odavonzani a munkásokat, miközben az európaiak – általában – egyre inkább óvakodnak attól, hogy megengedjék Afrikából és a Közel-Keletről érkező nem európaiak állandó letelepedését az országaikban. A nem létező közép- és kelet-európai bevándorlóinváziótól való, különben megmagyarázhatatlan rettegést tehát megérthetjük úgy, mint annak a realisztikusabb, lappangó félelemnek a torz visszhangját, miszerint a saját országuk népességének hatalmas seregei, soraikban a legtehetségesebb fiatalokkal, el fogják hagyni az országot, hogy végleg külföldön maradjanak. Az 1989 utáni kivándorlás roppant aránya, amely fölélesztette a félelmet a nemzethaláltól, segít annak a hevesen ellenséges reakciónak a megértésében, amivel régiószerte a 2015–16-os menekültválságot fogadták, noha a térség országaiba szinte nem is telepítettek át menekülteket.

A tömeges kivándorlás, főleg a fiataloké, alighanem többet tett a liberalizmus térségbeli diszkreditálásáért, mint a lényegében nem is létező bevándorlás. Közép- és Kelet-Európában 1989 után a szabadságjogok terén az volt messze a leglátványosabb és legkönnyebben érzékelhető előrelépés, hogy az emberek szabadon elhagyhatták hazájukat – utazás, tanulás, munka céljából. A térségben úgy fogták föl, hogy a liberalizmus afféle megszentelt értékké emelte a határokon való átkelés szabadságát. Emiatt azonban a nyugatos és reformer vezetőknek hiányzott a szókészletük ahhoz, hogy kifejezhessék és számításba vehessék a demográfiai aggodalmakat, amelyek az elvándorlásból fakadtak az alacsony születési arányszámú országokban. Így aztán a populista demagógok sikeresen kiaknázhatták a nemzetpusztulástól való kimondatlan félelmet, hogy a nyilvánosság tapsa mellett megbélyegezzék a nyitott határok pártján álló liberalizmust, és azt hirdethessék, hogy a liberális eszme többé nem használható a mai világban.

Még azt is feltételezhetnénk, hogy a lényegében bevándorlásmentes régióban elterjedt bevándorlásellenes politika annak a példája, amit a pszichológusok „áttolásnak” neveznek, egyfajta védekező mechanizmus, amelynek révén az elme tudat alatt kioltja a teljesen elfogadhatatlan fenyegetést, és olyannal helyettesíti, amely szintén súlyos ugyan, de kezelhetőbbnek látszik. Az országot lerohanni készülő, nem létező bevándorlóktól való hisztérikus rettegésben egy kimondhatatlan valóságos veszély (az elnéptelenedés és demográfiai összeomlás) egy képzelt veszéllyel (a bevándorlással) való behelyettesítése nyilvánul meg. Az országot állítólag elözönlő nem európai bevándorlók magas születési

rátájától való félelemben az az elhallgatott szorongás tükröződik, hogy a hazai születési ráta nem elegendő a népességszint fenntartásához, és ezt még a folytonos elvándorlás is súlyosbítja. Mindez nyilván csak spekuláció. De valamennyire igazolja az a tény, hogy Kelet-Európában találjuk a világ leggyorsabban zsugorodó népességeit. Orbán nem árul zsákbamacskát: „nekünk magyar gyerekek kellenek, a bevándorlás fegyverletételt jelent”.[34] Szaporulatpárti politikája jobb indikátora a kormány valóságos félelmeinek, mint a bevándorlók nélküli bevándorlóellenes beszéd.[35] A nem létező „migránsinváziótól” való rettegés felszítása azzal, hogy ezt az inváziót csak a határok militarizálása állíthatja meg, talán az egyik módja annak, ahogy a térség populista politikusai kihasználják a választók félelmét, hogy az elmúlt évtizedek lassú népességcsökkenése végül a nemzet eltűnéséhez vezethet – bár nyilvánvaló, hogy ettől nem védenek meg a megerősített határok, sem a külföldön született lakosok diszkriminálása.

A demográfiai összeomlástól való, ki nem beszélt rettegést, annak a világnak a rémképét, ahol a térség ősi nyelvei és kulturális emlékei Bizánc módjára kitörlődnek a történelem könyvéből, tovább erősíti az automatizálás forradalma, mivel fokozatosan elavulttá teszi azon munkaköröket, amelyek betöltésére a munkavállalók mai nemzedékét kiképezték. A sokféleségtől és a változástól való félelem, amit csak fölerősít a teljes társadalmak nyugati mintájú átalakításának utópisztikus programja, a kelet- és közép-európai populizmus fontos megalapozója. Az a tény, hogy a régió kicsi és elöregedő, de etnikailag homogén társadalmakból tevődik össze, részben ugyancsak magyarázza a nacionalista érzelmek hirtelen radikalizálódását. A ma élő lengyel állampolgároknak alig 1,6 százaléka született külföldön, a muszlim vallású lengyel állampolgárok aránya pedig a 0,1 százalékot sem éri el. A térségre jellemző lázas politikai képzeletben azonban az etnikai és kulturális sokféleség így is egzisztenciális fenyegetésként tűnik fel.[36] És míg a lengyelországi lengyelek sohasem találkoznak muszlim emberrel, az Egyesült Királyságban élők igen, s ezek a találkozások sűrűbbek és feszültebbek, mint a muszlimok és a középosztálybeli britek interakciói. Ennek oka az, hogy a nagy-britanniai lengyelek gyakran ugyanazokban a városrészekben élnek, mint a muszlim bevándorlók, és ugyanazokért a munkahelyekért versengenek. Így hát nem csupán a történelem, hanem a Nyugat-Európában dolgozó közép-európaiak közösségi médiában hazafelé

közvetített sérelmei is érzékelhetően hozzájárultak a térségben jelentkező túlfeszített muszlimellenességhez.

A páni rettegés az elnéptelenedéstől, sőt az etnikum eltűnésétől természetesen leginkább a kis nemzetekre nyomja rá bélyegét. Ezeknek a tagjai emiatt hajlamosak ellenállni a reformjavaslatoknak, amelyekről úgy sejtik, leértékelnék egyedi hagyományaikat az egyetemesnek feltüntetett, és ezért könnyen átvehető vagy lemásolható értékek javára. A Pew nemrégi felméréséből kiderül, hogy a kelet-európaiak jobban meg vannak győződve kultúrájuk felsőbbrendűségéről, mint a nyugatiak, ezért nagyon óvakodnak a kozmopolita etika elfogadásától.[37] Egy kis nemzetnek, mondja Milan Kundera, „a puszta léte is bármely pillanatban kétségessé válhat; egy kis nemzet eltűnhet, és ezt tudja is”.[38] Erről nem szabad megfeledkeznünk, amikor Orbán elrugaszkodott állításait elemezzük arról, hogy a hadseregek módjára szervezett fiatal afrikai és közel-keleti férfiak rárúgják az ajtót Európára, és azzal fenyegetnek, hogy letörlik Európát a térképről. A térségből *kiáramló* tömeg okozta trauma indokolja a máskülönben érthetetlennek látszó erőteljes veszteségérzést még olyan országokban is, amelyek jócskán élvezték a posztkommunista politikai és gazdasági átalakulás előnyeit. Ezzel párhuzamosan egész Európában az utóbbi évtizedek során a legsúlyosabb népességvesztést elszenvedő országok voltak azok, ahol a legjobb választási eséllyel indultak a szélsőjobboldali, antiliberális pártok. Orbán reprodukciópárti politikája is nagyban igazolni látszik, hogy a közép-európai illiberális fordulat mélyen gyökerezik a népesség, főleg a fiatalok kiáramlásának tényében és a demográfiai szorongásban, amit „a jövő kitelepülése” hátrahagyott.

Miközben a térségbe nem irányult afrikai és közel-keleti bevándorlók „inváziója”, a közép- és kelet-európaiak folytonosan szembesülnek – szenzációhajhász televíziós tudósítások révén – a Nyugat-Európát sújtó bevándorlóproblémával. A következmény: a kontinens két fele közötti lényegi választóvonal átértelmezése. Míg a Kelet továbbra is homogén és monoetnikus, a Nyugat – annak eredményeként, amit az antiliberális politikusok meggondolatlan és öngyilkos bevándorláspolitikának tartanak – heterogén és multietnikus. Szembetűnő itt is az értékek radikális újraértékelése. Nem a nyugat-európaiak járnak messze elöl, a közép- és kelet-európaiak pedig messze lemaradva, hanem a nyugat-európaiakat festik le úgy az idegengyűlölő populisták, mint akik elvesztették kulturális identitásukat. Nyugat-Európa a populista képzeletben Nagy-Afrika és

Nagy-Közel-Kelet perifériájává züllött. A menekültáradat miatt identitásválságban vergődő Nyugat-Európa képe mintha Nietzsche tételét igazolná, hogy a *ressentiment* rendszerint a „képzeletbeli bosszú" aktusaiban fejeződik ki.[39]

A populista propaganda most már nem úgy jeleníti meg Nyugat-Európát, mint ama kulturálisan magasabb rendű Nyugat modelljét, amit a közép- és kelet-európaiak valaha csodáltak és utánozni vágytak. A Nyugat vélelmezett végromlását a térségbeli populisták a korábbi kínzóikkal szembeni megtorlás önigazoló hangsúlyával jelentik be. Végre vége a mintakép magától értetődő felsőbbrendűségének az utánzókkal szemben.

Az idegen (és kiváltképp a muszlim) „behatolók" ellen magát megvédeni képtelen nyugat-európai nyílt társadalmak ma már lényegileg negatív példát nyújtanak, s eleven képét mutatják annak a társadalmi rendnek, amelyet a közép- és kelet-európaiak mindenáron elkerülnének. Ez az a kontextus, amelyben Orbán és Kaczyński rendre elítélik Merkelnek azt a döntését, hogy beengedett Németországba csaknem egymillió menekültet, mivel ezt a döntést nem demokratikusan hozta, mit sem törődvén a német közvéleménnyel. A Fidesz és a PiS úgy állítja be, hogy Merkel „liberális paternalizmusa" az ő érvelésüket igazolja, miszerint a német kancellártól eltérően ők valóban a népakarat hű képviselői.

Minthogy a kommunista zsarnoksággal szembeni hősies ellenállás ma már történelem, és régiószerte egész nemzetek a nyugatosodás folyamatán mennek át, a népesedési kollapszus rémképétől nyomasztott kelet-európai kormányok valami meggyőző indokot keresnek, amitől elégedetlen polgáraik, főleg a fiatalság jobban meggondolnák, hogy összecsomagoljanak, és Nyugat-Európába költözzenek. Orbán szavaiból néha az csendül ki, mintha könyörtelenül érvényesített kivándorlási és bevándorlási tilalommal szívesen bevezetné a „zárt ország" politikáját. De mivel semmi effélére nincs módja, kénytelen beérni azzal, hogy kérleli a fiatal magyarokat, ne távozzanak az országból. Tisztán kihallani a pánik felhangjait abból, ahogyan Orbán szembenéz a fiatalok külföldre távozásának veszélyével:

> Kedves Fiatalok! Lehet, hogy most úgy érzitek, tiétek az egész világ, hogy ide nekem az oroszlánt is. És igazatok van. (…) De a Ti életetekben is eljön a pillanat, és rá fogtok ébredni, hogy kell egy hely,

> egy nyelv, egy otthon, ahol az ember az övéi között, biztonságban és szeretetben leélheti az életét. Egy hely, ahová visszatérhettek, ahol megérezhetitek, hogy az élet nem hiábavaló, és a végén sem hullik a semmibe. Hozzáadódik és beépül az ezeréves nagyszerű alkotásba, amit egyszerűen csak hazának, magyar hazának nevezünk. Tisztelt Magyar Fiatalok, most a hazának van szüksége Rátok. A hazának van szüksége Rátok, gyertek, és harcoljatok velünk, hogy amikor majd nektek lesz szükségetek a hazára, még meglegyen a hazátok.[40]

De hogyan győzhetné meg a fiatal magyarokat arról, hogy nem találnak jobb „hazát" Nyugaton, főképp, mivel az ő politikája teszi tönkre az esélyeiket, hogy jövedelmező és kreatív életet éljenek az országukon belül?

A kommunizmusnak hírhedett hiányossága volt, hogy az ideális társadalom, amelynek a megvalósítását ígérte, sohasem létezett. És senki sem hitte igazán, hogy valaha is létezni fog. A nyugatosító forradalmak épp ellenkező gonddal küszködtek: a vágyott társadalmi rend, aminek megalkotását célul tűzték ki, valóságosan létezett, és ezért föl lehetett keresni, közelről szemügyre venni, s így az eladdig észrevétlen hibák kiábrándító módon fókuszba kerültek. A szocialista utópia, meglehet, elérhetetlen volt. Ám mivel örökre elérhetetlen maradt, sohasem jött el az alkalom, hogy csalódást okozzon látomásos csodálóinak. Azonkívül volt benne valami megnyugtató változatlanság. A nyugati liberális demokrácia viszont, mint minden e világi dolog, változékonynak bizonyult, folytonosan változtatta alakját az utánzására törekvők előtt. S ami tovább rontott a helyzeten: a társadalmi fejlődés „rendes" ütemét mára jócskán felgyorsította a műszaki innováció. Ebből fakadóan a nyugati társadalom minden változása új képet mutat a normalitásról azoknak, akik a normalitást a nyugati élettel azonosítják. A létező nyugati normalitás nevében megindított forradalom tehát olyan problémával szembesül, amely hiányzott a képzeletbeli utópiák nevében kirobbantott forradalmakból. Lehetetlenné válik az olyan társadalom víziójának rögzítése vagy kimerevítése, amelyet az ember csak újra akar teremteni.

A posztkommunista társadalmakban kiváltképp fájdalmas ez a dilemma. Éspedig azért, mert az a Nyugat, amelynek imitálására a másként gondolkodók 1989-ben polgártársaikat buzdították, ma már, három évtized múltán, nem létezik. A mintául választott társadalom a hidegháborús kor

globálisan hegemón és hajthatatlanul antikommunista Nyugatja volt. De ugyanaz a folyamat, amely lehetővé tette, hogy a közép- és kelet-európai országok csatlakozzanak az antikommunista Nyugathoz, egyszersmind biztosította, hogy ne az antikommunizmus legyen a Nyugat meghatározó ideológiája. Úgy is mondhatnánk, hogy ez a vásárló beetetése grandiózus változatban, bár nyilvánvaló, hogy nem volt sem szándékos, sem megtervezett. Akárhogy is, akik 1989-ben a leglelkesebben akarták utánozni, és csatlakozni hozzá, kénytelenek voltak másképp gondolkozni a Nyugatról néhány évtized múlva, amikor az atlantizmus haldoklott, és Nyugat-Európát is, az Egyesült Államokat is egyidejű gazdasági és politikai válság gyötörte.

A térség populistái mostanra megtalálták az alternatív stratégiát, hogyan elevenítsék föl a morális helytelenítést, amit Michnik és más ellenzékiek a kivándorláshoz kapcsoltak. Létfontosságú számukra, hogy tagadják az érvelést, mely szerint Magyarország, Lengyelország és a régió más országai csak akkor lehetnek politikailag és gazdaságilag sikeresek, ha hűségesen utánozzák a Nyugatot. Ebből a szemszögből nézve a bevándorlóellenes retorika fölerősödése gyanúsan hasonlít egy olyan kétségbeesett kísérletre, hogy a lojalitás falát építve megállítsák a demográfiai sorvadást, és visszatartsák a közép- és kelet-európaiakat országuk elhagyásától. Másképp fogalmazva, a varsói és budapesti populisták a jelek szerint kihasználják a Kelet brandépítésének lehetőségét a nyugati menekültválságban. Az állampolgárok Nyugatra áramlása csak akkor szűnik meg, ha a Nyugat elveszíti vonzerejét. A Nyugat csepülését és annak kinyilvánítását, hogy az intézményei „nem méltók az utánzásra”, a *ressentiment*-ból eredő képzeletbeli bosszúként magyarázhatjuk. De van egy járulékos hasznuk, mivelhogy a térség első számú politikai prioritását szolgálják azáltal, hogy elveszik a polgárok kedvét a kivándorlástól. Annak a tagadása, hogy a Nyugat a lehetőségek földje, és hogy a nyugati liberalizmus a fejlett társadalmi és gazdasági rend aranystandardja, hozzájárulhat az elégedetlenkedő lakosságra gyakorolt delejes vonzerő mérsékléséhez. A Nyugat utánzása nem lehet a prosperitáshoz vezető út, mert óhatatlanul azt is jelentené, hogy utánozzuk a Nyugat, úgymond, öngyilkos bevándorlási politikáját. A populisták nyilvánosan szidalmazzák Nyugat-Európát, amiért szívesen fogadja az afrikaiakat és közel-keletieket. De igazából azzal van bajuk, hogy az EU nyugati tagországai hívogatóan

megnyitották kapuikat a közép- és kelet- európaiaknak, és ezzel potenciálisan elszívják a térségből a legproduktívabb állampolgárokat.

Az egész vita napjaink illiberalizmusának központi gondolatához vezet el bennünket. Ellentétben azzal, amit sok kortárs elméletíró állít,[41] a populisták dühe nem annyira a multikulturalizmusra irányul, mint inkább a posztnemzeti individualizmusra és kozmopolitizmusra. Ez politikailag lényeges tétel, ugyanis ha elfogadjuk, abból az következik, hogy a populizmus ellen nem lehet az identitáspolitika feladásával, a liberális individualizmus nevében harcolni. Kelet- és Közép-Európa illiberális demokratáinak szemében az európai fehér keresztény többség fennmaradását fenyegető legnagyobb veszély a nyugati társadalmak önvédelemre való képtelensége. Azért nem tudják megvédeni magukat, mert a liberalizmusnak a kommunitarizmussal szembeni ellenérzése miatt a liberálisok vakokká válnak az őket fenyegető veszélyre.

Az illiberális demokrácia azt ígéri, hogy felnyitja az állampolgárok szemét. Ha a kilencvenes évek liberális konszenzusa az egyén törvénybe és alkotmányba foglalt jogairól szól – köztük a sajtószabadságról, a hivatás megválasztásának jogáról, arról a jogról, hogy szabályos időközönként megrendezett választásokon szavazzunk a minket kormányzókra, valamint az utazás szabadságáról –, a mai illiberális konszenzus szerint a fenyegetett fehér keresztény többség jogai forognak halálos veszélyben. Az európaiaknak, hogy megvédhessék ennek az ostromlott többségnek a sérülékeny dominanciáját Brüsszel és Afrika galád szövetségével szemben, a kozmopolita liberálisok által rájuk tukmált puhány posztnacionalizmust le kell váltaniuk a saját erőteljes identitáspolitikájukkal vagy csoportelvű partikularizmusukra. Ezzel a logikával próbálják Orbán és Kaczyński felszítani honfitársaik határokon belüli, idegengyűlölő nacionalizmusát, olyan antiliberális önvédelmi jogot kreálva (a védelmi felelősség helyett), amely csakis az állítólag a kipusztulás szélére jutott fehér keresztény népességre irányul.

Napjainkban a fenyegetett többségek dúlják szét az európai politikát. A korábban domináns nemzeti többségek döbbenten észlelik, hogyan növekszenek a globális migráció arányai. Tisztában vannak vele, hogy a hazájukba települni készülő emberek másfajta kulturális hagyományokat hordoznak, és hogy a mai Európában, mint David Miller brit politikai teoretikus megállapította: „Az emberek kevésbé biztosak abban, mit jelent franciának vagy svédnek lenni, ugyanakkor abban is kevésbé biztosak, hogy

mennyiben elfogadható dolog tudomásul venni ezen identitásokat, és szerintük cselekedni.”[42]

Ezt az Európát olyan veszélyeztetett többségek népesítik be, amelyek többé nem lehetnek biztosak örökölt életformájuk fennmaradásában, s a földrész populista vezetői nem tágítanak attól – a hitük szerint naiv módon terjesztett liberális multikulturalizmus ellenében –, hogy az őslakos többségeknek jogukban áll eldönteni, hány bevándorló jöjjön az országukba, és honnan. Fülsértő harsánysággal hirdetik: a többségi kultúra maradéktalan átvétele kell hogy az állampolgárság előfeltétele legyen – pontosan azért, mert úgy gondolják, ez a kemény feltétel a forrásánál fékezi meg a bevándorlást.

A mai Európát két kísértet járja be. Az antiliberálisok a Példamutató Normalitás szellemétől rettegnek. Aki az európai életformát mint az egész világra érvényes normát dicséri, az – szándéktalanul – az egész világot meghívja, hogy idejöjjön és részesüljön Európa jótéteményeiben a bevándorlás révén. A liberálisok, épp ellenkezőleg, a Fordított Imitációtól rettegnek, nevezetesen attól a sejtéstől, hogy akik részt vesznek az 1989 utáni utánzási játszmában, felcserélik egymással szerepeiket. Legalább néhány esetben az utánzók lesznek a modellek, és viszont. A közép- és kelet-európai populisták bosszúja a nyugati liberalizmus fölött nem egyszerűen abban teljesedik ki, hogy elutasítják a kezdetben lelkesen fogadott Utánzási Parancsolatot, hanem abban, hogy átfordítják. Mi vagyunk az igazi európaiak, nyilatkoztatja ki nemegyszer Orbán és Kaczyński, és ha a Nyugat meg akarja menteni magát, a Keletet kell utánoznia. Ahogy Orbán elmagyarázta egy 2017. júliusi beszédében: „Huszonhét éve itt, Közép-Európában abban hittünk, hogy Európa a jövőnk, most azt érezzük, hogy mi vagyunk Európa jövője.”[43] Elorozva az 1989-es liberálisok babérjait, azt állítja, hogy a nagybetűs Történelem átlendült az antiliberális oldalra.

A gyarmatok felszabadulásának fénykorában a volt nyugati gyarmatok szószólói azt hirdették, hogy a nemzeti méltóság elnyerésének vagy visszaszerzésének kulcsa az, hogy megtagadják a Nyugat utánzását. A gyarmatosítók utánzásával szembeni ellenszenv része volt az idegenek elűzéséért vívott fegyveres felszabadító harcnak. *A föld rabjai*ban Frantz Fanon francia–karibi filozófus és forradalmár Afrika „undorító mimikri”-jéről beszél s arról, hogy Európa afrikai utánzói szükségképpen „obszcén karikatúrák” lesznek. „Most mindent megtehetünk – folytatta –, ha nem

majmoljuk Európát", s hozzáfűzte: „Határozzuk el, hogy nem utánozzuk többé Európát, új célokért feszítjük meg izmainkat és agyunkat."[44]

Frantz Fanonnak nem akadt megfelelője a posztkommunista Közép- és Kelet-Európában a fal ledöntése utáni két évtizedben. Épp ellenkezőleg, a térség politikai elitjei szinte egyetemesen a nyugat-európai és amerikai „normalitás" imitálásáért lelkesedtek. Jó szándékú megtért emberek voltak, akik országukat kollektív megtérési élményen próbálták végigvezetni. A 21. század első évtizedének végére azonban a Nyugat utánzásával szembeni ellenségesség a populista lázadás kulcsmotívuma lett. És bár ugyanúgy a nyugati előírásokkal szembeni *ressentiment* dolgozott bennük, mint a gyarmatosítás ellen küzdő mozgalmakban, a régió antiliberálisai sohasem használták ugyanazt a retorikát, mint Fanon. A Nyugat keleti térítő hadjárata a szemükben hasonlított a Nyugat déli térítő hadjáratára, de különbözött is tőle. Ennek az az oka, hogy a közép- és kelet-európaiak már eleve teljesen európaiaknak érezték magukat, mielőtt Brüsszel nekilátott az „európaivá nevelésüknek" – a projektet épp ezért indokolatlanul sértőnek érzékelték.[45] Ez különbözteti meg az Orbán-féle populizmust az Európán kívüli antikolonialista mozgalmaktól, amelyeket a nemzeti önrendelkezés vágya hajtott. Míg az 1989-es bársonyos forradalmakban a szovjet uralom antikommunista elvetése fejeződött ki, ami a Nyugatot illeti, gyarmatosításpártiak voltak. Ezért lehet szervezőiket és vezetőiket „konvertita"-jelöltekként leírni, szemben az oroszokkal és más cinikus „szimulátorokkal". Ennek folytán – kezdetben – nem hallatszottak a térségből fontos hangok, akik a nyugati formák és normák másolásának fertelmes bűne ellen tiltakoztak volna.

Amikor pedig Orbán és Kaczyński támadást intézett a nyugati liberalizmus ellen, közben maguknak követelve az európaiság dicsőségét, nem egyszerűen úgy jellemezték Közép-Európát, mint az igazi Európát, hanem úgy is, mint Európa utolsó védvonalát. Fanonnak sohasem jutott eszébe semmi hasonló Franciaország volt afrikai gyarmatairól. A PiS-kormányzat gyakran hivatkozik a lengyel–litván konföderáció hősies szerepére Sobieski János alatt, érdemeire abban, hogy 1683-ban sikerült felszabadítani Bécset a muszlim ostrom alól, és ezzel közelebb hozni az Európa elleni utolsó nagy muszlim invázió visszaszorítását. Orbán is, Kaczyński is annak a szerepében tetszeleg publikuma előtt, akit Carl Schmitt „katekhónnak", visszatartónak nevez: aki hősiesen szembeszegül az Európát fenyegető iszlám hódítással.[46] Közép- és Kelet-Európa illiberális

demokratái ma már készek arra – mondják ők –, hogy magukra vállalják a muszlimellenes küldetést, amit a nyugat-európaiak oly meggondolatlanul eldobtak maguktól. „Mi voltunk, akik az Európába indított migránsinváziót megállítottuk Magyarország déli határainál” – mondta Orbán, a magyar–szerb határon 2015-ben épített kerítésre utalva.[47] Így nyilváníthatják magukat némely közép- és kelet-európaiak – sokak megrökönyödésére – megingathatatlanul Európa-pártinak még akkor is, ha közben hevesen támadják az EU-t.

Az órát nem lehet visszaforgatni. Nem lehet helyreállítani az etnikai és kulturális homogenitást. Európa egykori peremvidéke tehát most úgy állítja be magát, mint Európa új magját. A keleti bővítés nyugat-európai ellenzői néha annak az elnyűtt szlogennek a reciklálásával söpörték le a közép- és kelet-európai demokratizálódás esélyét, hogy „a geográfia: végzet”. A maróan gúnyos populista válasz erre manapság az: Nem, nem a geográfiában, hanem a *demográfiában* rejlik a végzet.

Akár utánozni kezdi a történelmi mag a hajdani perifériát, akár nem, az efféle Nagy Szerepcsere lehetősége nagyon is jelen van a közép-európai populisták gondolataiban és beszédeiben. Immár nem arról van szó, hogy a Nyugat befolyása kiterjed keletre, hanem a Kelet dicsekszik azzal, hogy kiterjeszti befolyását nyugatra. Hisznek ebben, és nem egészen alaptalanul. Szerte a világon, még az Egyesült Államokban is, az illiberális populizmus mintha Orbán illiberális forgatókönyvét követné. Részben igazuk van azoknak, akik a reakciós nativizmus egyidejű előretörését az Egyesült Államok és Nyugat-Európa több részén annak tulajdonítják, hogy az illiberális áramlatok mindkét helyen felszínre buktak. De arra a kérdésre is válaszolniuk kell, hogy: „Miért most?” Az egyik lehetséges válasz a „ragályos utánzás”. Napjainkban a nyugatiak lettek becsvágyó plagizátorok.

Csakhogy míg Kaczyński azt mondja, a migránsok betegségeket hurcolnak be a hazájába, egészen más lapra tartozik, ha Trump mondja ugyanezt. Egy dolog, hogy Kaczyński azt mondhatja Orbánnak: „Példát mutattál, és mi tanulunk a példádból.”[48] Sokkal fontosabb és baljósabb azonban, ha Steve Bannon írja le Orbánt „hősként”, aki ihletet ad, „és ebben a percben a legjelentősebb figura a színen”.[49] Szinte minden nyugat-európai országban akadnak, akik nem elhanyagolható mértékben szimpatizálnak Orbán EU-ellenes politikájával. Ezért van az, hogy a Magyarországnak és Lengyelországnak juttatott brüsszeli támogatások kritikusai azért bírálják az

EU-t, mert – Lenint átfogalmazva – eladják Orbánnak és Kaczyńskinak a kötelet, amivel felakaszthatják a Nyugatot.[50]

Az a tény, hogy ma már nyugati politikusok veszik át a Kelet xenofób nacionalizmusát, még egy utolsó bosszúcsavart rejt magában. A Nyugat nyitottsága az Európán kívüli bevándorlók iránt eleve garantálja, hogy a Kelet utánzásának kísérlete meg fog hiúsulni. A közép-európaiak ugyanazt a kettős üzenetet küldik Nyugat-Európának, amit három évtizede a Nyugat küldött neki: „Behívunk, de (az igazat megvallva) nem fogunk beengedni."

A NORMALITÁS ELVISELHETETLEN KÉTÉRTELMŰSÉGE

A nyugati jellegű normalitás utópiája elleni populista lázadás nemcsak a demográfiai pánik miatt bizonyult oly sikeresnek Közép- és Kelet-Európában, hanem azért is, mert az elmúlt három évtized során a posztkommunista társadalmaknak volt alkalmuk megtapasztalni a normalitás nem várt hibáit és visszásságait.

Kezdjük azzal: van valami paradox abban, hogy egyfajta jellegtelen és ismerősnek vélt „normalitás" jegyében zajlik lelkesítő forradalom. Ez a probléma először a másként gondolkodók személyes életében jelentkezett. Amikor 2007-ben a Charta 77 megalapításának évfordulóját ünnepelték, Václav Havel nyilvánosan elpanaszolta, hogy „mindaz a szolidaritás, összetartás és harci szellem, ami harminc évvel ezelőtt összekötött bennünket", teljességgel eltűnt „annak a »normális« demokráciának a közegében, amelyben most élünk, és amiért együtt harcoltunk".[51] Az 1989-hez vezető dicsőséges – a másként gondolkodók üldözésével és kiközösítésével járó – idők iránti nosztalgiának ezt a megvallását Havel kiegészíti a kommunizmus utáni élet szürke normalitása miatt érzett csalódottság kifejezésével. Miután a vezető disszidensek eleinte üdvözölték a normalitáshoz való „visszatérést", végül is kiábrándultan élték meg a posztheroikus idők egyhangúságát. Mindenkit nyomasztott annak a pszichés terhe, hogy a kommunizmus alatti élet után a kapitalizmus alatti élethez kellett alkalmazkodni. De a másként gondolkodók, akik egy nagy történelmi dráma bátor főszereplőinek tekintették magukat, külön kategóriát

alkottak, mert amit éreztek, az Michnik szavaival „megvetés volt a normalitás, az összeesküvés nélküli élet iránt”.[52]

Ez tette részvételüket a normalitásért vívott forradalomban annyira ellentmondásossá, és ez előlegezte meg végső kiábrándulásukat. Az ilyen személyes beilleszkedési gondok azonban nem árulnak el sokat „a normalitásért vívott forradalomról”. Hogy mélyebben megérthessük, látnunk kell, hogy a térség polgárai hogyan estek áldozatul az utánozni kívánt „normalitás” jelentésbeli többrétegűségének.

Először is föl kell idéznünk, mi volt a „normalizáció” (csehül *normalizace*) fő jelentése az 1989-et megelőző két évtizedben. A politikai tisztogatást, cenzúrát, rendőri brutalitást és ideológiai konformitást jelölte, amit Havel hazájára kényszerítettek a prágai tavasz leverése után, 1968-tól. Ez a „normalizáció” a *status quo ante* restaurációja volt, visszatérés a Dubc□ek reformjai előtti csehszlovák helyzethez. Senki sem próbált többé emberi arcot adni a kommunizmusnak. A szovjet típusú kommunizmusnak nem volt alternatívája. Elhajlások nélkül kellett utánozni. Ahogy Michnik írta 1985-ben, a Kádár és Husák alatti normalizálás „lényegében mindennemű független intézmény teljes szétverését jelentette. Negyven hónappal a szovjet invázió után Magyarország olyan volt, mint egy politikai temető; negyven hónap normalizálás pedig Csehszlovákiát – Aragon találó kifejezésével – Európa kulturális Biafrájává változtatta.”[53]

Amit itt látunk, az a tudatosan átélt konfliktus két különböző, sőt ellentétes normalitáskép között. Érthetőbbé válik, hogy miért vállalták a másként gondolkodók az erőszakmentes forradalmat, amely a szovjetellenes és Nyugat-barát normalitást megalapozta, ha úgy fogjuk fel, mint a dacból lázadás aktusát, a kegyetlenül elnyomó normalitás erőszakos szovjet kényszerének ellenkezőjére fordítását.

Túl ezen: az a tény, hogy a másként gondolkodók a nyugati jellegű normalitást a politikai forradalom fő céljává emelték, ritka alkalmat ad arra, hogy ne csak abba tekinthessünk bele, hogyan képzelték el jövőjüket a közép- és kelet-európaiak, hanem abba is, hogyan látták a kommunista társadalmakat, ahonnan menekülni akartak. A szokványos narratíva, amelyet rendre megismételnek Keleten is, Nyugaton is, börtönnek ábrázolja a kommunista rendszert. A közép- és kelet-európaiak normalitásfixációja azonban másvalamiről tanúskodik. Főleg a másként gondolkodók számára a késői kommunista rendszer nem annyira fegyházra, inkább őrültekházára hasonlított. A kommunizmusban a foglyok nemcsak be voltak zárva, hanem

az életükben minden a feje tetején állt. A hivatalos propaganda szerint az embereknek a társadalom javáért kellett dolgozniuk, mit sem törődve saját, egyéni érdekeikkel és reményeikkel. Az egyenlőség volt a mindent felülbíráló alapelv, legalábbis hivatalosan, de a társadalom egyes tagjainak sem az erőfeszítése, sem a jutalma nem volt egyenlő. A kommunista hatóságok pedig, követve a feje tetejére állított társadalom perverz logikáját, a másként gondolkodókkal nem úgy bántak, mint bűnözőkkel, hanem mint „reformista téveszmékben” szenvedő, bomlott elméjű emberekkel, akiket elmegyógyintézetbe kell zárni, és cselekvésképtelenné nyugtatózni.

1989 után a normalitás szovjet és nyugati képzete közötti kontraszt a múlté lett. Ám a normalitás ellentétes felfogásai közötti háborúskodás azonnal újraéledt más formában, és ez az újabb konfliktus máig velünk van. Velejárója, hogy patológiás módon elkülönül az, amit Nyugaton és az, amit e térségben normálisnak tartanak.

Georges Canguilhem francia orvos-filozófus *A normális és a kóros* című 1966-os könyvében kifejti, hogy a „normalitás”-nak két jelentése van: az egyik leíró, a másik normatív. A „normális” jelölhet olyan gyakorlatokat, amelyek tényszerűen elterjedtek, vagy olyanokat, amelyek morálisan eszményiek. Ez nem pontosan az a kettősség, amire mi gondolunk, de tekintettel arra a közkeletű meggyőződésre, hogy a kommunizmus bukása után a Nyugat morális eszményei kanonizálódtak, eléggé megközelíti mondandónkat. 1989 után a normalitás normatívnak vélelmezett és ténylegesen leíró jelentése közötti szakadék a nyugatiak, illetve a közép- és kelet-európaiak közötti sokszoros félrehallás és félreértés forrása lett.[54]

Amikor például az IMF-től jött vendég Szófiában vagy Bukarestben elmagyarázta, hogy kenőpénzek adása és elfogadása „nem normális”, bolgár és román partnereik – megbocsáthatóan – nem értették, mi a csudát akar. A híres román rendező, Cristian Mungiu 2016-os filmje, az *Érettségi* nagy erővel ragadja meg a tragikus elkülönülést a kétféle „normalitás”, a helyi környezethez való alkalmazkodás és a Nyugaton természetesnek tartott várakozásokhoz való igazodás között.[55]

A történet hőse, Romeo Aldea egy városi kórház középkorú orvosa. Feleségével él egy lepukkant lakásban, Kolozsvár egy rémes, Ceaus□escu kori lakótelepén. A vidéki város univerzumához képest sikeres ember, de látszik rajta, hogy szívesebben élné le máshol az életét. Aldea és felesége szenvedélyesen, szinte mániákusan büszkék a lányukra, aki ajánlatot kapott,

hogy ösztöndíjasként egy angol egyetemen tanuljon pszichológiát, azzal a feltétellel, hogy kitűnőre érettségizik. Ha minden jól alakul, Elizának kijut az az első osztályú oktatás és normális élet, amit a szülei mindig is kívántak neki. Az érettségi előtti napon azonban Elizát megtámadják, és majdnem megerőszakolják. Bár testi sérülései jelentéktelenek, lelkileg nincs olyan állapotban, hogy olyan sikeresen tegye le az érettségit, mint elvárják tőle. Aldea kétségbeesetten igyekszik menteni a helyzetet, ezért törvénysértő módon kihasználja orvosi kapcsolatait cserébe azért, hogy „fölfelé kerekítsék" Eliza jegyeit. Elintézi egy helyi politikusnak a májátültetést, ami a szabályozás szerint valaki másnak járna. Ám ahhoz, hogy a szabályszegő terv működjék, szükség van a lány tudatos közreműködésére. A film kulcsjeleneteiben Aldea megpróbálja rábeszélni lányát, hogy térjen észhez. Románia nem olyan, mint a Nyugat, ahol nincs szükség ilyen erkölcsileg megvetendő aljasságokra. Ha normális országban akar élni, előbb le kell ereszkednie ahhoz a megalázóan etikátlan normalitáshoz, amely szülőhazájában uralkodik.

Mihelyt megdöntötték a kommunizmus hatalmát, újra kellett tanulni a szótárat. A megvesztegetés például megkapta az „abnormalitás" bélyegét, míg a jogot, definíció szerint, „részrehajlástól mentesnek és tisztességesnek" nyilvánították. De attól, hogy az efféle nyugati alapfeltételezéseket könnyedén lehetett parancsra szajkózni, még nem fértek össze jobban a keleti valósággal.

Ha megvizsgáljuk, mekkora szakadék tátongott a nyugati elvárások és a keleti országok kommunizmus utáni valósága között, szembetalálkozunk annak a mentális stressznek egy fontos forrásával, amelyet Közép- és Kelet-Európában a normalitás egy külföldi változatának behozatalára vagy utánzására törekvő forradalom hozott létre. Abban, hogy megvilágítsuk, mi forog itt kockán, segíthet a horizontális *koordináció* megkülönböztetése a vertikális *szinkronizáció*tól. A társadalmi interakciót vezérlő közönséges normák, például a közlekedési szabályok, leginkább úgy foghatók fel, mint olyan konvenciók, amelyek a közösség tagjai közti koordinációt szabályozzák. Az igazodás az ilyen helyi elvárásokhoz és magatartásmintákhoz minden társadalomban a sikeres interakció és cselekvés feltétele. Azért tehát, hogy egyáltalán kormányozhassanak, a közép- és kelet-európai posztkommunista eliteknek nem volt más választásuk, mint hogy igazodjanak az országukban általánosan elfogadott szokásokhoz. A Romániában tevékenykedő románoknak például hozzá

kellett igazítaniuk viselkedésüket honfitársaik megszokott magatartásához. Ugyanígy, ha egy üzletember Bulgáriában meg akarja őrizni integritását oly módon, hogy makacsul nem hajlandó kenőpénzt osztogatni, hamarosan arra ébred, hogy csak volt üzletember. Ugyanakkor ezek a nemzeti elitek globális, Nyugaton is elismert legitimációra vágynak. Ez pedig azon áll vagy bukik, hogy úgy cselekszenek-e, ahogy az Nyugaton normálisnak számít – például hogy nem hajlandók a megvesztegetésre. Más szóval: ahhoz, hogy összehangolják viselkedésüket nyugati kollégáik magasztos elvárásaival, a közép- és kelet-európai elitek kénytelenek voltak hátat fordítani a saját társadalmaikban uralkodó elvárásoknak. De az ellenkezője is igaz volt. Hogy összehangolják viselkedésüket legközelebbi szomszédaikkal és rokonaikkal, szembe kellett szállniuk nyugati mentoraikkal és kollégáikkal. Ezért a posztkommunista elitek csak úgy lehettek hatékonyak, ha lokálisan elfogadták a kenőpénzt, ugyanakkor globálisan harcoltak a korrupció ellen. Két identitás – egy provinciális és egy kozmopolita – határán vannak, s aligha érezhetik magukat egyikben is otthon. A normalitás két, egymásnak ellentmondó felfogását próbálják összeegyeztetni, de hiába, és így krónikusan álságosnak, ha ugyan nem skizofrénnek érzik magukat. A végén gyakran odahaza is, külföldön is elveszítik az emberek bizalmát.

Ha jobban megnézzük, a normalitás nevében véghez vitt forradalom nemcsak pszichés nyugtalanságot idézett elő, de része volt egyfajta politikai trauma kialakulásában is. A nyugati modellt magát érintő gyors negatív változások csak súlyosbították az önárulás mardosó érzését azok körében, akik Keleten az utánzásra vállalkoztak volna. E tendenciák tanulmányozása megkövetelné a kommentátoroktól, hogy a politikai intézményekről, például a többpárti választásokról és a bírói függetlenségről a társadalmi szokásokra helyezzék a hangsúlyt. A konzervatív lengyelek szemében például a hidegháború idején a nyugati társadalmak azért voltak normálisak, mert a kommunista rendszerekkel ellentétben ápolták a hagyományokat, és hittek Istenben. Mára azonban a lengyelek hirtelen felfedezték, hogy a nyugati „normalitás” szekularizációt, multikulturalizmust és melegházasságot jelent. Meglepő-e, ha némely közép- és kelet-európai országok „becsapva” érezték magukat, amikor kiderült, hogy a konzervatív társadalom, amit annyira akartak utánozni, már eltűnt, elsodorták a modernizáció gyors áramlatai? Az is igaz viszont, hogy nyugati szemszögből az illiberális törekvés, hogy a posztkommunista országokat

egy mára meghaladott szexista, rasszista és intoleráns Nyugat-modell mintájára formálják át, nem csupán hiábavaló kísérlet az óra visszaforgatására. Úgy is érzékelhető, mint támadás a Nyugat nehezen kivívott „erkölcsi haladása” ellen, s ezért határozottan elítélendő mint a Nyugat-ellenes érzület kifejeződése.

Van egy másik oka is annak, amiért sok közép- és kelet-európai ember az árulással társíthatja a nyugatosodást: az Európa két fele közötti, ma is zajló kulturális háború egy fontos dimenziója a kommunizmus utáni zaklatott nemzedéki kapcsolatokkal függ össze. Az egypólusú Utánzás Korának egyik következménye, hogy az iskolásokat arra tanítják, Nyugaton és csakis Nyugaton keressenek szerepmodelleket. Az ebből fakadó közoktatási reformok azt jelentették, hogy a diákok szüleik utánzását egyre kevésbé látták vonzó perspektívának. Kiváltképp az 1989 után születetteknek éppolyan könnyű volt „szinkronizálniuk” attitűdjeiket és magatartásukat a nyugati szabványokkal, mint amilyen kellemetlen az elvárásaikat „koordinálni” az előző hazai generációkéival. Ennek folytán a posztkommunista társadalmakban elveszett a szülőknek az a képessége, hogy gyermekeiknek átadják értékeiket és attitűdjeiket. Anyagi és erkölcsi értelemben sem számít már, hogyan éltek a szülők, mit értek el és mit szenvedtek el a kommunizmus idején. A fiatalok valójában nem kezdtek lázadni szüleik ellen, ahogy ez Nyugaton, 1968-ban történt, hanem sajnálni kezdték őket, amúgy pedig nem törődtek velük. A közösségi média megjelenése azt is magával hozta, hogy a kommunikáció főként elkülönült nemzedéki kohorszokban zajlott. Az államhatárokon átívelő kapcsolattartás nyíltabb volt, mint a nemzedéki választóvonalakat átlépő dialógus. Miután a térségbeli szülők szembesültek azzal, hogy képtelenek saját értékeiket gyermekeikbe programozni, némiképp hisztérikusan azt kezdték követelni, hogy az állam tegye meg helyettük. Vezényeljen ki kormányzati mentőosztagokat, hogy megmentsék fiaikat és lányaikat az alattomos nyugati gyermekrablók karmaiból. Lehet, hogy ez a segélykiáltás szánalmasan hangzik, ám ez is nagyban hozzájárul a térség illiberális populistáinak vonzerejéhez. A gyerekeket rá kell kényszeríteni az iskolában, hogy meghallják, amit otthon nem akarnak meghallgatni. Bár valójában minden forradalomnak jellegzetes vonása, a szülői tekintély csődjét ez esetben mindenestül a Nyugatnak róják föl. Az EU-t eszközként használva a Nyugat elfoglalta a nemzeti oktatást, és ezáltal megrontotta a gyermekeket. Egyébként sehol sem dühöng jobban a közép- és keleti-

európai kulturális háború, mint éppen az iskolai szexuális nevelés témájában.[56]

Arra a dogmatikusan hangzó kijelentésre válaszul, hogy a nyugati jellegű politikai és gazdasági berendezkedést azért kell elfogadni, mert közel s távol nincs más lehetőség, a nyugatosodás néhány kiemelkedő cseh kritikusa az 1989 utáni időszakot elnevezte „neonormalizációnak" – a durván pejoratívnak szánt kifejezés szándékosan a „normalizációt", a cseh történelem egyik legelnyomóbb korszakát idézte föl.[57] Semmi kétség, Brüsszel helyi ügynökeinek 1989 utáni uralma nem volt annyira elnyomó, mint Moszkva helyi ügynökeinek uralma 1968 után. Utóbbi azon az álságos jogcímen alapult, hogy a kommunista párt diktatúrája magasabb rendű utat kínál a „normalitáshoz", mint bármi, amit a Nyugat ajánlhatna. Az előbbi, ezzel szemben, azon a minden versenyen túli állításon alapult, hogy az Európai Bizottság irányelvei jelentik az egyedüli utat az egyetlen – kizárólag liberális elvek szerint definiált – „normalitáshoz".

Orbán, Kaczyński és más egykori másként gondolkodók azért jellemezhetik magukat ellenforradalmárokként, mert az ő nézőpontjukból 1989 normalizáló forradalma olyan társadalmi rendet hozott létre, amelyben a posztkommunista társadalmak nemzeti örökségét és hagyományait megsemmisülés fenyegette. A kérés, hogy a nyugatias erkölcsöt utánozzák, felhívás volt a kulturális öngyilkosságra, és nem csak azért, mert nyugati irányú kivándorlásra ösztönzött. Hogy újraélesszék a „harci szellemet", amiről maga Havel mondta, hogy kiveszett a posztkommunista társadalmakból, az illiberális populisták hevesen szidalmazzák, amit „a liberális demokrácia normális voltába vetett" abszurd hitnek tartanak.[58] Akármilyen furcsa, így olvadhat össze szétválaszthatatlanul a másként gondolkodás és az ellenforradalmiság, így katalizálhatja a nyugatosító forradalom a Nyugat-ellenes ellenforradalmat, a Nyugat legmélyebb megrökönyödésére és döbbenetére.

Végül röviden említést kell tennünk a normalitás kettős jelentésének még egy fonák kihatásáról. Azzal a céllal, hogy összebékítsék a „normális" (vagyis ez esetben elterjedt és szokásos) fogalmát azzal, ami Nyugaton normatív módon kötelező, Közép- és Kelet-Európa kulturális konzervatívjai olykor úgy kívánják „normalizálni" a nyugati országokat, hogy azzal érvelnek: ami Keleten elterjedt, az Nyugaton is mindenütt jelen van, még akkor is, ha szerintük a nyugatiak álszentül azt hirdetik, hogy az ő társadalmaik másmilyenek. A populista vezetők azzal segítenek híveiknek a

normatív disszonancia áthidalásában – mármint hogy a keleti fennmaradáshoz kenőpénzeket kell adni, míg a nyugati elfogadtatáshoz küzdeni kell a korrupció ellen –, hogy a *ressentiment* klasszikus kifejezéseként azt sugallják, a Nyugat éppolyan korrupt, mint a Kelet, csak a nyugatiak letagadják, vagy egyszerűen eltitkolják a csúf igazságot.

A magyar és a lengyel kormány ugyanilyen módszerrel védi meg az alkotmányjogi trükközést és a politikai csókosrendszert, amiért Brüsszelben rendszeresen bírálják. Azt igyekeznek bizonyítani, hogy amit tesznek, Nyugaton is elterjedt gyakorlat, csak a nyugatiak nem készek arra, hogy bevallják. Itt beleütközünk az Utánzás Korának egy újabb paradoxonába. A közép- és kelet-európai populisták a saját provokatív illiberalizmusukat azzal igazolják, hogy eljátsszák, mennyire hűséges tanítványai a Nyugatnak, ami ez esetben azt jelenti, hogy pontosan olyan rosszak, mint nyugati partnereik.

AZ ÚJ NÉMET IDEOLÓGIA

Három évtized telt el azóta, hogy a világpolitikában teljes fordulatot idézett elő annak meghirdetése, hogy a nyugati jellegű liberális demokrácia az emberi létezés végső normája és formája. Amikor ma Thomas Bagger, Németország egyik legtekintélyesebb politizáló elméje Minerva baglyaként visszanéz az intellektuális keretrendszerre, amit általánosan halottnak, a múlt részének tekintenek, azt fejtegeti, hogy nem az amerikaiak, hanem inkább az európaiak hittek szentül a liberalizmus minden más ideológia fölötti, végső győzelmében. Éppen ez az oka, hogy az európaiak és kiváltképp a németek szenvedik meg legjobban a liberális rend folyamatban lévő összeomlását.

Ami az európaiakat és főként a németeket leginkább megragadta „a történelem vége” paradigmájában, az volt, hogy egyszerre szabadította meg őket a múlt terhétől és a jövő bizonytalanságaitól: „Annak az évszázadnak vége felé, melyre rányomta bélyegét, hogy Németország kétszer is a rossz történelmi oldalon állt, most végre a jó oldalon találta magát. Ami évtizedeken át lehetetlennek, sőt elképzelhetetlennek látszott, hirtelen nem csupán valóságosnak, hanem elkerülhetetlennek is tűnt.”[59] A közép- és kelet-európai országok szemmel látható átmenete a parlamenti

demokráciába és piacgazdaságba empirikus bizonyítéknak tűnt arra a merész állításra, hogy a szabadságra törekvő emberiségnek nem kell messzebbre tekintenie a nyugati jellegű liberális demokráciánál.

Ami német nézőpontból még jobb: többé nem döntő a személyes cselekvés és karizma. A történelem egyszerűen a liberális demokrácia irányába tart. Abban az országban, amit oly fájdalmasan megperzselt egy katasztrofális „Führer", hogy a „vezetés" szót többé nem lehetett ártatlanul németre fordítani, mélységesen megnyugtató volt, hogy immár hatalmasabb, de absztrakt erők gondoskodnak a történelem alakulásának általános irányáról. Az egyén csak marginálisan számít – az a dolga, hogy adminisztrálja az elkerülhetetlen eljövetelét.[60]

Abban a világban, amelyet az a morális imperatívusz vezényel, hogy a nyugati jellegű liberális demokrácia meghaladhatatlan modelljét kell utánozni, egyetlen országnak sem kell a saját múltja csapdájában vergődnie, és arra sem kényszerül, hogy felelősséget vállaljon a jövőjéért. Azzal, hogy a politika ennek a teljesen kidolgozott politikai és ideológiai „szupermintaképnek" az utánzására redukálódott, az emberiség általában és a németek konkrétan, elnyerték a múltat és a jövőt, kettőt az egyben.

Ehhez a megnyugtató német ábrándhoz hozzátehetjük, hogy az Utánzási Parancsolat, ahogy azt Közép- és Kelet-Európában megélték vagy elképzelték, hallgatólagosan azt is magában foglalta, hogy Németország az igazi modell, amit csodálni és utánozni kell. Mivel Németország volt a liberális demokráciához való „megtérés" bajnoka, ő fogja megmutatni a posztkommunista nemzeteknek, hogyan válik be az imitáció.[61] Az újonnan felszabadult keleti államok számára tehát nem Amerika, hanem Németország volt a történelmileg és földrajzilag legközelebb álló modell – az az ország, amely a múltban a legsikeresebben utánozta Amerikát. Alig húsz évvel a második világháború vége után, 1965-ben Nyugat-Németország nem csupán szilárd demokrácia volt, hanem egyszersmind Európa leggazdagabb és legnagyobb termelékenységű országa. A nyugatnémet csoda ennélfogva a kelet- és közép-európaiak számára nemcsak kirakat volt 1989 után, hanem központi helyet is foglalt el gondolkodásukban.

Németországnak a posztkommunista politikai reform implicit modelljeként játszott szerepe azért fontos, mert a Keletnek a Nyugat-imitáció elleni lázadása nemcsak abban a politikailag manipulált érzésben gyökerezik, hogy le kell mondani saját (szelektíven fölidézett) kulturális

identitásáról egy külföldről behozott, felsőbbrendűnek mondott posztetnikus identitás javára, hanem abban is, hogy amikor a közép- és kelet-európaiaknak szembe kellett nézniük saját zaklatott történelmükkel, akkor arra ösztökélték őket, hogy Németország példáját kövessék, aminek különutas jellege mindenki számára nyilvánvaló volt. Gyökeresen különbözik ugyanis a második világháború utáni Németország – az agresszív tekintélyelvű rendszer által nemzeti katasztrófába sodort és katonai megszállás alatt lévő ország – demokratizálási folyamata az 1989 utáni Közép- és Kelet-Európa demokratikus átalakulásától. A meghiúsult kísérlet, hogy az utóbbiakat az előbbi hű követésére biztassák, egy további tényező, amely az etnikai nacionalizmus lehangoló megerősödését táplálja a posztkommunista világban.

Lucsezar Bojadzsiev bolgár művész tökéletes vizuális megjelenítését adta az európai történelem „végstádiumának”, ahogy azt Brüsszelben hivatalosan látják. *Szabadságon* című szobra Nagy Frigyes porosz király híres lovas szobrán alapul, amely a berlini Unter den Lindenen látható – csak éppen itt a ló hátán nem ül király. Azzal, hogy leszállította az emberek tekintélyt parancsoló vezetőjét a lóról, a művész a nemzeti hős emlékművét egy ló szobrává alakította át, aminek a nyergében nem ül senki. Ezzel egy csapásra eltűnik az összes komplexitás, amely egy fontos, de morálisan ellentmondásos múltbeli személyiséghez kötődik. Az a kép, amit Bojadzsiev itt meg akart fogalmazni, annak az Európának a képe, ahol „vakációra ment a történelem”, ahol nincs uralomvágy, sem félelem az elnyomástól. Legalábbis vannak egynéhányan, akik számára a 21. század elején igazi európainak lenni annyi, mint fenntartások nélkül antiheroikusnak és antinacionalistának lenni. És manapság mindkét téren a németek a leginkább példamutatóak. Elvégre páratlan sikerrel bonyolították le az autoritarianizmusból a liberális demokráciába vezető átmenetet, és az irigykedő kívülállók szemszögéből az országuk „kivételesen normálissá” vált a szó nyugati értelmében.[62]

A Kelet-Európát napjainkban felkavaró identitáspolitika nem valamiféle természetes és szükségszerű visszacsúszást jelent az antiliberalizmusba, amely a térségnek állítólag természetes jellemzője – mintha a tényleges posztkommunista átmenet nem is lett volna semmiféle hatással az utána következőkre –, hanem valójában megkésett válaszcsapás az identitástagadó politika, vagyis az elnyugatosítás 1989-ben kezdődő évtizedeire. A túlfeszült partikularizmus természetes reakció az

univerzalizmus ártatlan voltának túlreklámozására. Egyik következménye az, hogy a populisták mindenütt nagyon szívesen ócsárolják az univerzalizmust mint a gazdagok partikularizmusát.

A korábban rab nemzetek lelkesedése, hogy csatlakozzanak a liberális Nyugathoz, legalább annyira a Moszkva negyvenéves hegemóniájával szembeni *ressentiment*-ban gyökerezett, mint a liberális értékek és intézmények melletti mély elkötelezettségből. A lengyel antikommunista mozgalom jelszava 1989 előtt ez volt: *wolność i niezawisłość* (szabadság és függetlenség), ahol az utóbbi szó a Moszkvától való függetlenséget jelentette. Az 1990 utáni szellemi klímában azonban az etnikai nacionalizmus morális elfogadhatatlansága beleszövődött a vágyott „normalitás” eszményébe. Az etnonacionalizmust továbbá a véres délszláv háborúkkal társították. A tetejébe az Európai Unióból buzgón exportálták a posztnemzeti retorika témáit. Ezek a tényezők ütközésbe kerültek a jámbor ártatlansággal, amellyel azt a szerepet szemlélték, amit a nemzeti érzület játszott a volt kommunista országok Nyugathoz csatlakozás iránti lelkesedésében.

A viszonylag kisszámú közép-európai reformer próbálkozásai, hogy „németleckéket” adjanak honfitársaiknak, visszafelé sültek el. Míg a liberális elitek továbbra is az egyetemes jogok nyelvén beszéltek, nacionalista vetélytársaik lassanként kisajátították a nemzeti jelképeket és nemzeti narratívákat. Amikor a liberálisok a nemzeti jobboldal növekvő fenyegetésével szembesültek, bölcsen tették volna, ha megszívlelik Mihail Sebastian román regényírónak a szimbólumok és jelek lélektani hatalmáról szóló figyelmeztetését.[63]

A liberális demokráciába való német átmenet utánzása megkövetelte az etnonacionalizmus radikális elvetését a kimondhatatlanul szörnyű erőszak miatt, amelybe ennek az ideológiának a náci megtestesülése taszította a világot. A reakciós nacionalisták viszont hallani sem akartak ilyesmiről. Ehelyett a nemzet áldozati mivoltát és a meg nem érdemelt szenvedést hangsúlyozták. A nemzeti populisták megkülönböztető jegye, hogy sohasem kérnek bocsánatot semmiért, amit a nemzetük egész történelme folyamán valaha is elkövetett. Úgy viselkedni, mint egy gonosztevő, közben eljátszani az áldozatot – ez a nacionalista populisták jellegzetes ötlete.

A demokratikus átmenetek kontextusában megszokottá vált az a nézet, hogy a fasizmus és a kommunizmus ugyanannak a totalitárius éremnek a

két oldala. Ameddig a két ideológia és a velük társított rezsimek potenciálisan gyilkos kihatásairól van szó, ez az összehasonlítás teljesen jogos. De a kommunizmus és a fasizmus ikertestvérekként való azonosítása azt sugallja, hogy a demokratikus korban a nacionalizmus maga is (ennek a fasizmus csak szélsőséges változata vagy torzulása) előbb-utóbb úgy el fog halni, ahogy a kommunizmus összeomlott 1989–91-ben. Ez sohasem volt reális kilátás. Éspedig azért, mert a kommunizmus egy radikális politikai kísérlet volt, amely az örökölhető magántulajdon megszüntetésén alapult, a demokráciának viszont előfeltétele, hogy legyen egy összetartó politikai közösség, ezért természetéből fakadóan nemzeti dolog. A nacionalizmus nem tűnhet el a liberális demokrácia megjelenésével, mint a kommunizmus, minthogy a nemzet iránti lojalitás minden stabil liberális demokrácia létének szükséges feltétele. Az 1990-es években általános nézet volt, hogy Oroszországban azért nem sikerült demokráciát építeni, mert hiányzott az a fajta nemzeti kohézió, amit Lengyelországban és Magyarországon a szovjet megszállással szembeni ellenállás alakított ki. Annyit mindenesetre elmondhatunk, hogy a liberalizmustól eltérően a demokrácia kizárólagosan nemzeti vállalkozás. Ez az oka, hogy a De Gaulle-féle „hazák Európája" ellenállt minden nyomásnak, hogy a külön-külön tagállami identitásokat feloldja egy közös, posztnemzeti identitásban.[64] Inherens kötődése miatt az emberi jogok egyetemességéhez a liberalizmus szívesebben fogadja a transznacionális globalizációt, mint a demokrácia. Ám a liberalizmus is a politikailag összetartó közösségek kontextusában működik a legjobban. Elvégre a világ leghatékonyabb emberi jogi szervezete a liberális nemzetállam.

Idővel kiderült, hogy az 1945 utáni német történelemfeldolgozás legalább négy okból problémát jelent a közép- és kelet-európaiaknak.

Az első, hogy a második világháború utáni német demokrácia bizonyos mértékig arra a félelemre épült, hogy ha a nacionalizmus korlátlan teret kap a növekedéséhez, az a nácizmus újjáéledéséhez vezethet *(Nationalismus führt zum Faschismus).* Az EU abban a tervben gyökerezik, hogy megakadályozzák a német szuverenitás egyfajta potenciálisan veszélyes újramegerősödését azáltal, hogy az országot gazdaságilag integrálják (Nyugat-)Európa egészébe, és a Szövetségi Köztársaságot posztnemzeti identitással ruházzák fel. Ennek nyomán a második világháború utáni német politikai establishment zöme (ha nem az egésze) nemcsak a germán *Rassensseele* (faji lélek) misztikus eszméjét vetette el,

hanem általában az etnonacionalizmust is.[65] A közép- és kelet-európai országoknak ezzel szemben nehezükre esik a nacionalizmus átfogó elítélése, mert egyfelől ezek az államok a nacionalizmus korának szülöttei voltak, miután az első világháború eredményeként felbomlottak a soknemzetiségű birodalmak, másfelől mert az oroszellenes nacionalizmus lényegi szerepet játszott 1989 erőszakmentes antikommunista forradalmaiban.

Történelmi okokból Kelet-Európában a nacionalizmus és a liberalizmus inkább tekinthető egymást támogató, mint egymást kizáró ideológiáknak. A lengyelek többsége képtelenségnek találná, ha nem adózhatna tisztelettel azoknak a nacionalista vezetőknek, akik életüket áldozták azért, hogy megvédjék Lengyelországot Hitler és Sztálin ellen. A rideg doktrinerség, amellyel a kommunista propaganda elítélte a nacionalizmust, egy további ok arra, hogy a közép- és kelet-európaiak gyanakodva figyeljék a német liberálisok ama törekvését, hogy az állampolgárságot elválasszák az etnonemzeti közösség örökletes tagságától. Az 1990-es években a délszláv háborúk arra ösztönözték – általánosságban – Európa politikai vezetőit, köztük a közép- és kelet-európaiakat, hogy elhatárolják az etnikai homogeneitást és xenofób nacionalizmust a nemzeti önrendelkezés legitim jogától.[66] Hosszú távon azonban a liberalizmussal együtt járó antinacionalizmus végzetesen erodálta a liberális pártok nemzeti támogatását szerte a régióban.[67] A posztnemzeti liberálisok hajlamosak valami atavisztikus vagy irracionális dolognak tekinteni az etnonacionalizmust, avagy azt a meggyőződést, hogy egy ország mai polgárait misztikus erkölcsi szálak kötik össze biológiai elődjeikkel. Az ilyesfajta antinacionalista egyetemesség tökéletesen humánus és humanitárius álláspont, de nem feltétlenül vezet jó politikához. A nacionalista hévvel és kötődésekkel eltelt szavazók nézőpontjából a posztnemzeti „alkotmányos patriotizmus” valamiféle új „német ideológiának” rémlik, amelynek célja Európa keleti perifériájának leértékelése és Európa egészének berlini érdekek szerinti kormányzása.[68]

Másodszor, a háború utáni német demokráciát arra válaszolva szervezték meg, hogy a nácik versengésen alapuló választás útján kerültek hatalomra. Ezért a nem többségi legitimációjú intézmények, mint a szövetségi Alkotmánybíróság vagy a Bundesbank, nem csupán kiterjedt hatalmúak, hanem Németország legnagyobb bizalommal övezett intézményei közé tartoznak. A közép- és kelet-európaiak 1989-ben

föllelkesültek rég elvesztett szuverenitásuk visszanyerésén, és közvetlenül utána még nem úgy fogadták megválasztott kormányaik hatalmának mérséklését, mint a nép ama jogának korlátozását, hogy önmagát kormányozza. Volt egy idő, amikor a magyar Alkotmánybíróságot tekintették „a világ legnagyobb hatalmú főbíróságának”.[69] Kezdetben a lengyel Alkotmánybíróság is viszonylag hatékonyan és függetlenül dolgozott. Végül azonban a hatalomra kerülő populisták a szuverén népakaratra hivatkozva lebontották ezeket és hatalmuk más „antimajoritárius” korlátait.

Az első világháború után az újonnan létrejött közép- és kelet-európai államok a kulturális nemzet hagyományosan német gondolatának és a franciás intervencionista, központosított államfelfogásnak a fúziója köré szerveződtek.[70] Ez a távoli örökség az idő múlásával természetesen elhalványult, de nem tűnt el teljességgel a régió politikai érzelemvilágából. Ez is segít magyarázni a két évtizeddel 1989 után lassan megerősödő honi ellenállást azzal szemben, hogy két másféle modellt, a decentralizált állam új német eszményét és az amerikai multikulturalizmust követve szervezzék újjá ezeket az államokat. Az e kettőre adott allergiás reakciók jelentették a közelgő antiliberális ellenforradalom előszelét, mely utóbbinak hívei a működő demokráciához nem az alkotmányos fékeket és nem is a bevándorlók asszimilációját társítják, hanem a kulturális egyneműséget és a végrehajtó hatalmat.

Harmadszor, amikor a németek megosztották a Nyugatba való visszaolvadás háború utáni transzformációs tapasztalatát a posztkommunista országokkal, beleestek egy csapdába. Büszkék voltak arra, hogy sikerrel hajtották végre az átmenetet totalitárius társadalomból mintademokráciába, de sok esetben nem azt tanácsolták a közép- és kelet-európaiaknak, hogy azt tegyék, amit ők tettek az ötvenes-hatvanas években, hanem azt, amit hitük szerint tenniük *kellett volna* annak idején. A második világháború megrázkódtatása nyomán kialakuló német demokráciát bonyolult kapcsolat fűzte a náci múlthoz. Míg a nácizmust hivatalosan elítélték a háború után, nem olyan téma volt ez, amit a németek akár a legcsekélyebb mértékben is szívesen megvitattak volna. Először is, a háború utáni nyugatnémet elitnek sok egykori náci volt a tagja. Mire azonban eljött az idő, hogy Kelet-Németország beolvadjon az egységes liberális demokrata Németországba, ez a szemlélet az ellenkezőjére fordult. Az elhallgatásból hangzatos fecsegés lett. Németországban napirendre

került az exkommunisták nagyüzemi kitisztogatása, és sok keletnémet, aki ma meggyőződésből az AfD (Alternatíva Németországnak) nevű szélsőjobboldali pártra szavaz, nem úgy értelmezte az 1989 utáni „megtisztulási” folyamatot, mint a történelmi igazságtétel őszinte keresését, hanem mint a Nyugat módszerét arra, hogy uralkodják a Kelet fölött, s álláslehetőségek sokaságát nyissa meg a nyugatiak előtt azáltal, hogy minden ceremónia nélkül kihajítja állásaikból az „Ossi” elitek tagjait.

Végül, negyedszer: Németország nagyon büszke volt – ma is az – mind a jóléti államára, mind a részvételi rendszerére, aminek jóvoltából a szakszervezetek kulcsszerephez jutottak a vállalati irányításban. Ám ezek voltak a politikai rendszernek azok az elemei, amelyeknek sosem erőltették az exportját az Unióból Keletre. A hivatalos indoklás az volt, hogy ez a kettő túl költséges lenne a közép- és kelet-európai országoknak, de talán arra is számítottak, hogy a közép- és kelet-európai munkavállalók és polgárok meggyengült állami védelme kedvező beruházási feltételeket teremthet a német iparnak. Persze sok más tényezőnek is része volt a fejleményekben, főként annak, ahogyan a globálisan uralkodó amerikai liberalizmus Roosevelt félelemmentességet ígérő, szívélyesebb és szelídebb New Dealjétől eltolódott a reagani deregulált piac felé, amelynek célja az emberek „kiborítása”, a munkavállalók bizonytalanságban tartása, nyugdíjuk elvétele volt, és így tovább. Általánosan idegenkedtek attól, hogy komolyan befektessenek az újonnan belépő államok politikai stabilitásába a szakszervezetek gazdasági fontosságának erősítése révén. Ez teljes összhangban volt a thatcherista korszellemmel, viszont gyökeresen eltért a szövetségesek alapvetően szakszervezetpárti politikájától, ami a második világháború utáni Nyugat-Németországban érvényesült. Ennek a változásnak a legfőbb oka feltehetően az volt, hogy megszűnt a kommunista fenyegetés, s ami ezzel együtt jár: nem volt szükség különleges erőfeszítésre avégett, hogy megőrizzék a munkásságnak a rendszer egésze iránti lojalitását.

A régi németkérdés középpontjában az a gondolat állt, hogy Németország túl kicsi a világnak, de túl nagy Európának. Az új németkérdés másról szól. A hidegháború utáni világban kiderült, hogy a német átmenet a liberális demokráciába túlságosan egyedi és útvonalfüggő volt, semhogy utánozhatták volna olyan országok, amelyek újabb kori történelmük folytán a posztetnikai társadalom puszta koncepcióját sem igen fogadták el. Közép- és Kelet-Európa volt kommunista országai nem voltak

hajlandók arra, hogy új nemzeti azonosságtudatukat a múltért való vezeklés félig elfojtott érzelmeire építsék. Ez legalábbis valamennyire segít megmagyarázni, miért lázadtak a történelem nélkülivé tett posztnacionalizmus és a kulturálisan ernyedt alkotmányos patriotizmus Új Német Ideológiája ellen.

AZ EXLIBERÁLISOK ILLIBERALIZMUSA

Ami nem életrajz, az egyáltalán nincs is.

STANISŁAW BRZOZOWSKI NAPLÓBEJEGYZÉSE 1911-BŐL

1949-ben egy könyv, *Az elbukott isten* – amelyben hat kiemelkedő értelmiségi személyes emlékezéseit gyűjtötték össze arról, hogyan és miért lettek kommunisták, majd hogyan és miért szakítottak a kommunista párttal – fordulópontot jelentett a hidegháború intellektuális históriájában. Az egyik szerző, Arthur Koestler ezt írta: „Ha jól meggondoljuk, mi, volt kommunisták vagyunk az egyedüliek (…), akik tudják, hogy ez miről szól.”[71] Az egykori bennfenteseknek és volt igazhitűeknek van csak kezében a kulcs az elnyomó és gyűlöletes rendszer mozgatórugóinak megértéséhez. Ennek az állításnak a valóságtartalma segít megmagyaráznunk, miért játszottak oly döntő szerepet az exkommunisták a szovjet rendszer delegitimálásában. A hajdani hívek, akik elvesztették hitüket, jól ismerik az ellenséget, és erős személyes indítékuk van arra, hogy hiteltelenítsék és legyőzzék azt az ideológiát, amit valaha oly szenvedélyesen vallottak.

Közép- és Kelet-Európa hitükből kitért liberálisai manapság hasonló szerepet játszanak a térség 1989 utáni liberális berendezkedésének delegitimálásában. Ha az ő szemszögükből nézzük a posztkommunista fejlődést, jóval közelebb jutunk annak megértéséhez, hogyan és miért idegenedett el oly mélyen sok kelet- és közép-európai ember a hidegháború utáni világtól.

Sohasem tudjuk megfejteni a közép- és kelet-európai illiberalizmus talányát, ha nem értjük meg, miért derül ki – Anne Applebaum újságíró-történész szavaival –, hogy a régió legvakbuzgóbb konzervatív értelmiségijei meleg fiakat nevelő liberális anyák, vagy miért öltik Kelet-

Európában az antikapitalista érzelmek gyakran a szilaj antikommunizmus alakját. Ha bízhatunk a közvélemény-kutatásokban,[72] napjaink Magyarországán a harcosan antikommunista Fidesz sok támogatójának kedvező a véleménye Kádár Jánosról, aki az ország kommunista vezetője volt 1956-tól 1988-ig. A jelek szerint úgy hiszik, a kommunizmus legrettenetesebb bűne az a szerep volt, amit az exkommunisták játszottak az átmenet idején. A kommunistákat gyakran nem annyira hetvenes-nyolcvanas évekbeli cselekedeteikért szidják, hanem azért a könnyedségért, ahogyan a kilencvenes években a szívtelen kapitalisták bőrébe bújtak.[73]

Orbán Viktor politikai életrajza kiváló alkalmat ad, hogy elgondolkozzunk azon, hogyan lesz valakiből exliberális. Van egy energikus, könyörtelen és tehetséges politikai újonc, aki beleszeretett a szabadságba, de a végén saját abszolút hatalmának bűvöletébe esett. 1963-ban született, és egy Alcsútdoboz nevű szegény faluban nőtt fel, körülbelül ötven kilométerre délnyugatra Budapesttől. Gyermekkorát a szegénység határozta meg, hiányzott belőle minden forradalmi romantika. Az apja idővel párttag lett, de mint Orbán életrajzírója, Paul Lendvai megjegyzi, az idősebb Orbán jellegzetes „Homo kádáricus” volt, keményen dolgozó, gyakorlatias ember, aki jobb életet próbált biztosítani magának és a családjának.[74] Forradalmi álmok, politikai szenvedélyek nemigen játszottak szerepet Orbánéknál. A házban senki sem olvasott újságot, és az igazi szenvedély nem a politika volt, hanem a futball.

A katonai szolgálat a politizálás felé fordította és a kommunista rezsim ellenségévé tette az ifjú Orbánt. Itt bizonyította jellemességét azzal, hogy megtagadta az együttműködést a magyar titkosrendőrséggel. Egyetemi évei alatt az ösztönök és nézetek szintjén megerősödött benne az ár ellen úszás hajlama. Ám a közvélemény 1989. június 16-án, Nagy Imre – az 1956-os felkelés meggyilkolt miniszterelnöke – ünnepélyes újratemetésén mondott beszéde miatt figyelt föl rá. Voltak radikális antikommunisták, akik viszolyogtak attól, hogy részt vegyenek az eseményen. Számukra ez állami rendezvény volt, ami forradalomnak álcázta magát. Orbán azonban tudta, hogy hat-hét perces beszédét élőben közvetítik, és az egész ország nézni fogja. És igaza lett. Nagy Imre temetésén mutatta meg a fiatal diákvezér először politikai személyiségének meghatározó vonását – azt a képességét, hogy hangot adjon a közhangulatnak, és elszántságát, amivel megragadja a pillanatot. Az újratemetés előtt az 1956-os veterán szervezők tartottak attól, mi történik, ha Orbán eltávolodik a forradalom és az igazságtétel témájától,

s a szovjet csapatok teljes kivonását követeli. És amikor Orbán fellépett a színpadra, pontosan ezt tette. Ez volt az a pillanat, amikor a magyar nyilvánosság először láthatta, és először jegyezte meg a nevét.[75] Bátor volt, fiatal és liberális. A Fidesznek, a fiatal nemzedék pártjának alapító tagja. A párt első alapszabálya kikötötte, hogy harmincöt éven felül senki sem léphet be.

Szakítását a liberalizmussal gyakran közönséges opportunizmussal magyarázzák (azért költözött át jobbra, mert onnan várhatott szavazatokat), vagy azzal, hogy egyre jobban megvetette a budapesti liberális értelmiségieket, akiket eredetileg csodált, de akik átlátszó fensőbbségtudattal lenézték őt. Volt egy pillanat, amiben mindennél jobban kifejeződött Orbánnak a – vele ellentétben az urbánus értelmiségből jött – magyar liberálisokhoz fűződő feszült viszonya. Sokan elmondták azt a történetet, hogy egy fogadáson az ismert szabaddemokrata képviselő, Haraszti Miklós odament Orbánhoz, aki úgy volt öltözve, mint a többi vendég, és fölényes gesztussal megigazította a nyakkendőjét. Minden jelenlévő úgy emlékezik, hogy Orbán elvörösödött, és láthatóan ideges lett. A fiatal, feltörekvő politikai vezető megalázva érezte magát, hogy úgy bánnak vele, mint egy bárdolatlan falusi rokonnal. Stendhal értette volna a módját, hogyan ábrázolja, mit érzett e pillanatban a vidékről jött fiatalember.

Könnyű lenne tehát Orbán kiábrándulását a liberalizmusból politikai opportunizmusra vagy a budapesti liberális értelmiségiek leereszkedő bánásmódja miatti személyes, sértett dacra redukálni. Ám a dolog ennél mélyebb. Éppenséggel a liberális politikafelfogás és benne a hatalomgyakorlás körüli, rendszerszerű kétértelműség lényegével kapcsolatos. Míg a magyar liberálisokat főként az emberi jogok, a fékek és ellensúlyok, a sajtószabadság és a bírói függetlenség foglalkoztatták (mindezeket azért tartották becsben, mert korlátozzák a hatalmat), Orbánt azért érdekelte a hatalom alkalmazása, hogy megdöntse a politikai hierarchiát. Futballszenvedélye arra tanította, hogy ami bármilyen versengésben számít, legyen az politika vagy sport, az a gátlástalan rámenősség és a megingathatatlan lojalitás. Kiváltképp az a fontos, hogy az ember mellett kitartsanak a hívei még akkor is, ha időnként vereséget szenved. Nem az a példás vezető, aki átgondoltan tisztességes mindenkivel, hanem aki lelkesíti és mozgósítja a csapatát vagy törzsét.

Hogy követőit harcra buzdítsa, Orbán makacsul mindig a liberalizmus bűneinek szabványosított listáján lovagol, amelyeket állítása szerint a liberális demokrácia szervilis utánzói követtek el, akik az 1989 utáni két évtizedben oly rosszul kormányozták Magyarországot. Először is a társadalomnak az a liberális képe, amely termelők és fogyasztók üres hálózatát látja benne, alkalmatlan a magyar nemzet erkölcsi erejének és érzelmi szolidaritásának megragadására. A liberálisok természetüknél fogva közönyösek a nemzet történelme és sorsa iránt. Orbán az előregyártott elemektől hemzsegő retorikájában a liberalizmus emberi jogokról, civil társadalomról és jogi procedúrákról szóló nyelvezetét ridegnek, túl általánosnak és történelmietlennek bélyegzi. A liberálisok azért legyintenek a bevándorlásra, mert elválasztják az állampolgárságot az etnikai hovatartozástól, azonkívül a szubsztantív igazságosság és a közjó eszményének helyébe a procedurális igazságszolgáltatás, a jogállamiság és az egyéni hasznosság fogatlan, elvont koncepcióját állítják. Populista szemmel nézve az etnikai kötelékek iránti kozmopolita bizalmatlanság miatt Magyarország óriási etnikai többsége idegennek érezheti magát a saját hazájában. Így zúzza szét az univerzalizmus a szolidaritást. Ha mindenki a testvéred, egyedüli gyerek vagy. Ezért bizonygatják Magyarországon a reakciós nativisták, hogy aki liberális elveket vall, azt nem érdekelheti őszintén a külhoni magyarok sorsa.

Minden antiliberális így beszél. De amikor Orbán felmondja az antiliberális katekizmust, abban a térségre jellemző aggályok tükröződnek. Például az egyéni jogokra koncentráló liberalizmus fényében elhalványul a posztkommunista Magyarország legfőbb politikai visszaélése, nevezetesen az, hogy a *köz*vagyont a letűnt rezsim bennfentesei privatizálták – ez a fajta nagyüzemi korrupció nem sértett meg egyéni jogot, sőt éppenséggel a magántulajdonhoz való egyéni jog létrehozása konszolidálta.[76] Erre gondol Orbán, amikor azt mondja, hogy Magyarországon „a liberális demokrácia (…) képtelennek bizonyult arra, hogy megvédje a nemzet önfenntartásához szükséges *közösségi* vagyont”.[77] A liberalizmus, mondja Orbán, nem törődik a szociális kérdéssel, és visszavonja az állam paternalista védőernyőjét a polgárok feje fölül, azzal az indokkal, hogy a „szabad” polgároknak egyedül kell boldogulniuk. Ezért van, hogy két évtizeddel 1989 után:

> Folyamatosan azt éreztük, hogy aki gyengébb, azt letapossák. (…) Mindig az erősebb, a bank mondja meg, hogy mennyi a hitel kamata, ha kell, menet közben változtatja, és sorolhatnám azokat a példákat, amelyek egyébként a kiszolgáltatott, gyenge, másoknál kisebb gazdasági véderővel rendelkező személyeket és családokat folyamatosan életélményként érte az elmúlt húsz esztendőben.[78]

A magukra vett Utánzási Parancsolatnak Magyarországon az volt az egyik kihatása, hogy rengeteg kis jövedelmű család kész volt svájcifrank-kölcsönöket felvenni. A jelek szerint azért tették, hogy *utánozzák* a Nyugaton megfigyelt fogyasztási mintázatokat. A háztartások adóssága az égbe szökött a meggondolatlan és hiábavaló kísérlet jegyében, hogy elérjék és lemásolják a nyugati életszínvonalat. A magyar valuta radikális leértékelődése nyomán azonban az óvatlan hitelfelvevőknek csillagászati összegű havi törlesztőrészletet kellett fizetniük a meggyengült forintban. A kormányzati statisztikák szerint majdnem egymillió ember vett föl devizakölcsönt, és ennek 90 százalékát svájci frankban. Erre gondol Orbán, amikor megállapítja, hogy „a liberális magyar állam nem védte meg az országot az eladósodástól". A liberális demokrácia – vonja le a következtetést – „nem védte meg a családokat az adósrabszolgaságtól sem".[79] Ezek a roskasztó terhek megerősítették az érzést, hogy a világgazdasági rendszerbe való integráció megaláztatást és elszegényedést hoz, nem pedig szabadságot és bőséget, mint annak idején liberális hozsannázói megígérték.

A liberalizmus oly módon igazolta a gazdasági egyenlőtlenséget, hogy szép színekkel megfestette a meritokrácia mítoszát, ezzel azonban csak álcázta a szerencse központi szerepét a gazdagság önkényes elosztásában – ez az álcázás lealacsonyító a gazdasági lottó vesztesei számára, mert arra ösztönzi a nyerteseket, hogy sikereiket a magasabb rendű tehetségüknek és nagyobb személyes erőkifejtésüknek tulajdonítsák. A meritokrácia mítoszának sértő voltát tetézi a térség történelmi kontextusában, hogy a gazdasági siker 1989 után azon kiváltságosoknak hullott az ölébe, akik a megelőző, elnyomó politikai rendszerben fontos politikai pozíciókat foglaltak el. A korábbi forradalmaktól az különböztette meg 1989-et, hogy a látszatra „trónfosztott" elitek milyen könnyedén tudták megőrizni hatalmukat és befolyásukat. Ennek oka egyszerű. A régi elitek részt vettek a

megelőző rendszer lebontásában, és nagyban hozzájárultak ahhoz, hogy az átmenet békés maradjon. Ennek folytán ők kerültek a legjobb helyzetbe, hogy szimbolikus tőkéjüket anyagi és politikai tőkére váltsák át. Képzettebbek voltak, jobb kapcsolatokkal, és sokkal jobban ismerték a Nyugatot, mint honfitársaik – még azoknál az ellenzéki vezetőknél is jobban, akik megvallották a Nyugat iránti olthatatlan szerelmüket.

Amikor az 1970-es évek végén Hans Magnus Enzensberger Magyarországon járt, hosszan elbeszélgetett az ország kommunista menedzseri osztályának egyik tagjával, aki később, az 1990-es években csatlakozott az új magyar üzleti elithez. Az ötvenes éveiben járó férfi Armani zakót hordott, és ideológiai meggyőződései rendkívül rugalmasak voltak. „A párt a mi társadalmi mozgólépcsőnk – mondta nyugatnémet vendégének –, jobb, mint a Harvard Business School! Ebből a szempontból nincs is konkurenciája a pártnak, és alternatívája sincs… Mihelyt az amerikaiak katonákat küldenek Budapestre, én leszek az első, aki kijelenti, hogy fütyül az egész leninizmusra!”[80] És pontosan így is történt. A következmény: Közép- és Kelet-Európában a magántulajdon és a kapitalizmus védelme kezdett egyet jelenteni a régi kommunista elitek tisztességtelen úton megszerzett privilégiumainak védelmével.

Miután a térség populistái hatalomra jutottak, nem üzentek hadat a magántulajdonnak. A szabadságban inkább azt nem szeretik, hogy a választások veszteseinek két választás között joguk van kritizálni a győzteseket, megpróbálhatják a maguk oldalára állítani a választókat, és politikailag életben maradni a következő versengésig. A politikai ellenfélnek nem kell menekülnie, emigrálnia vagy bujkálnia, míg tulajdonát elkobozzák a győztesek. Azáltal, hogy megmarad az ellenzék esélye, hogy egy következő szavazáson leváltsa a hivatalban lévőket, a liberális demokrácia megjutalmazza a türelmet, bármilyen hibás a rezsim, és megvédi a rendszert a kiszámíthatatlan forradalmi erőszaktól.

Ez így egészen csodásan hangzik. De kevés szó esik ennek a berendezkedésnek az árnyoldaláról. A liberális demokrácia csak ideiglenes győzelmeket kínál. A választások győzteseitől megtagadja a teljes és végleges győzelem lehetőségét. Megerősíti ama „jogi imposszibilizmussal” *(imposybilizm prawny)* szembeni elégedetlenséget, amely ellen Kaczyński harcol Lengyelországban. Az a tény, hogy a liberális demokrácia elveti az egyértelmű és meghatározó győzelmeket, ellentétben az ideiglenes és határozatlan győzelmekkel, visszássá és problematikussá teszi magának a

liberális demokráciának az 1989-ben aratott, állítólag teljes és végső győzelmét. Egy olyan politikai eszmerendszer, amely a véget nem érő versenyt, az ideológiai alternatívákat és a pusztán átmeneti győzelmeket magasztalja, hogyan állíthatja, hogy mindháromnak véget vetett? – kérdezik a populisták. A PiS vezetőjének egyik értelmiségi szövetségese, Andrzej Nowak szerint „Kaczyński érzékelte, hogy a forradalmi változás hiánya 1989 után olyasmi volt, amiért Lengyelország drágán megfizetett”.[81]

Orbánnak a gyűlölt liberális baloldal elleni hadjáratában az a paradoxon rejlik, hogy politikai stratégiáját igen nagy részben éppen a baloldal formálta. Ifjúkorában csodálta az olasz marxista filozófust és aktivistát, Antonio Gramscit, és a Fidesz visszatérése a hatalomba 2010-ben – nyolc év ellenzékiség után – a Gramsci ihlette civil társadalmi stratégiában gyökerezett: egyebek közt a polgári köröket használták ugródeszkának. De míg a liberálisok és a baloldaliak a kisebbségek jogairól beszéltek, Orbán a történelemről beszélt, és a többség jogairól.

Ami Orbán antiliberalizmusát fűti, az főként a magyar identitással mit sem törődő, posztnemzeti Európai Unióval szembeni nacionalista *ressentiment*. A menekültek elosztásának uniós kvótarendszere elleni támadásokat hevítő, kiszámított dühből arra lehet következtetni, hogy a magyar miniszterelnök a politikai támogatottság bőséges forrását látja a trianoni békeszerződés megbosszulásáról szőtt népszerű ábrándokban – az 1920-as megállapodásban az európai hatalmak azzal büntették Magyarországot, hogy megfosztották területének kétharmadától.

> A helyzet úgy áll, kedves barátaim, hogy el akarják venni az országunkat. Nem egy tollvonással, mint száz éve Trianonban. Most azt akarják, hogy néhány évtized alatt önként adjuk át másoknak, más földrészről érkező idegeneknek, akik nem beszélik a nyelvünket, nem tisztelik a kultúránkat, törvényeinket és életformánkat, akik le akarják cserélni a miénket a sajátjukkal.[82]

Közeleg a békeszerződés századik évfordulója 2020-ban. Hogyan lehetne jobban ünnepelni, mint az édes bosszú ízlelgetésével, miközben az EU tehetetlenül nézi, amint darabjaira hullik?

Ha Orbán történelmi fontosságú 2014. július 26-i beszédét olvassuk, amelyben megerősítette harcos elkötelezettségét az illiberális állam

felépítése mellett, szinte tapintani lehet megvetését azok iránt, akik megpróbálják elmosni a határvonalat győzelem és vereség között.[83] Nyilván teljesen egyetértene Robert Frost gúnyos meghatározásával, mely szerint „liberális az, aki a saját álláspontját sem vállalja a vitában". Orbán nem egyszerűen kiábrándult a liberalizmusból és annak kompromisszumra való hajlamából; hanem elsöprő vereséget akart mérni rá. Amelynek nyomán nem lesznek kompromisszumok, nem lesznek jóhiszemű tárgyalások. Olyan győzelmet akart továbbá, amely nem átmeneti, hanem végleges. Ez volt az ő imitációs válasza a liberalizmus 1989-es, állítólag *végleges győzelmére*. Azonkívül meg akarta ismételni fiatalkori sárkányölő alakítását – mint aki véget vetett a szovjet hegemóniának – a Brüsszelből amerikai támogatással igazgatott liberális demokrata birodalom megdöntésével. Ebben a kontextusban a Fidesz választási sikere nem csupán az egyik párt győzelme a többi fölött, hanem annak jele, hogy „a liberális demokrácia korának vége".[84] Orbánt az olyan győzelem érdekli, amellyel vetélytársainak teljes megalázása és veresége jár együtt. Ez az a fajta győzelem, amelyben egy párt politikai identitása kikovácsolódik és megszilárdul. Orbán talán a liberalizmus elítélésének keménységével kompenzálja saját neofita illiberalizmusának ideológiai ürességét és közhelyességét.

Bármilyen hosszú távú politikai következményei legyenek is, a mai közép-európai illiberális áramlatra jellemző intellektuális másodlagosság a normalitás nevében véghez vitt 1989-es forradalmak intellektuális sekélyességében gyökerezik.

MINDENKI

Deák Kristóf rendező filmje, a *Mindenki* 2017-ben elnyerte a legjobb élő szereplős rövidfilmnek járó Oscar-díjat. A mű sikeresen ragadta meg a vágyódásnak és megalázottságnak azt a vegyülékét, amely Közép-Európa 1989 utáni demokratikus átmeneteire volt jellemző. A filmben megjelenített események Budapesten játszódnak, az 1990-es évek elején. A kis Zsófi új iskolába kerül, és nagyon föllelkesíti a lehetőség, hogy az ottani, díjnyertes kórusban énekelhet. Erika néni, az énektanárnő megengedi, hogy Zsófi csatlakozzon a kórushoz, de csak tátognia szabad, hogy iskolázatlan hangjával ne rontsa le az énekkar együttes hangzását.

Zsófi, mint akit hideg zuhany ért, vonakodva beleegyezik. Legjobb barátnője, Liza azonban, amikor értesül a hallgatási fogadalomról, szembeszáll a tanárral, aki azt feleli, hogy a kórus azért indul a versenyen, hogy Svédországban szerepelhessen, úgyhogy mindenkit csak a legtehetségesebb énekesek hangja érdekel. A „tátikázók” hálásak lehetnek a lehetőségért, hogy egyáltalán statisztaszerepet kapnak. Kiderül, hogy nem Zsófi az egyetlen csalódott gyerek, akit Erika néni hallhatatlan kórustaggá fokozott le. A tanárnő titkos győzelmi stratégiája pontosan az, hogy csak a legjobbaknak engedi meg a hangos éneklést. De az elhallgattatott gyerekek iránti kollektív együttérzés arra ösztönzi az egész kart, hogy nyíltan fellázadjon a tanárnő győzelemmániája ellen. Amikor a döntő napján felállnak a színpadon, a teljes kórus hangtalanul tátog a Zsófival való szolidaritás jegyében. Csak amikor a megalázott Erika néni feldúltan kirohan a színpadról, akkor kezdenek felszabadultan énekelni. A közép-európai populisták, mint Orbán vagy Kaczyński, szeretik úgy beállítani lázadásukat a valaha követett, ma megvetett Utánzási Parancsolattal szemben, mint ami párhuzamba állítható a diákok manipulatív tanár elleni lázadásával. Azt hirdetik, hogy visszaadták Közép-Európának a hangját.

Ez persze önigazoló értelmezés. De az is igaz, hogy miközben Brüsszel – önmagának hízelgő módon – hajlamos volt úgy tekinteni a bővítésre, mint a korábban leigázott nemzetek iránti, bőkezűen önzetlen aktusra,[85] Közép- és Kelet-Európában sokan kezdték úgy felfogni, mint a puha gyarmatosítás egy formáját.[86] Miután a volt kommunista országok megmenekültek Moszkva birodalmi markából, és megkapták az ígéretet, hogy politikailag egyenrangú partnerekként csatlakozhatnak a liberális világhoz, úgy érezték, hogy a nem nyugati „maradéknak” kijáró hányaveti lekezelés az osztályrészük, mintha igazából nem is lennének „európaiak”, hanem Afrika, Ázsia és a Közel-Kelet népei között volna a helyük.[87] Hogy megértsük annak a pszichés árnyoldalát, ha valakire így tekintenek, hadd emlékeztessünk arra a felháborodásra, amellyel az Európán kívüli népek a gyarmati korszak Utánzási Parancsolatát fogadták. Már idéztük e témában Frantz Fanont, de a nyugati formák és normák kötelező imitációjával szembeni ellenérzésnek ő csak a legismertebb kifejezője. Európa 19. századi egyiptomi utánzóiról írva Amin Maalouf, a libanoni születésű francia gondolkodó így magyarázza meg az imitáció traumáját:

> El kellett ismerniük, hogy életvitelük elavult, hogy minden, amit létrehoztak, értéktelen a Nyugaton létrehozott dolgokhoz képest, hogy ragaszkodásuk a tradicionális orvosláshoz babonaság, hogy katonai dicsőségük csak emlék, a nagy emberek, akiknek tiszteletére nevelődtek – a költők, tudósok, szentek és utazók – a világ szemében nem jelentenek semmit, hogy nyelvüket csak egy maroknyi szakértő tanulja, míg nekik más népek nyelveit kell megtanulniuk, ha meg akarnak maradni, dolgozni és kapcsolatot tartani az emberiség többi részével.[88]

Mint azt a Bevezetőben tárgyaltuk, és ahogy a Nyugat „undorító mimikrijének" Frantz Fanon-féle leírása megerősíti, az imitátor életében óhatatlanul vegyül a meg nem felelés, az alsóbbrendűség, a függőség, az elvesztett identitás és a szándékától független bizonytalanság érzése. A nyugat-európai hatalmakkal szembeni antikolonialista ellenállás annyira különbözik Észak-Afrika és Közép-Európa esetében, hogy az összehasonlítás szinte reménytelenül fölösleges. De annyit legalább mondhatunk, hogy az utóbbi esetben mégis közrejátszik egy konkrét irritáló tényező, minthogy az utánzók meg voltak győződve arról, hogy ugyanahhoz a kulturális térhez tartoznak, mint az utánzottak, és azt is hitték, hogy európai társaikkal egyenlő feltételek mellett kaptak meghívást „a szabad világba". A tényezőknek ez az együttállása indított minket arra, hogy a Közép- és Kelet-Európán napjainkban végigsöprő tekintélyelvű xenofóbia hullámának számos oka közül az önárulás érzését hangsúlyozzuk. Ezt az első posztkommunista évtizedben az az elhúzódó folyamat érlelte meg, amit Gabriel Tarde a Nyugat „ragályos utánzásának" nevez.

Úgy véljük, ha közelebbről megvizsgáljuk a kulturális visszahatást az utánzó politika történetileg konkrét és társadalmilag gyötrelmes tapasztalatára, sikeresebben érthetjük meg a közép- és kelet-európai populista ellenforradalmat, mint ha túlbecsüljük a térség állítólag „eltörölhetetlen", antidemokratikus és intoleráns nativista hagyományát. De miért ne magyarázhatnánk meg egyszerűbben a régió populista fordulatát – mint a liberalizmusból való kiábrándulás kifejeződését? A polgárok például eredetileg annak a feltevésnek a jegyében fogadták el a demokratikus-kapitalista modellt, hogy nagyobb jólétet hoz, és amikor ez elmaradt, ellene

fordultak. Ez a magyarázat elméletben beválik, de nem felel meg a tényeknek. A lengyel példa azt mutatja, hogy Közép-Európa jobboldali átváltozásáért nem „a gazdaság, te hülye” tehető felelőssé. Lengyelország viszonylagos gazdasági sikere (és az a tény, hogy az egyenlőtlenség nem látszik annyira kirívónak, mint Magyarországon) semmivel sem járult hozzá a választópolgárok populizmus elleni immunizálásához. Ahogy Maciej Gdula lengyel szociológus kimutatta, az országban a proliberális és antiliberális attitűdöket nem magyarázza, hogy ki volt a posztkommunista gazdasági átalakulás nyertese, és ki a vesztese.[89] Jarosław Kaczyński hívei közül sokan tökéletesen elégedettek a privát viszonyaikkal, és bőségesen részesültek az ország növekvő jólétéből. A liberális berendezkedéssel szembeni ellenkezésük lényege az, hogy az abortusz legalizálásával és a melegházassággal fanatikusan szembehelyezkedő katolikusként úgy éreznék, önmagukat árulnák el a liberalizmus elfogadásával. Az „identitás”, túl ezen, lényegében az ember szerződése halott őseivel. És ezt a szerződést olyan erők fenyegetik, amelyek ránézésre arra kényszerítenék a magyarokat és a lengyeleket, hogy felhagyjanak „saját életmódjukkal”.[90] A leggyűlöletesebbek ezen erők közül a brüsszeli bürokraták, akik sok magyar és lengyel szerint az afrikai és közel-keleti bevándorlókkal szövetkezve valami sötét összeesküvést forralnak.

2018 márciusában Andrzej Duda elnök beszédet mondott Délnyugat-Lengyelországban a függetlenség századik évfordulóján, Ebben az európai uniós tagságot a porosz, osztrák és orosz megszállás alatti időszakokhoz hasonlította: „1795 és 1918 között – mondta – a lengyelek távoli fővárosokban ülő idegen megszállóknak feleltek”, akik „helyettünk hoztak döntéseket”. A posztkommunista Lengyelország az idegen uralom és kizsákmányolás hasonló formáját éli át – folytatta. A lengyel nemzeti szuverenitást és katolikus örökséget eltörli az EU, amely a posztnemzeti, vallásellenes konföderációba akarja beolvasztani az országot. Ebből az abszurd szemszögből nézve nincs is valódi különbség a kommunista autoritarianizmus és a liberális demokrácia között. Mindkettő rákényszeríti „az egyszerű lengyelekre” – tankokkal vagy anélkül – egy istentelen idegen kisebbség akaratát.[91]

Ha tehát elfogadjuk a mozgalom vezetőinek tanúságát, a közép-európai illiberalizmus megerősödése jórészt annak a felhalmozódott dühnek a folyománya, amely a mimézis központi fontosságára reagált az 1989 utáni, keleti reformfolyamatokban. Amikor a kommunisták és a demokraták

közötti hidegháborús választóvonalat 1989 után felváltotta az utánzók és utánzottak közti választóvonal, olyan erkölcsi hierarchia jött létre, amely utóbb radikálisan destabilizálónak bizonyult. Azt kommentálva, hogyan jelenik meg Orbán Magyarországa a nyugati médiában, Schmidt Mária úgy fogalmazott, „ugyanúgy föntről lefelé beszélnek, ahogy régen a gyarmataikkal tették”.[92] Hiba volna egyenlőségjelet tenni a nem nyugati világ fölötti gyarmati uralom és kizsákmányolás története, illetve Közép-Európa eredetileg önszántából hozott döntése között, hogy elvállalja a posztnemzeti EU-ba – harmonizáció révén – való beilleszkedés terheit. Ámde a nyugati normák és intézmények önkéntes importjával mindkét esetben nemcsak az olykor nyűgös kötelességek és kötelezettségek kimondott elfogadása járt együtt, hanem az alárendeltség, sőt a leigázás ki nem mondott elfogadása is. A térség antiliberális mozgalmai arra a megalázó alárendeltségre reagálnak, amely még sérelmesebb azoknak, akik arra számítottak, hogy a Nyugat egyenrangú európaiakként fogadja be őket.

Ezek a közép-európai vezetők – hogy megfordítsák az utánzók és utánzottak viszonyában természetesen benne rejlő hierarchiát – mostanában azt mondják, hogy mára ismét más lett a legfőbb különbség Kelet és Nyugat között. Immár nem a kommunisták és a demokraták vagy az utánzók és utánzottak szembenállása a lényeg, hanem az etnikailag homogén és az etnikailag pluralisztikus társadalmak különbsége, azon országoké, ahol a hagyományos többség uralkodik, és azoké, ahol a kisebbségek „zagyvaléka” meghiúsítja a többségi akarat érvényesülését. Ez a képzelt kontraszt a „tiszta” és a „korcs” között nyilvánvalóan arra jó, hogy átfordítsa az erőviszonyokat, és megalapozza Közép-Európa rangját mint az igazi Európáét, amely utóvédharcát vívja a szorongatott fehér keresztény identitás védelmében.

Ami a nemzeti és térségi léptékű utánzást még utálatosabbá teszi, az nem csak az a velejárója, hogy a mímelő mindig valamiképpen alacsonyabb rendű a mintánál – morálisan, kulturálisan és emberileg egyaránt. Minthogy a másoló nemzetek jogilag felhatalmazott plagizátorok, rendszeresen kérniük kell a politikai és gazdasági receptek szerzőijog-tulajdonosainak áldását és jóváhagyását a kölcsönzéshez és a másodlagos alkalmazáshoz. Azonkívül tiltakozás nélkül el kell fogadniuk a nyugatiak jogát, hogy értékeljék a nyugati szabvány elérésének sikerét vagy kudarcát. Brüsszel meghökkentően passzív, ha a bírói függetlenség és sajtószabadság botrányos lengyel- és magyarországi megsértéseivel szembesül – ez azt

jelzi, hogy nem gyakorlati, hanem szimbolikus ügyről van szó. A nyugatiak ítélkező hajlama ettől jottányit sem lesz kevésbé fennhéjázó. Még ha nincs is kényszer vagy erőszak az alkalmazásban, az a tény, hogy rendszeresen ellenőriznek olyan külföldi bírák, akik híján vannak az ország komoly ismeretének, a harag politikájának ad tápot.

Bár a Nyugat posztkommunista utánzása a Kelet szabad választása volt, a Nyugat mégiscsak bátorította és felügyelte. Nem azt akarjuk mondani, hogy a térség politikai virágzásnak indult volna, ha a Nyugat csak ül a babérjain, és nem tesz semmit, hanem azt próbáljuk megmagyarázni, hogy az idegen mércék eleinte kívánatosnak tekintett átvételét végül miért érezték konszenzus nélkülinek, kényszer termékének. A térség új generációs antiliberálisainak nem annyira a nemzeti szuverenitás megsértése a fontos, hanem a nemzeti büszkeségen esett sérelem.

A közép- és kelet-európai autoriter sovinizmus és xenofóbia megerősödése nem a politikai elméletből, hanem a politikai pszichológiából vezethető le. Ahol a populizmus uralkodik, ott nem intellektuális háttere van. Minden népszerűségének forrása a tudatosult 1989 utáni Utánzási Parancsolat és annak összes lealacsonyító, megalázó folyománya által keltett mély undor. És még inkább fűti annak a kisebbségcentrikus kulturális átalakulásnak az elutasítása, amely az 1968-as tiltakozó mozgalmakat követte Nyugaton. A közép- és kelet-európai illiberalizmus tehát érzelmi és preideológiai eredetű, az évtizedes programból fakadó „száz sebbel való megalázás” elleni lázadásban gyökerezik – arról a programról van szó, amely megkövetelte a külföldi kultúrák mérhetetlen felsőbbrendűségének elismerését. Az illiberalizmus filozófiai értelemben egy fedőtörténet, amelynek célja, hogy az intellektuális komolyság patináját kölcsönözze a széles körben ható zsigeri vágynak, hogy ezek a népek megszabaduljanak „gyarmati” függőségüktől; a nyugatosodásban eleve benne rejlő kisebbrendűségi tudatról van szó. Amikor Kaczyński azzal vádolja a „liberalizmust”, hogy „ellene van a nemzet puszta gondolatának is”,[93] és amikor Schmidt Mária azt mondja: „Mi magyarok vagyunk, és meg akarjuk őrizni kultúránkat”,[94] túlfűtött nativizmusukban annak elutasítása fejeződik ki, hogy idegenek ítéljék meg őket idegen mércék szerint. Ugyanez mondható el Orbán Viktor bevándorlóellenes nosztalgiájának megfogalmazásairól: „Nem akarunk sokszínűek lenni úgy, hogy összekevernek bennünket, (…) Olyanok akarunk lenni, mint amilyen ezeregyszáz év alatt mi itt, a Kárpát-medencében lettünk.”[95] Jó példája ez

annak, ahogy a populisták kiválasztanak egyet országuk sokféle múltja közül, és kijelentik, hogy ez a nemzet igazi múltja, amit meg kell menteni attól, hogy beszennyezze a nyugati modernség. (Persze sajátos, hogy a magyar miniszterelnök ilyen élénken emlékszik arra, milyen volt magyarnak lenni tizenegy évszázaddal ezelőtt.) És miközben azt közli a nyugatiakkal, hogy „mi” nem próbálunk másolni „titeket”, s ennélfogva nincs értelme, hogy a külföldiek saját maguk rossz minőségű vagy összecsapott másolatainak tartsanak, egyszersmind úgy tesz, mintha a kevés nyomot hagyó messzi elődök utánzása nem követelne több erőfeszítést, mint önmagunknak lenni.

Az illiberális politikusok sikerüket annak a sértett dacnak köszönhetik, amelyet sokan a kanonikusnak szánt külföldi modellek előtti hajbókolás két évtizede után éreztek. Ez magyarázza, hogy a populisták túldramatizált beszédeiben az Európai Unió és a Szovjetunió szerepe fölcserélhető.[96] Az 1940-es évek végi Moszkva és az 1990-es évek végének Brüsszelje egyaránt „földrajzilag egybefüggő replikarezsimeket hozott létre Kelet-Európában”.[97] Ennek az analógiának az erőltetett voltát nem kell hangsúlyozni, hiszen a szovjet kommunizmus utánzására ezek az országok rákényszerültek, az európai liberalizmus utánzására pedig felkérték őket. Ám ettől még a populisták morálisan egyenértékűnek fogják fel a Szovjetuniót és az EU-t, mert az ő szemszögükből Moszkva és Brüsszel is olyan engedelmességet követelt meg „vazallusaitól”, amelynek célja a nemzeti hagyományok eltörlése volt.

Az általánosan tudomásul vett Utánzási Parancsolattal szembeni nacionalista ellenállásnak azonban van egy szándék nélküli, fonák következménye. Minthogy szenvedélyes hivatkozásaikban úgy idézik meg a tradíciót, mint az utánzás ellenszerét, a kelet-európai populisták kénytelenek rendszeresen átírni nemzeti történelmüket. A hidegháború idején, amikor szembeszálltak Moszkva követelésével, hogy a szovjet modellt másolják, a közép-európaiak alapvetően liberálisnak és európainak írták le hagyományaikat. Az egyik áramlatnak a nyugati civilizáció széles folyamában. Manapság ezzel szemben azért hivatkoznak hagyományaikra, hogy igazolják ellenkezésüket, amiért akaratuk ellenére beolvasztanák őket a liberális Nyugatba. Ez a döbbenetes hátraarc azt teszi szembeötlővé, hogy igazából nem létezik „az ő hagyományuk”.[98] Mint már említettük, mindegyik országnak sokféle múltja és sokféle hagyománya van, s ezek gyakran egymással is ütköznek. A populisták retorikai sakkhúzása abban

áll, hogy kiszemelik, mondjuk, Magyarország vagy Lengyelország múltjából a legkevésbé jóindulatú és toleráns vonalat, s önkényesen ezt nevezik ki „az” autentikus múltnak, amit meg kell óvni a Nyugat romboló befolyásától.

Ezzel, lezárásként, visszajutunk Mary Shelley *Frankenstein*jéhez. Kim Scheppele amerikai jogtudós korántsem erőltetett analógiával a „Frankenstate” szóval jellemzi a mai Magyarországot (aminek első embere egy másik Viktor), azaz úgy írja le, mint illiberális mutánst, amit a nyugati liberális demokráciák alkotóelemeiből férceltek össze leleményesen.[99] Arra mutat rá figyelemre méltó érveléssel, hogy Orbánnak a hatalmát érő fenyegetéseket a válogatós imitáció ügyes taktikájával sikerült elhárítania. Amikor Brüsszelből illiberális tartalmuk miatt támadják a reformjait, a magyar kormány mindig hamar kész a válasszal: minden vitatható jogi procedúrát, szabályt és intézményt híven lemásoltak valamelyik tagállam jogrendszeréből. A miniszterelnök nem passzívan szenvedi el, hanem stratégia gyanánt alkalmazza az utánzást. A szelektív utánzás tette lehetővé Orbánnak, hogy gátat vessen az EU próbálkozásainak, amelyekkel megbüntetné Magyarországot a rezsim sajtószabadság és bírói függetlenség elleni támadásai miatt. Azzal, hogy illiberális egészet állított össze a liberális részletekből, Orbánnak sikerült gúnyt űznie az Utánzási Parancsolatból, és Brüsszel arcába röhögnie.

Nem cenzúrázta a sajtót a régi kommunista módon, hanem koholt gazdasági indokokkal kikényszerítette a vele szemben álló lapok bezárását. Ezután megoldotta, hogy gazdag barátai és szövetségesei felvásárolják az országos és helyi média nagy részét, és a tévécsatornákat és újságokat egyformán az államhatalom orgánumaivá tegyék. Így födte el a nyilvánosság szeme elől mind a választási manipulációit, mind a hihetetlen mértékű bennfentes korrupciót. Mivel a bíróságokat telerakta hozzá hűséges bírákkal, arra is hivatkozhat, hogy a törvényesség és az alkotmányosság maradéktalanul az ő oldalán áll. Az ilyen rendszer legitimációja nem annyira a választási győzelmektől függ, hanem attól, hogy a kormányzók saját állításuk szerint megvédik az önkényesen körbehatárolt „igazi nemzetet” a belső és külső ellenségtől. A Kelet-Európában megjelenő orbáni jellegű illiberális rendszerek ily módon egyesítik a politika mint a barát és ellenség közti melodramatikus összecsapás Carl Schmitt-i felfogását a liberális demokrácia intézményi díszleteivel. Ez a csiki-csuki játék tette lehetővé Orbánnak, hogy ne csupán abban az EU-ban maradjon

politikailag életben, amely értékek uniójaként definiálja magát, hanem vezéralakja legyen annak az egyre nagyobb súlyú páneurópai „Frankenstein-koalíciónak”, amelynek célja, hogy Európát az Illiberális Demokráciák Konföderációjává alakítsa át. Nemigen maradt okunk abban bízni, hogy kudarcra van ítélve.

2

Az utánzás mint megtorlás

Csak azok a jó másolatok, amelyek leleplezik
a rosszul sikerült eredeti abszurditását.

La Rochefoucauld[1]

1992. január 1-jén arra ébredt a világ, hogy a Szovjetunió eltűnt a térképről. A világ két szuperhatalmának egyike katonai vereség vagy külső invázió nélkül porba hullott. Hogyan lehet megmagyarázni egy ilyen rendkívüli fordulatot? A Szovjetunió felbomlása meghazudtolt minden várakozást – hogy a birodalom túl nagy ahhoz, hogy elbukjon, olyan sziklaszilárd, hogy nem eshet szét, és túl sok a nukleáris fegyvere ahhoz, hogy a Nyugat fenyegethesse. A Szovjetunió sok évtized viharait élte túl alapvetően érintetlenül. Hogyan roskadhatott össze lényegében váratlanul egy olyan pillanatban, amikor a nép zöme „nem is érezte, hogy az ország darabjaira hullik”?[2] Stephen Kotkin történész így teszi fel a kérdést: „Hogyan történhetett, hogy a roppant szovjet elit állig fölfegyverkezve lojális belső erőkkel és fegyverekkel, nem volt képes minden hatalmát mozgósítva megvédeni sem a szocializmust, sem az uniót?”[3]

A Nyugat számára a mennykőcsapásszerű hirtelenség, amellyel a „Főellenség” és a politikai és gazdasági szerveződés liberális demokrata modelljének fő alternatívája megszűnt létezni, azt sugallta, hogy vége az ideológiai konfliktus nagy korszakának. A kommunizmus összeomlására senki sem számított, és éppen ezt a váratlanságot hozták fel bizonyítéknak arra, hogy nem egyszerűen Amerika vagy a Nyugat, hanem a Történelem maga állította ki a kommunizmus halotti bizonyítványát. Most, hogy a liberális demokrácia egyetlen életképes vetélytársa letűnt a színről, nem várható több meglepetés az ügyben, hogy mi az eszményi kormányzati forma a világ túlnyomó része számára. Úgy látszott, a nyugati életforma

megállíthatatlan, mint a gőzhenger. „Van valami mélységes irónia” – jegyezte meg Thomas Bagger – abban a tényben, „hogy egy teljesen váratlan, nem lineáris eseménynek, a hidegháború végének mindent megváltoztató tapasztalatából” a Nyugat „teljességgel lineáris következtetést vont le a várható jövőre nézve”.[4] Irónia ide vagy oda, ekkoriban sok nyugati Oroszország-megfigyelő osztozott abban a meggyőződésben, hogy Oroszország is a liberális demokráciába való fokozatos átmenet útján halad.

A hidegháború végeztével néhányan optimistán még azt is feltételezték, hogy Oroszország a második világháború utáni Németország példáját követve áttér a többpártrendszeren alapuló politikára, és élvezi majd a törvényesen szabályozott piacgazdaság előnyeit. Átveszi a nyugati intézményeket és politikai praxist, nem áll ellen annak, hogy a hidegháború győztesei átneveljék és nem a liberális demokráciával való szembenállás szellemében definiálják magukat, hanem együttműködik a nyugati dominanciájú világrend fenntartásában. Hogy miért nem történt így – ezt próbáljuk elmondani ebben a fejezetben.

Oroszországnak az elmúlt évtizedben tanúsított magatartása éppenséggel hasonlít a háború utáni Németországéra, de az első, nem pedig a második világháború utáni Németországról van szó, ahol a „gazdasági csoda” megszilárdította a demokratizálódás támogatottságát. A Versailles utáni Németországhoz hasonlóan Putyin Oroszországa dühös revizionista hatalommá vált, amely minden jel szerint az európai rend lerombolására összpontosít. És noha az oroszok továbbra is utánozzák az amerikaiakat, céljuk nem a megtérés vagy az asszimilálódás, hanem a bosszú és a jogosnak vélt érdek érvényesítése. E célokat követik még akkor is, ha alig vagy semennyire nem segítik Moszkvát abban, hogy visszaszerezze elveszített státuszát és hatalmát. A Kreml Nyugat-ellenes mimikrivel él (nem egyszerűen hamis nyugatosodást mímel), ennek jellegzetes példája volt az, ahogy a 2016-os elnökválasztási kampányban az orosz trollok amerikainak adták ki magukat, hogy zavart keltsenek, növeljék Trump esélyeit, és önmaga ellen fordítsák az országot.

A nyugati formák és normák utánzása Oroszország hidegháborús tapasztalatának központi eleme. Bár az utánzás stílusa az idők során csiszolódott, a *megtérés* semmi esetre sem volt reális eshetőség. Oroszország eladdig csak egyszer próbált politikai modellt átvenni a Nyugattól (ellentétben a nyugati technikával és termelési módszerekkel);

éspedig a rövid Kerenszkij-korszakban, ami a bolsevik forradalomba torkollott. Az orosz nyugatosodásellenesek legújabb nemzedéke számára ez intő tanulság.

A posztkommunista Oroszországban az utánzás politikájának története három jól elkülönülő szakaszra osztható. Az elv, hogy az állampolgárok a választásokon elszámoltathatják a politikusokat, már az 1990-es években manipulált volt és illuzórikus. „Ha a Jelcin-rendszer elszámoltatható lett volna, nem lőtte volna tankokból a Legfelsőbb Tanácsot 1993-ban, nem lopta volna el az 1996-os választást, nem kerülte volna gondosan, hogy népszavazásra bocsássa Gajdar gazdasági reformprogramját, és nem hagyta volna, hogy Oroszország nemzeti vagyonát elrabolja a leendő oligarchák szűk köre Borisz Jelcinnek és »reformcsapatának« teljes egyetértésével.”[5]

A demokrácia *szimulálása* azonban így is hasznosnak bizonyult, hogy a Kreml csökkenthesse a nyugati kormányok és civil szervezetek rá nehezedő nyomását, miközben a vezetés a gazdaságot fenekestül felforgató, de kevés vagy semennyi népi támogatást nem élvező reformokkal volt elfoglalva. Putyin bizalmasa, Vlagyiszlav Szurkov szerint:

> A többszintű politikai intézményeket, amiket Oroszország átvett Nyugatról, néha részben rituálisnak látjuk, és olyannak, amit azért hoztak létre, hogy „valaki másnak” látsszunk, hogy a politikai kultúránk sajátosságai ne hívják fel magukra túlságosan a szomszédaink figyelmét, ne irritálják vagy ijesszék meg őket. Olyanok, mint a vasárnapi öltöny, amit vendégségbe veszünk fel, míg otthon úgy öltözködünk, ahogy otthon szoktunk.[6]

Ez a színjáték segítette a rendszer bennfenteseit, hogy túléljék a viharos, idegtépő évtizedet. A második szakasz zökkenőmentes átmenettel követte az elsőt az ezredforduló tájékán, amikor Putyin szerezte meg az elnöki hatalmat. Ő is választásokat rendezett, de főként azért, hogy meggyőzze az orosz polgárokat: az államhatalom jelenlegi birtokosainak nincs életképes alternatívája. A harmadik szakasz radikálisabb változással járt; ez 2011–12-re vezethető vissza. Az idő tájt váltott át a Kreml – később részletezendő okokból – a nyugati külpolitikai viselkedés szelektív *tükrözésének* vagy goromba paródiájának stratégiájára azzal a céllal, hogy rávilágítson a Kreml

agressziójával szembesülő Nyugat viszonylagos gyengeségére, és szétmarja az amerikai vezetésű liberális világrend alapjait.

Ma is ennek a harmadik szakasznak vagyunk tanúi.

A történelem vége utáni élet immár nem „szomorú kor”, amire a „burzsoá életuntság” a jellemző, hanem egyre inkább Orson Welles klasszikus 1947-es filmjének, *A sanghaji asszony*nak az ikonikus tükörterem-jelenetére emlékeztet: az általános paranoia és elharapózó agresszió világa.

AZ OROSZ REVIZIONIZMUS FORRÁSAI

Az évente megtartott müncheni biztonságpolitikai konferencián védelmi miniszterek, parlamenti képviselők, nemzetbiztonsági szakértők gyűlnek össze a világ minden tájáról. A rendezvényt az 1960-as évek elején alapították, nem sokkal azután, hogy egyik napról a másikra megépült a berlini fal. Amikor 2007. február 10-én Vlagyimir Putyin beszédet mondott a konferencián, az elcsöndesült teremben a közönség majdnem olyan döbbenettel hallgatta, mint amivel a berliniek azon a végzetes 1961. augusztusi vasárnap reggelen arra ébredtek, hogy városuk brutálisan ketté lett vágva. Putyin maróan gúnyos szavai azt fejezték ki, hogy vége a nyugati hatalmak előtti orosz posztkommunista behódolásnak. Arról értesítette indokolatlanul belenyugvó hallgatóságát, hogy beszédének pillanatában is épül Kelet és Nyugat között a barátságtalan szándék szögesdrótjával megerősített új barikád.[7]

Egymás mellett ült az asztalnál – kényelmetlen közelségben a pódiumon – a kétségbeesett arcot vágó Angela Merkel német kancellár, a zavartnak látszó Robert Gates CIA-igazgató és a dühös John McCain szenátor. A nyugati politikai vezetők és médiakommentátorok természetesen számítottak arra, hogy az orosz elnök múló elégedetlenségét fejezi ki az egypólusú, amerikai dominanciájú nemzetközi rend témájában. Egyáltalán nem készültek viszont arra, hogy egy geopolitikai tűzvihar epicentrumában találják magukat. Putyin harcias beszéde olyan volt, mint egy hadüzenet: kíméletlen támadás a nyugati hatalmak által megszerkesztett globális biztonsági építmény ellen. Alaposan megtűzdelte csípősen szarkasztikus kiszólásokkal; csak az volt az értelmük, hogy megsértse velük

annak a jól nevelt viselkedésnek az informális szabályait, amelyet elvárnak a nem nyugati kérelmezőktől, ha valamilyen kegyért folyamodnak a nyugati kormányokhoz. A NATO-bővítést mint árulást ítélte el, szó szerint idézvén egy rég elfelejtett hivatalos ígéretet, hogy ilyen keleti irányú terjeszkedésre sohasem kerülhet sor. De a Nyugattól elszenvedett sérelmek listája ennél sokkal mélyebbre hatolt. Az Egyesült Államokat „globális destabilizációval" vádolta, és azzal, hogy otrombán „semmibe veszi a nemzetközi jogot". Amerika eddig arra tartott igényt, hogy a világ „egyetlen hatalmi központja, egyetlen erőközpontja, egyetlen döntéshozatali központja" legyen, és más országoknak diktálja, mi a megengedhető magatartás – ez most botrányosan visszafelé sült el. Washington „szinte korlátlanul, hipertrófiásan alkalmazza erejét, katonai erejét a nemzetközi kapcsolatokban – fejtette ki –, és ezzel a sorozatos konfliktusok szakadékába löki a világot".

Putyin retorikája kiváltképp akkor vált indulatossá, amikor kitért arra a felfogásra, miszerint a Nyugaton kívül minden országnak morális kötelessége volna, hogy elsajátítsa a Nyugat „nemzetközi emberi jogi normáit". Az, hogy az egész emberiségnek kötelező a liberális demokráciára törekednie, sértő nyugati koncepció. Az amerikaiak azzal igazolják a „beavatkozást más országok belügyeibe", hogy saját politikai és gazdasági rendszerüket egyetemesen kívánatosnak és utánozhatónak nyilvánítják. De miközben kioktatják a világot emberi jogokról, demokráciáról és más magasztos értékekről, a nyugati vezetők mindvégig a saját országaik önző geopolitikai érdekeit érvényesítik. A kettős mércének ez a szemérmetlen alkalmazása addigra Putyin megszállottságig visszatérő témája lett, csakúgy, mint annak a „tiszteletlenségnek" a sérelmezése, ami meggyőződése szerint az Oroszországgal szembeni nyugati bánásmódra volt jellemző. Az ő értelmezésében a hidegháború utáni Utánzás Kora valójában a Nyugati Képmutatás Kora volt. Az úgynevezett „liberális nemzetközi rend" ebből következően jottányival sem nemesebb dolog Amerika világuralmi akaratának kivetülésénél. Az univerzalizmus a Nyugat partikularizmusa. Az USA a szabadság határai kiterjesztésének álcázta saját befolyási övezetének kiterjesztését. Amit a Nyugat a népek demokratikus forradalmaiként ünnepel, azok valójában csak nyugati szervezésű államcsínyek.

Putyin beszédének leginkább sokkoló eleme nem a Kreml szokásos panaszainak fölmelegítése volt, hogy milyen komiszul bántak

Oroszországgal a hidegháború vége után. Nem is Nyugat-ellenes kirohanásának nyelvi intenzitásán döbbentek meg legjobban a hallgatói. Az lepte meg őket, ahogyan az orosz elnök a mindent látó próféta köntösébe bújt. A hidegháború korában a szovjetek úgy beszéltek, mintha pontosan ismernék a jövőt. Münchenben Putyin látszólag hasonló pózba vágta magát, de szovjet elődeitől eltérően nem egy olyan ideológia nevében beszélt, amely feltételezte, hogy a jövőben uralkodó lesz a globális ügyekben. Ellenkezőleg, magabiztossága abból a ki nem mondott meggyőződésből fakadt, hogy nem a győztesek, hanem a legyőzöttek tudása biztosabb arról, milyen veszélyeket rejteget a jövő. Mondanivalója az volt, hogy Moszkva 1989–91-es veresége igazából áldás: ennek a tragikus eseménynek köszönhetően országa megedződött az eljövendő, kegyetlenül kompetitív és tökéletesen amorális világ fogadására.

Az elgondolás, hogy a legyőzöttek tisztábban látják a jövőt, mint legyőzőik, nem új. Egy elismert német eszmetörténész szerint a nemzetközi konfliktusok nyertesei – a győzelemtől megrészegülve – sikerüket rendszerint az igazság diadalának tulajdonítják, és mélyebb történelmi folyamatok predesztinált kiteljesedésének látják. A legyőzöttek inkább tisztában vannak vele, mennyire meghatározó szerepet játszik a történelemben a véletlen, „a közép- vagy hosszú távú tényezőket keresik, amelyek indokolják és talán megmagyarázzák a váratlan és véletlenszerű végkimenetelt”.[8]

Ezért hozott Putyin 2007-es müncheni beszéde döntő fordulatot a nemzetközi politikában. Münchenben kényszerítette rá a Kreml az önhitten kérkedő győzteseket arra, hogy végre-valahára meghallgassák a hidegháború szomorúbb, de bölcsebb veszteseit. Münchenben hagyta abba Oroszország annak színlelését, hogy elfogadná a narratívát, mely szerint a hidegháború vége az orosz nép és a nyugati demokráciák közös győzelmét jelentette a kommunizmus fölött. És ugyancsak Münchenben jelentette be Putyin, hogy Oroszország nem akar úgy viselkedni, mint az 1945 utáni Nyugat-Németország, megbánni bűneit és könyörögni azért, hogy befogadják a nyugati klubba, ahol majd helyes magatartásra nevelik. Richard von Weizsäcker német szövetségi elnök 1985-ben híresen úgy fogalmazott, hogy Hitler veresége *„ein Tag der Befreiung”* („a felszabadulás napja”) volt nemcsak Németország szomszédjai, hanem a német nép számára is.[9] Putyin nem akarta ezeket a szavakat visszhangozni. A fal ledőlésének idején Kelet-Németországban, a KGB drezdai

rezidentúráján teljesített szolgálatot, és az eseményt nemzeti megaláztatásként, nem pedig nemzeti felszabadulásként élte át.[10] Münchenben épp ezért az orosz elnök úgy ábrázolta országát, mint olyan hatalmat, amelynek hidegháborús veresége baleset volt, és most a visszavágás módját keresi. Kihívó stílusban visszhangozta egy korábbi Németország *ressentiment*-ját, amit az első világháború győztesei által rákényszerített, büntető jellegű versailles-i békeszerződés váltott ki. S tette mindezt egy történelmileg nagyon is tudatos közönség előtt, Európa legvéresebb 20. századi tragédiáinak egyik fő színterén. A sértett dac kinyilvánításának helyszínválasztásába kódolt provokációja csak fokozta a hallgatóságra tett delejes hatást. A Hitler 1938-as megbékítését, az *appeasement*et felidéző „München" szó a nyugati külpolitikai diskurzus egyik legelcsépeltebb fordulata volt a berlini fal ledőlése után. A jugoszláviai katonai beavatkozás igazolása végett a NATO arra hivatkozott, hogy nem engedhet meg egy újabb „Münchent". Ugyanígy racionalizálta az Egyesült Államok az iraki háborút. A történelmi analógia látványos volta csak erősítette Putyin müncheni beszédének hatását. Ebben a városban tudatta Putyin a nyugati vezetőkkel, hogy Oroszország elszánta magát a hidegháború utáni liberális rend lerombolására. Valósággal tapintani lehetett a döbbenetet. A Nyugat egyáltalán nem készült fel a Kreml Nyugat-ellenes fordulatára, mivel két évtizeden át félreismerte a posztkommunista Oroszországot.

Nem nehéz megmagyarázni, hogy a reménykedés kezdeti percei után az orosz társadalom miért nem volt képes és hajlandó elfogadni a hidegháború végét mint „vértelen fordulatot", amelynek mind az oroszok, mind a nyugatiak a győztesei lettek. Amit Kelet-Európában eleinte úgy ünnepeltek, mint a szovjet csapatok kivonulása által láthatóvá tett felszabadulást és függetlenné válást, azt Oroszországban a terület, népesség és globális rang elvesztéseként gyászolták. Oroszország határain belül az Oroszország „függetlenné válása" a Szovjetuniótól csak keserű tréfa volt. Ez az egyik oka a „demokratikus reformerek" mélységes népszerűtlenségének, amit már az 1993-as és 1995-ös parlamenti választáson is észre lehetett venni, bár amúgy nem sok derült ki arról, miféle kormányzást szeretnének maguknak az oroszok.

Megszoktuk, hogy úgy gondoljunk a hidegháborúra, mint közvetlen katonai összecsapás nélküli, gazdasági és politikai versenyre, a berlini fal ledőlésével azonban világossá vált, hogy amikor gazdasági rendszerek és

várakozások összeomlanak, abba emberek éppúgy elkerülhetetlenül belehalnak, mint a fegyverekkel vívott háborúba. Oroszország szociális és gazdasági mutatói a múlt század utolsó évtizedében olyanok voltak, mintha éppen elveszített volna egy háborút. Az 1990-es évek elején, a kommunista összeomlást közvetlenül követő időszakban a volt Szovjetunióban és Kelet-Európában meredeken csökkent a várható élettartam. A becslések szerint egyedül Oroszországban, 1989 és 1995 között 1,3–1,7 millió ember halt meg idő előtt. A születéskor várható élettartam az 1989-es 70 évről 1995-re 64 évre zuhant. A halálozási okok között jelentősen nőtt az öngyilkosságok, a kábítószer-használat és az alkoholizmus aránya, ami a keringési rendszer és a máj megbetegedéseinek epidémiájához vezetett. A legtöbb áldozat a középkorú férfiak és nők közül került ki. Mélyreható vizsgálatok kimutatták, hogy sem a direkt depriváció, sem az egészségügyi ellátórendszer romlása nem indokolja ezeket a halálozási arányokat.[11] Inkább arra a pszichés stresszre lehet visszavezetni őket, amelyet valószínűleg a kiterjedt gazdasági talajvesztés okozott. A Szovjetunió széthullása után 25 millió orosz találta magát egyik napról a másikra idegen országban. Partra vetett diaszpórát alkottak, akaratukon kívül váltak hontalanná, ahogy a hazájuk határai visszahúzódtak. Szakmai életpályák és személyes hálózatok semmisültek meg, családok mentek tönkre anyagilag és erkölcsileg. Az országot majdnem egy évtizedre elárasztotta a káosz és a bűnözés. A megélt tapasztalatok tanulmányozására legalkalmasabb tudományág nem a „tranzitológia” volt, hanem a „traumatológia”. Az orosz világ fenekestül felfordult. Élettervek és várakozások omlottak össze menthetetlenül. Ahogy Vlagyimir Jakunyin, Putyin barátja és szövetségese, egykori KGB-tiszt, az Oroszországi Vasutak 2005 és 2015 közötti feje mondta emlékirataiban: „A veszteségnek és sebzettségnek ezt az érzését, amely sok embert arra indított, hogy szeretettel gondoljon vissza a kommunista időkre, más nemzetek sohasem tudták igazán átérezni.” Noha elhatárolódik a Szovjetunió iránti nosztalgiától, a folytatásban leszögezi, hogy „aki meg sem próbálja megérteni, milyen volt Oroszország akkor, az 1991 utáni nehéz években, az szerintem csak nagy nehezen fogja kellően megérteni a mai Oroszországot”.[12] S ugyanígy senki, aki ma úgy jellemzi a hidegháború végét mint az emberiség legmagasztosabb morális törekvéseinek diadalát, nem lesz képes értelmezni Oroszország újabb, inkább bosszúvágytól fűtött, mint stratégiailag átgondolt átlendülését a Nyugat-ellenes harciasság irányába.

Gyakori, hogy Nyugaton úgy beszélik el a kommunizmus összeomlását és a Szovjetunió végét, mintha egyetlen eseményről volna szó. Az oroszoknak általában – nem csak Putyin helyi követőinek – ez két nagyon különböző történet. A legtöbb orosz örült, hogy vége szakadt a szovjet kommunizmusnak és a párt diktatúrájának. Érzelmileg belerokkantak azonban a Szovjetunió szétesésébe, amit nem kívántak, és nem vártak, mert ez volt az ő országuk, a szülőhelyük és a hazájuk. A nemzeti kisemmizettség miatt felgyülemlett harag magyarázza, miért értett egyet sok volt szovjet polgár Putyin megjegyzésével, hogy a Szovjetunió vége volt a 20. század „legnagyobb geopolitikai katasztrófája”.[13]

Oroszország vezető ellenzéki figurája és Putyin-ellenes aktivistája, Alekszej Navalnij szerint „az orosz népnek eladták az ötletet, hogy mondjon le a normális életről a Nyugattal való tökéletesen ostoba és fölösleges konfrontáció kedvéért”.[14] Igaza van, de némi csavarral. A Kreml valóban meggyőzött sok oroszt arról, hogy a Szovjetunió ostoba és fölösleges összeomlását valahogy a galád Nyugat vezényelte le valamiféle megfoghatatlan „normalitás” nevében.

A traumatikus hatást csak tetézte az 1989–91-es politikai összeomlás teljesen békés jellege. Ezzel a paradoxonnal ritkán számolnak Nyugaton. A Szovjetunió úgy dőlt romba, hogy nem érte támadás, nem kellett harcolnia. A katonai szuperhatalom, amely képes lett volna eltörölni az életet a Föld színéről, úgy tűnt el, mint egy sivatagi délibáb. Az emberiséget armageddonnal fenyegető nukleáris rakéták nem voltak alkalmasak arra, hogy elhárítsák a rendszer belülről induló összeroskadását. Jobban megérthetjük, miért járt ilyen gyötrelmes hatással a „vereség nélküli bukás”, ha visszagondolunk arra, hogy a szovjet identitás heroikus gyökerű volt. Nem a jövő elrugaszkodott látomásán alapult, hanem a múltbeli áldozaton, a haza védelmén. Ennek az identitásnak a fókuszában a szovjet nép eposzi harca állt, az 1941-től 1945-ig tartó nagy honvédő háború. A meghiúsult 1991. augusztusi puccskísérlet állítólag ezt a hazát akarta volna megmenteni; de eszehagyott megtervezése és kivitelezése csak még fájdalmasabbá tette a katasztrófát. Semmilyen komoly próbálkozás nem volt annak a rendszernek a megmentésére, amelyért ilyen sokan ilyen nagy áldozatot hoztak. Nem került sor öngyilkosságokra,[15] mivel a jelek szerint kevesen érezték arculcsapásnak, hogy az elit nem hajlandó harcolni a Szovjetunió fennmaradásáért, talán mert a hivatalosan alapjául szolgáló kommunista dogma puszta rituálévá üresedett, amiben már szinte senki nem

hitt. Akárhogy is, egyetlen tisztségviselő sem mondott le tiltakozásul, amikor Gorbacsov engedett Jelcin nyomásának, és bejelentette a Szovjetunió feloszlását.

Amikor Curzio Malaparte olasz író az 1920-as években Szovjet-Oroszországban járt, ezt szűrte le: „A forradalomban a tömegeket nyomasztja és kínozza az árulás lehetősége. A forradalmi tömegek olyanok, mint a katonák, akik örökösen a vezéreik árulásától félnek (…) Nem azt érzik, hogy legyőzte őket az ellenség, hanem azt, hogy elárulták őket a vezetőik (…) Megérzik az elárultatást, mihelyt bekövetkezik.”[16] Több mint hat évtizeddel később, 1991-ben kevés orosz embert sújtott le a kommunizmus bukása, de sokkal többen érezték úgy, hogy elárulták őket a vezetőik, akik katonai vereség nélkül hagyták, hogy a Szovjetunió széthulljék.

A szovjetek harc nélkül veszítették el a hidegháborút. Ezt a megaláztatást nem lehetett elmismásolni az emberiség közös győzelméről szóló Nyugat-centrikus szöveggel. Magyarázatot kellett találni a vereség nélküli összeomlás megfejthetetlen talányára, és ez az összeesküvés-elméletek tobzódásához vezetett – többek között a politikai és szellemi elitek körében.[17] A kommunista rendszer történelmi kudarcát – ami nyilván a szovjet összeomlás fontos oka volt – elhomályosították a vég nélkül reciklált történetek a belső árulásról és az orosz ügyekbe való külföldi beavatkozásról. Az a tény, hogy a kommunista Kína a kommunizmus bukása után vált nagyhatalommá, sokak szemében azt bizonyította, hogy a Szovjetunió összeroppanása korántsem volt történelmileg elkerülhetetlen, hanem ügyetlen politikai döntések sorozatának szándékolatlan következménye. Nem a kommunizmus idézte elő, hanem Gorbacsov és más kulcsfontosságú szovjet vezetők gyengesége és naivitása. Napjaink Oroszországában a „naivitás” a politikusok ellen felhozható legsúlyosabb vád. Sokkal rosszabb, mintha valaki korrupt vagy kíméletlen. Ha valaki „naiv”, akkor azt hiszi, lehetséges ártatlan, hátsó szándékok nélküli politikai cselekvés, vagy hogy az egykori ellenségeinkből bizalmas jóbarátaink lehetnek.

Ha valaki a politikai naivitást okolja Moszkva nehezen kivívott szuperhatalmi státuszának elvesztéséért, az egyenértékű azzal, hogy az elvtelen cinizmust és könyörtelenséget látja az Oroszország geopolitikai újjáéledéséhez vezető útnak. Ez nem különösebben ígéretes módja a jobb jövő elérésének. Amikor 2011 decemberében tetőpontjára hágott Moszkva

utcáin a Kreml elleni tiltakozássorozat, Putyin megvádolta Hillary Clintont azzal, hogy a kormány megdöntésére buzdítja a tüntetőket, s ezt mondta híveinek: „Mi itt mind felnőttek vagyunk. Mind értjük, hogy a szervezők egy közismert forgatókönyvet és saját politikai zsoldosérdekeiket követik.”[18] Az oroszországi belső elégedetlenség valójában amerikai cselszövés. Az oroszok nagy többsége számára a Szovjetunió váratlan bukásának legemlékezetesebb tanulsága az volt, hogy a történelem titkos, fedett műveletek sorozata. Szemlátomást nem a forradalmi tömegek, hanem Keleten és Nyugaton is a kémregényekből előlépő titkosszolgálatok a történelem fő mozgatói.

A kelet-európaiakkal ellentétben az oroszok nem tudtak azáltal megbékélni a rendszer összeomlásával, hogy a kommunista hatalmat idegen megszállásként ábrázolták volna maguk előtt. Számukra a kommunizmus nem volt idegen uralom. A Szovjetunió felbomlásának különös voltát tetézte, hogy nagy szerepet játszott benne az exkommunisták egyik csoportjának győzelme a másik felett. A forradalom vezére, Borisz Jelcin nem sokkal korábban még a kommunista párt Politikai Bizottságának volt a tagja. Bár 1991 után szinte minden változásnak indult Oroszországban, az uralkodó osztály többé-kevésbé ugyanaz maradt. Nem az antikommunisták, hanem az exkommunisták húztak a leglátványosabban hasznot a kommunista rendszer bukásából.

Ha fennállnak bizonyos körülmények, az oroszok talán hajlandók lettek volna úgy tekinteni a kommunizmus vereségére, mint a saját győzelmükre, még akkor is, ha nem szabadultak meg úgy idegen uralomtól, mint a lengyelek és mások. De ennek feltétele vagy egy csodaszámba menő életszínvonal-emelkedés lett volna, vagy a hatalmas birodalmuk megtartása. Az utóbbi valósult meg az 1920-as években, amikor a bolsevikok, bár a kommunizmus nyelvét beszélték, és felépítették pártállamukat, sikeresen megőrizték a Romanovok birodalmának nagy részét (nem az egészet). Abban, hogy a rendszerváltás nem bizonyult különösebben népszerűnek, az a fontos ok is közrejátszott, hogy gyötrelmesen nagy terület- és népességvesztés kísérte. Az oroszok döbbenten tapasztalták, hogy egykor hatalmas államukból földrajzilag és demográfiailag összezsugorodott nemzetközi koldus lett, amelynek fennmaradása a Nyugat jóindulatától függ. Emiatt az oroszok nem voltak hajlandók elfogadni a Nyugat önérdekű narratíváját arról, hogy 1989–91 közös győzelem volt, vesztesek nélkül. Az *ancien régime* uralkodói, például XIV. Lajos, abban különböztek az olyan

modern zsarnokoktól, mint Napóleon, hogy az előbbiek elnyomták a népet, az utóbbiak pedig úgy nyomták el, hogy közben arra kényszerítették, mondja magát szabadnak.[19] Az oroszok 1991 után valami hasonlót éltek át. Úgy érezték, a Nyugat azt akarja tőlük, miközben az országuk éppen összeomlik körülöttük, hogy ünnepeljék Oroszország csodás „felszabadulását" a szovjet rabságból. Ez a faarccal előadott liberális pantomim még évekig nem kerül le a műsorról. Ám az 1998-as gazdasági válság és Jugoszlávia NATO-bombázása, amit Oroszország hevesen ellenzett, szétzúzta a Nyugat hivalkodó állítását, miszerint a hidegháború vége valójában közös győzelem volt, amelyből az orosz nép is részesedett. Ezek a fájó ellenérzéssel kísért csalódások – és nem csupán az ország állítólagos autoriter génjeinek ereje – magyarázzák, miért „szánta el magát Putyin a hivatalba lépésekor arra, hogy nem hagyja a demokráciát lenyomni Oroszország torkán".[20]

A NYUGATI NARRATÍVA VISSZÁJÁRA FORDÍTÁSA

Putyin 2007-es müncheni beszéde volt az ő Függetlenségi nyilatkozata, szembefordulva a hidegháborús győztesek öntetszelgő történelmi elbeszélésével. Az orosz nép nem megszabadulásnak élte át a Szovjetunió felbomlását 1991. december 25-én. Nem közös diadal volt, hanem megalázó csapás, amit csak halálos ellenségeik ünnepeltek. Azzal, hogy Putyin szépítés nélkül elismerte: a liberalizmus kommunizmus fölötti győzelme Moszkva döntő hidegháborús vereségét jelenti, nyilvánosan elutasította 1989–91 hivatalos nyugati értelmezését. A gesztus talán mellékesnek látszik, de roppant fontos következményekkel járt. Putyin nyíltan beszélt Oroszország tragikus *vereségéről*, s ezzel kiszabadult a Jelcin-klán azon tagjainak szorításából, akik megtervezték hatalomra jutását, és akikre általánosan úgy tekintettek, mint a Nyugat erkölcsileg lejáratott kollaboránsaira. Ennek a beszédmódnak köszönhetően hamarosan mint népének felszabadítóját emelték vállra. Amitől megszabadította az oroszokat, az pedig a liberális képmutatás volt. Lehetővé tette, hogy honfitársainak ne kelljen többé azt színlelniük, az átmenettel az oroszok jobb helyre kerültek. A 2000-es évek elejére sikeresen megszabadította őket

egy lealacsonyító 1991 utáni „Made in America” értékrendtől.[21] Mire eljött 2014, a Krím annektálásának ideje, csupasz mellkasú vakmerőségét már rengetegen úgy ünnepelték, mint olyan emberét, aki szilárdan megalapozta Oroszország függetlenségét az amerikai vezetésű egypólusú világ morális kisszerűségétől.

A nyugati demokráciaterjesztők úgy gondolták, hogy Oroszország, mint minden ország, amely maga mögött hagyta a kommunizmust, arra vágyik, hogy utánozza a Nyugatot, mert olyan akar lenni, mint a Nyugat. Az oroszok állítólag szabad és tisztességes választásokra vágytak, a hatalmi ágak szétválasztására és piacgazdaságra, mert ők is azt remélték, hogy szabadok lesznek és jól élnek majd, mint nyugati kortársaik. De míg a túlzottan optimista nyugatiaknak igazuk volt abban, hogy Oroszország 1991 után a Nyugat utánzására volt predesztinálva, tévesen feltételezték, hogy az utánzás egyetlen oka a mímelő azon vágya, hogy olyan legyen, mint modellje. Oroszország kétségtelenül gyenge volt, de az elitje – maroknyi, társadalmilag elszigetelt és senkit sem képviselő liberálist kivéve – kész volt belenyugodni abba a morális alárendeltségbe, amelyet az elismert feljebbvaló önként vállalkozó imitátoraitól várnak el.[22] Oroszország politikai elitjének sok tagja valójában a revansról szőtt titkos álmokat, tekintet nélkül a stratégiai nyereségre. Mint Wolfgang Schivelbusch német kultúrtörténész írta elegáns és éleslátó könyvében, *A vereség kultúrájá*ban: „A vesztesek szinte reflexszerűen utánozzák a győzteseket.” Az ilyen utánzásban azonban nem feltétlenül van meg a tisztelet eleme. „A hitelfelvevőt nem érdekli a hitelező nemzet lelke, szelleme vagy kulturális identitása” – érvelt.[23] Épp ellenkezőleg, az utánzó politika lehet lényegét tekintve versengő és konfliktuskereső is. A legyőzött átveheti az ellenség stratégiáit, eljárásait, intézményeit és normáit. Nem beszélve arról, hogy ellophatja legnagyobb eredményeit a nukleáris fegyverkezés technológiájában azzal a hosszú távú céllal, hogy megszerzi a győzelemhez szükséges tudását, és ráborítja az asztalt egykori leigázóira.

A 2011–12-es vitatott választások után a Kreml többé nem úgy látta a nyugati demokrácia szimulálását, mint rögtönzött stratégiát a komolyan vett intézményi reformokat sürgető nyugati nyomás elhárítására vagy a hazai támogatottság növelésére a politikai vetélytársak partvonalra szorítása és a helyi tisztségviselők hűségének tesztelése útján. Két évtizeddel a Szovjetunió összeomlása után azonban Oroszország nem hagyott fel az utánzás politikájával. Csak egyszerűen átváltott a Nyugat belső rendjének

szimulálásáról Amerika nemzetközi kalandorságának parodizálására. Ezzel a lépéssel a Kreml új célt adott a Nyugat utánzásának: a Nyugat elleni hadüzenetté változtatta. A játéktérnek ez a cseréje természetes volt, mert ahogy egy kiváló katonai elméletíró egyszer kifejtette, „minden emberi tevékenység közül a háború alapul leginkább az utánzáson”.[24]

A háborús utánzás leggyakrabban a konfliktus eszközeire, módjaira és céljaira irányul. Sokatmondó példa – egyszersmind nélkülözhetetlen történetünk hátterének megértéséhez – az a mód, ahogyan Amerika a hetvenes-nyolcvanas évek fordulóján tudatosan utánozta a titkos segítségnyújtást, amit a hatvanas évek végén, a hetvenes évek elején Moszkva a harmadik világbeli felkelőknek adott. Azzal, hogy katonailag támogatták az afgán mudzsáhideket, az amerikaiak tudatosan arra készültek, hogy Moszkva megkapja tőlük „a maga Vietnámját”.[25] Minthogy Moszkva segített Amerika Vietnámjának kivitelezésében – ez volt az Egyesült Államok leginkább demoralizáló katonai veresége az első világháború utáni időkben –, az akciót kifejezetten olyan „szemet szemért” elvű válaszként tervelték ki, amit a Kreml nem felejt el egyhamar. Feltehetően megértették akkoriban, hogy Moszkva gondoskodik a bosszú körforgásának folytatásáról, de – nem éppen bölcs módon – ügyet sem vetettek rá.[26]

A háborús utánzás egyik változata az ellenség stratégiáinak lemásolása. Egy másik változat, amit most szemügyre veszünk, a tükör felmutatása az ellenségnek, amelyben saját magatartásának erkölcstelenségét és képmutató voltát láthatja. Az ilyen tükrözés a vetélytárs céljai és viselkedésmódjai utánzásának ironikus és agresszív módja. Le akarja tépni a Nyugatról liberális álarcát, és megmutatni, hogy az Egyesült Államok sem kivétel, s ellentétben gondosan megmunkált nyilvános képével, a nemzetközi színtéren a dzsungeltörvények szerint cselekszik.

Moszkva szemszögéből úgy fest, hogy a Nyugat leghőbb vágya és mesterkedéseinek célja a Szovjetunió (és a Varsói Szerződés) felbomlasztása volt. Münchenben válaszképpen Putyin megfogadta, hogy viszonozza, amit kapott. Vezetése alatt a Kreml éppenséggel azon mesterkedik, hogy felbomlassza a nyugati szövetségi rendszert és a NATO-t. E cél elérése végett kulcsfontosságúak az információs hadműveletek. Hogy Putyin NATO-ellenes és Nyugat-ellenes mondandóját manapság szóról szóra visszhangozzák a Fehér Házban – akár része van ebben a

zsarolásnak és a bújtatott előnyöknek, akár nincs –, erős érv amellett, hogy a *tükrözés* hatásos geopolitikai taktika. Az amerikai elnök ma nyilvánosan visszhangozza Moszkva cinikusan Amerika-ellenes nézetét, hogy az Egyesült Államok az emberiség javával mit sem törődve működik nemzetközi szinten.

A Kreml már évekkel a 2011–12-es választások előtt elkezdett kísérletezni azzal, hogy tükröt tartson a Nyugat elé. 2008 februárjában, egy évvel a csatabárdot kiásó müncheni beszéd után Putyin úgy emlegette Koszovó nyugati elismerését, mint „elrettentő precedenst", amely „felborítja a nemzetközi kapcsolatok nem is évtizedek, hanem évszázadok óta uralkodó egész rendszerét. És ez kétségtelenül előre nem látható következmények egész láncolatát indítja el." A Koszovót elismerő nyugati hatalmak – mondta – „elszámítják magukat", s hozzátette: „Végül is ennek a botnak két vége van, és a másik vége egyszer majd fejbe kólintja őket."[27] Néhány hónappal később a bot másik vége valóban fejbe kólintotta a Nyugatot, amikor a 2008. augusztusi orosz–grúz háború nyomán Oroszország megszállta Dél-Oszétiát és Abháziát. A helyzet iróniáját kiélvezve Moszkva úgy igazolta beavatkozását, hogy magáévá tette Amerika fényes, csillogó retorikáját, és az emberi jogokra hivatkozott. Ugyanígy vigyorogva parodizálta az USA külföldi beavatkozásainak indoklását a Krím annektálásakor.[28] Ahogy egy újságíró pontosan megfigyelte:

> Amikor Putyin és támogatói Oroszország szíriai és ukrajnai politikáját igazolták, leplezetlenül azokra az érvekre támaszkodtak, amelyeket a Clinton-adminisztráció használt Koszovóban. Ha a NATO bele tud keveredni a jugoszláv polgárháborúba, miért ne tehetné ugyanezt Oroszország Szíriában? Annál inkább, mert Oroszország Szíria szövetségese, szerződésben vállalta, hogy megvédi a kormányát. És ha Szaddám Huszein kurdok elleni népirtása indok volt rá, hogy erőszakkal eltávolítsák a hatalomból, miért ne védhetné meg Oroszország az üldözött orosz kisebbséget, ahogy állítása szerint Grúziában és Ukrajnában tette?[29]

Oroszország az 1990-es években felépítette a nyugati intézmények, például az alkotmánybíróság Patyomkin-másolatait, mert a színlelés, hogy

osztoznak a liberális demokrata törekvésekben, megbízható módja volt annak, hogy elfogadtassa magát – és vezetőit megkedveltesse a korszak domináns hatalmaival. Sőt valószínűleg ez volt az egyetlen járható útja a fennmaradásnak a Nyugat dominálta világban. Ahogy Putyin megszilárdította hatalmát, Oroszország Nyugat-utánzása sokkal harciasabb irányba tolódott. A Kreml új, megtorló jellegű imitációs módszerének az volt az értelme, hogy hitelteleníttse a túldicsért nyugati modellt, és kételyt ébresszen a nyugati társadalmakban önnön normáik és intézményeik felsőbbrendűsége felől. A liberális hegemóniában rejlő ígéret az volt, hogy létrejön egy liberális világ, amely jól illeszkedik az amerikai érdekekhez. Putyin nekilátott, hogy radikálisan átírja ezt a narratívát, és a Nyugat utánzásából olyan eszközt faragjon, amely alkalmas a második világháború utáni nemzetközi rend lebontására, miután ezt a rendet Amerika oly sok munkával és küzdelemmel létrehozta.

A DEMOKRÁCIA SZIMULÁLÁSA A HATALOM MEGSZILÁRDÍTÁSÁNAK CÉLJÁVAL

A kommunista rezsim végnapjaiban oroszok milliói követelték a változást. Sokan nyitottak voltak a demokratikus átalakulás ígéretére, de az egyszerű emberek zöme – hét évtizeddel a bolsevik forradalom után – tartott attól, amit a rendszerváltás és a történelmi törés hozhat. Indokolt volt például az a félelem, hogy a kiváltságos szovjet elitek visszavágnak, és a köznép nem léphet ki vér nélkül a történelemből. Szerencsére nem így történt. Ennek egyik oka Marx végső ajándéka volt: nemcsak arról győzte meg a szovjet eliteket, hogy a kapitalizmus rendeltetése a kevesek ragadozó meggazdagodása, hanem arról is, hogy a nyugati demokrácia valójában ravaszul megszerkesztett rendszer az osztályuralom fenntartására. Ha valaki ilyen cinikus megvilágításban nézi a demokráciát, akkor semmi köze a politikusok elszámoltathatóságához. Ellenkezőleg, az állampolgárok általi elszámoltathatóság demokratikus illúziója csak segít ama politikai uralkodó osztály autonómiájának álcázásában és megőrzésében, amely egészében

sohasem tisztességesen lebonyolított, pluralista választásokon emelkedett fel.

Az 1990-es években természetesen még a régi kommunista nomenklatúra alkotta az uralkodó osztály legnagyobb tömbjét. A posztkommunista Oroszországban az ő tankönyvi marxizmusról megmaradt halvány emlékeik adtak útmutatást a kapitalizmus és a demokrácia felépítéséhez. Az ország túlélő elitjei nemhogy féltek volna az áldemokrácia kabuki színházától, hanem vígan a magukénak nyilvánították. Bevallottan nem szívelték az utcai tiltakozásokat, de lelkesen pártolták a választási maszkabálokat, mivel ügyes eszközei voltak az uralkodásnak, elkerülve a sokba kerülő represssziót; ráadásul azt a kimondatlan ígéretet hordozták, hogy ráhagyhatják gyermekeikre minden hatalmukat és kiváltságukat. A fügefalevél-demokrácia abban is segítette a posztszovjet eliteket, hogy képmutatóan elvegyüljenek a megbocsátó globális elitek társaságában, és családjaikat meg pénzüket biztonságban parkoltassák Oroszországon kívül. Külföldiek, akik az 1990-es években jártak Oroszországban, meglepetten tapasztalták, hogy az utca embere milyen gyakran érez nosztalgiát az ancien régime iránt, miközben a régi elit, felfedezvén a lehetőségek új világát, lelkesen beszélt a „demokráciáról”, valamint a „kapitalizmusról”. Felvetődött a kérdés: A demokrácia ösztönzése vajon Oroszország demokratizálásában segítene, vagy inkább az orosz tekintélyelvűség és az orosz oligarchia megőrzésében?

Dmitrij Furman moszkvai politikatudós a széteső ország és az ijesztő hatalmi vákuum kontextusában meg volt győződve róla, hogy míg az egyetlen demokrácia, amire az oroszok rövid távon számíthatnak, az „imitatív demokrácia”, hosszú távon a demokrácia eljátszása mégiscsak rögzíti a demokratikus szokásokat, tekintet nélkül az uralkodó elitek akaratára. Ahogy Perry Anderson megállapította, „Furman egyszerűen mint az emberiség egy adott korszakának velejárójára gondolt a demokráciára, ahogy az írástudás, a tűzfegyverek más korszakok velejárói voltak”. Úgy vélte: „Nem lehet tudni, hogy az oroszok hogyan öltözködnek, esznek, élnek, dolgoznak vagy félnek a jövőben, de némi biztonsággal meg lehet jósolni, hogy az uralkodó réteget a szavazófülkékben fogják megválasztani, döntéseiket többséggel hozzák, és garantálják a kisebbségek jogait.”[30] Ám miközben Furman hosszú távon optimista volt, nem szabadulhatott mélyen gyökerező félelmeitől, ha a demokratikus átmenet közvetlen holnapjára gondolt.

A nyugati és nyugatos optimistáktól eltérően a Szovjetunió szétesésében nem annyira pompás lehetőséget látott, inkább komoly akadályt az eladdig szovjet uralom alatti terület fokozatos demokratizálódásának útjában. Ebben a kontextusban dolgozta ki a védjegyévé vált „imitatív demokrácia” koncepciót. Úgy látta, a társadalmak akkor vállalják az utánzás politikáját, ha az elméletben magasztalt normákat nem tudják átültetni a gyakorlatba. Ebből a meghatározásból az következik, hogy „imitatív demokrácia” olyan országokban jelenik meg, ahol hiányoznak a demokrácia társadalmi és kulturális feltételei, de ahol a demokráciának nem létezik ideológiai alternatívája. Ez a felemás helyzet nem szükségszerű állomás minden demokratizálódási folyamatban, inkább egy jellegzetes rezsim, amelynek a cárizmus és a kommunizmus szomszédságában van a történelmi helye, bár kétségtelenül múlékonyabb azoknál. Az imitatív demokráciákban a politika folyamatos harc a demokratikus formák és a nem demokratikus tartalom között. Végeredményben – vélte Furman – a demokratikus homlokzat az általa előidézett pszichés várakozásoknál fogva elősegíti a választások útján elszámoltatható kormányzás megjelenését és stabilizálódását. Az ő elméletében tehát a „színes forradalmak” sorozata (kiváltképp a grúziai rózsás forradalom és az ukrajnai narancsos forradalom),[31] amely a 21. század kezdetén szétzúzta a posztszovjet teret, az imitatív demokrácia logikus folyománya volt. Talán még évtizedekbe telik, de az emberek előbb-utóbb kitódulnak az utcára, hogy tiltakozzanak a rezsimek ellen, amelyek arcátlanul megsértik azokat a normákat, amelyeket ők maguk nyilvánosan hirdetnek.

Gleb Pavlovszkij nem az imitatív demokrácia teoretikusa volt, hanem az egyik legfontosabb megvalósítója. Élettörténete olyan, mint egy Dosztojevszkij-regény. Odesszában született ugyanazon a napon, de két évvel korábban, mint amikor Sztálin meghalt. Lázadó egyéniség volt, az 1970-es években csatlakozott a másként gondolkodók mozgalmához. Leülte börtönbüntetését, és megkötötte nem mindig tiszteletre méltó kompromisszumait a szovjet hatalommal. Az ő számára a látomások valóra váltásának művészeteként felfogott politika volt az egyetlen mód annak a kormányozhatósági krízisnek a feloldására, amelyet a posztkommunista orosz állam elviselhetetlen gyengesége okozott. A saját szerepét nem a hatalom szolgálatában látta, hanem abban az illuzionista mutatványban, amely létezőnek tünteti fel a hatalmat. Eme spindoktor számára a

demokrácia imitálása önmagában segítség volt a posztkommunista orosz állam kezdeti létrehozásához, és segítség az irányításával megbízottaknak abban, hogy túléljék az anyagilag megalapozott és profikkal feltöltött bürokratikus apparátus hiányát, amely megfelelt volna a kornak, és képes lett volna érvényesíteni a döntéseit.

1994-ben Pavlovszkij megalapította a Hatékony Politika Alapítványa (FEP) nevű agytrösztöt, amely nélkül nem lehetett volna sikeres Jelcin 1996-os elnökválasztási kampánya, majd Vlagyimir Putyin 2000-es, 2004-es, végül Medvegyev 2008-as megválasztása. A 2011–12-es választási kudarcok után a politikai technológia már elveszítette megkülönböztetett szerepét az orosz államirányításban. Úgy fest, a mai Kremlt nemigen érdekli, hogy olyan politikai versengés illúzióját keltse, amelyben Putyin látványosan „győzhet". De ha felidézzük a Pavlovszkijhoz hasonló politikatechnikusok fénykorát, jobban feltárhatjuk annak a hamis nyugatosodásnak az okait és következményeit, amely Putyin hatalmon töltött első évtizedére jellemző.

A realista kulcsregény legjobb hagyományait követő, botrányt kavaró politikai krimijében, a 2005-ös *Politológus*ban Alekszandr Prohanov – akkor az orosz hazafias ellenzék egyik vezéralakja, ma Putyin lojális híve – mérhetetlenül gonosz, egyszersmind elmélyült lélektani portrét rajzol a Pavlovszkij által képviselt politikatechnikus típusáról.[32] Igazi pokolfajzat: tehetséges, cinikus, állhatatlan, becsvágyó és kapzsi. Egyszerre nagyon kreatív, és képes mindenkit becsapni. Imád másokat manipulálni, ennek az érzésnek a rabja. Hibátlan szaktudású társadalommérnök, de ugyanakkor a Kreml politikájának eszköze. És ezzel együtt tragikus figura: zavarodott, bizonytalan, tele félelemmel. A politikatechnikus az orosz demokrácia megmentőjének látja magát. Mások a sírásójának gondolják.

Ami a nyugati politikai konzultánsokat megkülönbözteti az orosz politikatechnikusoktól: az előbbiek szorosan együttműködnek a független médiával, mesterségük gyakorlásához hozzátartozik a hírmédia befolyásolása, miközben nem tudják közvetlenül ellenőrizni. A politikatechnikusok másféle mesterséget űznek. Ők a politikailag függő média manipulálásának szakértői. A nyugati politikai konzultánsok ahhoz értenek, hogyan szaporítsák a jelöltjeik szavazatait. Az oroszos stílusú politikatechnikusok is a szavazatszaporítás mesterei, de ők tesznek még egy pluszlépést. Értenek a szavazatok „kreatív számlálásához" is. A politikai konzultáns a választásokon az egyik pártnak dolgozik, és minden tőle

telhetőt megtesz, hogy az a párt győzzön. Az orosz politikatechnikust nem annyira a párt győzelme érdekli, mint inkább „a rendszeré”. Célja nem egyszerűen az ügyfele szavazatszámának maximalizálása, hanem olyan választási eredmény elérése, amely a lehető legjobban megközelíti azt, amit a Kreml előre eltervezett az adott jelölt vagy pártlista számára.

Befolyásuk csúcspontján az is a politikatechnikusok feladatához tartozott, hogy fenntartsák a versengés illúzióját az orosz politikában. Ahogy Andrew Wilson fogalmaz: „A posztszovjet politikatechnikusok” hajlamosak voltak úgy nézni magukra, mint akik egyszerre politikai metaprogramozók, rendszertervezők, döntéshozók és irányítók, s a kezük ügyében lévő bármely technikát alkalmazhatják a politika mint egész megépítésére.[33] Az orosz politikában játszott szerepük arra emlékeztetett, amit a tervhivatali apparatcsikok játszottak a szovjet gazdaságban: az oroszországi irányított demokrácia ideológusai és ikonjai voltak. Működési közegük

> a „klónok” és „hasonmások” világa; az „adminisztratív erőforrásoké”, az „aktív intézkedések” és „kompromatok” (kompromittáló anyagok) világa, a választásokon induló, de stáb, tagság és iroda nélküli pártoké… a jól megfizetett bennfenteseké, akik a rezsim leghangosabb ellenfeleinek adják ki magukat; meg a nacionalista madárijesztőké és kamu puccsoké.[34]

A politikatechnikusok kérlelhetetlen ellenségei voltak a választási meglepetéseknek, a valódi pártpluralizmusnak, a politikai transzparenciának és a tájékozott polgárok vezetők kiválasztásában való részvételének – és máig azok.

Mindeközben sokféle intézményes szerepet is játszanak. A „szürke eminenciás” bíborosi kalapját viselve Pavlovszkij arra biztatta a Kremlt, hogy fogadtasson el egy új törvényt a Társadalmi Kamara nevezetű testület létrehozásáról, amely ellenőrizné az oroszországi civil szervezeteket, és marginalizálna, sőt megszüntetne minden olyan NGO-t, amely ki merné nyilvánítani függetlenségét az államtól. Pavlovszkij politikai szakértőként pártolta ezt a lépést, majd mint független politikai kommentátor megmagyarázta a népnek, mennyire bölcs politikai intézkedést kezdeményezett a Kreml. Végül tagja lett a Társadalmi Kamarának. A kör

bezárult. Pavlovszkij nézete szerint a posztkommunista Oroszországban a demokrácia leginkább egy alapjában véve kormányozhatatlan társadalom laza kormányzási technikája a túlzott fizikai erőszak elkerülésével. Őt azonban nem az az idealizált demokráciamodell érdekelte, amiről, úgy hitte, a nyugatiak és főként az amerikaiak csak kenetteljesen prédikálnak, hanem azt akarta csinálni, amit a nyugatiak *valójában* tesznek, és ezért ügyet sem vetett a tőlük kapott eligazításokra. Azzal hencegett, hogy a felhajtás és a délibábok mögött a valóságot látja – megeszi a csokit, és eldobja a papírját, hogy Putyin tanácsadóját és Pavlovszkij főnökét, Vlagyiszlav Szurkovot parafrazeáljuk. Pavlovszkij a „reálisan létező” demokráciából meríti a tanulságokat (vagy abból, amit annak vél), nem pedig a demokrácia politikai gyerekek által dicsőített tankönyvi eszményéből. Azt feltételezte, hogy többet tanulhat a Paul Manafort-féle cinikus spindoktoroktól, mint az elszámoltatható kormányzás fellegjáró teóriáiból.

Annak megértése, hogy a nyugati politikai konzultánsok – akik azért jöttek, hogy az oroszországi „demokráciaépítést” segítsék – milyen kölcsönhatásban működtek a politikatechnikusokkal, abban is segít, hogy megértsük a posztkommunista utánzási játszmák összetett voltát. Visszatekintve arra, hogyan avatkozott be a Kreml az Egyesült Államok 2016-os elnökválasztásába, Anne Applebaum amerikai politikai kommentátor Paul Manafortot hibáztatta, amiért az ottani politikába importálta a KGB laboratóriumaiban kidolgozott orosz politikatechnikai módszereket. De a valóság nem ennyire egyoldalú. Az oroszok a piszkos trükkjeiknek legalább egy részét az amerikai konzultánsoktól tanulták, akik azért jöttek, hogy megtanítsák őket a politikai marketingre. Sztálin és más szovjet vezetők természetesen a hazugság nagymesterei voltak, de hazudozásuk fókuszába ritkán került a választási politika. Mielőtt tehát Amerikába importálták Oroszország*ból*, a *post-truth* (igazság utáni) demokrácia egy fejlett változatát Amerikából exportálták Oroszország*ba*.

Az orosz politikatechnikusok azonnal felfogták, milyen központi szerepet játszik a modern demokráciákban a kereskedelmi reklámmódszerek alkalmazása a választási kampányokban. Küszöb alatti felhívásokat szerkesztettek, hogy elaltassák a szavazók kritikai érzékét – a vetélytársak bemocskolásával, a félelmek felnagyításával és féktelenül túlzó ígéretekkel –, s ezáltal felduzzasszák a jelölt vagy párt szavazatszámát. A jelölteket nem egyenrangú társaik világítják át, akik évtizedek óta velük dolgoznak, hanem rosszul informált és könnyen manipulálható szavazók

választják ki őket, akik néhány hónappal korábban, a tévében látták őket először. Ez az egész „demokratikus” folyamatot kiszolgáltatja a kulisszák mögötti manipulációnak, ami pontosan az, amit a politikatechnikusok megértenek és nagyra tartanak. Rachel Boynton 2005-ös dokumentumfilmje, az *Our Brand is Crisis* (Márkanevünk a válság) nagyon világosan bemutatja, hogyan fejlesztik a demokráciát a politikai konzultánsok posztautoriter országokban oly módon, hogy exportálják a „mesterkedéseket, amelyek túlságosan gyakran döntik el a választási küzdelmeket”.[35] Bár a film Bolíviával foglalkozik, tanulságai jól alkalmazhatók a posztkommunista Oroszországra.

Az orosz szervek Amerika-ellenes fordulata – miután szabadon vették át a kampánytrükköket és -átveréseket az amerikai politikai konzultánsoktól – ijesztő példa arra, amit Hannah Arendt „bumeránghatásnak” nevez.[36] Az amerikai politikai konzultánsok segítettek Oroszország politikatechnikusainak, hogy elsajátítsák a gonosz szaktudást, ami segít a választások megnyerésében, s ennélfogva erősítették a Kreml hatalmának népi legitimálását – azét a hatalomét, amit ma látható sikerrel vetnek be éppen az amerikai demokrácia ellen. És miután megtanulták a jedi elmejátékokat, amiknek úttörői az amerikai politikai marketingesek voltak, az oroszok – akik folytatják az USA választásait befolyásoló fedett akciók irányítását – vélhetően vállvonogatással intézik el a vádat, hogy megsértik az amerikai demokrácia szent integritását.

Csábítóan egyszerű az a magyarázat, hogy az „imitatív demokrácia” – vagy amit a Kreml régebben „irányított demokráciának” hívott – nem más, mint a posztkommunista elitek cinikus cselszövése arra, hogy megfosszák a népet a politikai képviselettől. De ha meghallgatjuk Pavlovszkijt, sokkal komplexebb képet kapunk az imitatív demokrácia eredetéről.[37] A kommunizmus összeomlása egyben a szovjet állam összeomlása is volt. Ez lefejezte az orosz társadalmat, magára hagyatva odadobta informális hálózatok kénye-kedvére, és a megelőző fél évszázadhoz képest lényegében formátlanságra kárhoztatta. Még ha az orosz elitek hisznek is a politikai képviseletben, akkor sem tudták volna azonosítani, milyen társadalmi csoportosulásokat kellene képviselniük. A képviseleti alapú kormányzás olyan társadalmat feltételezett volna, amelyet a kommunista uralom kevésbé bontott atomjaira, s amelynek világosabbak a viszonyai, mint az orosz társadaloméi 1991 utóhatásaként.

Pavlovszkij úgy látja, az imitatív demokrácia válasz arra az addig példátlan kihívásra, amit a politikai bizalom újrateremtésének feladata jelentett egy demoralizált, szervezettség nélküli és bizalomhiányban szenvedő társadalomban, ahol az elitek rejtélyes módokon mesés gazdagságot halmoznak fel. Az országot nem tartotta össze más szervezett erő, csak a Gazprom (a hatalmas, állami kontroll alatt lévő földgázipari vállalat) és az orosz állami televízió Egyes Csatornája. Az imitatív demokrácia tehát nem egyszerűen a cinikusok agyából pattant ki, hanem egy utolsó, kétségbeesett stratégiai húzás volt.

Amikor Jelcin 1996-os újraválasztási kampányára készülve a közvélemény-kutatási eredményeket olvasgatta, Pavlovszkij döbbenten fedezte föl, hogy az a fajta „demokrácia kontra tekintélyuralom” ellentét, amit a nyugati megfigyelők megpróbáltak keretként ráerőltetni az orosz politikára, az orosz szavazók tudatában nem létezik. Az emberek a demokrácia és a tekintélyuralom kombinációját akarták. Nagyon erős kormányzatra vágytak, amely megőrzi Oroszország területi egységét, és visszaállítja nagyhatalmi státuszát, ugyanakkor tiszteletben tartja polgárait, és nem avatkozik be a magánéletükbe. Pavlovszkij elhatározta, hogy egy ilyen állam felépítésének szenteli magát. Ennek az államnak nem kell különösebben járatosnak lennie a kormányzás művészetében, hiszen az orosz szavazók zöme nem úgy gondol a politikára, mint az életük jobbításának eszközére.[38] De a közvélemény szemében tekintélyt kell sugároznia. Pavlovszkij nem csupán azt tűzte ki célul, hogy hatalomra juttassa Jelcin kiszemelt utódját. Számára a 2000-es elnökválasztás az égtől kapott lehetőség volt, hogy újra feltalálja az orosz államot. Olyan politikai rezsimet teremtsen, ahol a hatalmon lévők legitimációja nem annyira a nép képviseletének és a kézzelfogható eredmények felmutatásának képességéből származik, hanem abból, hogy a jelenlegi politikai vezetéssel szemben semmilyen alternatíva sem képzelhető el, még akkor sem, ha a hosszan hivatalban lévő vezető alatt elfogadott politikai irányok időről időre kiszámíthatatlanul változnak.

Amikor Pavlovszkij megindokolja, mi ihlette stratégiájának megalkotására, szívesen idézi föl annak az átlagszavazónak a történetét, akivel az 1996-os választás hajrájában készített interjút. Az asszony arról számolt be, hogy Gennagyij Zjuganovot, a kommunista elnökjelöltet támogatja, de Jelcinre fog szavazni. Amikor Pavlovszkij megkérdezte, miért, az asszony azt felelte. „Ha Zjuganov elnök lesz, majd őrá

szavazok.”[39] Kiderült, hogy az emberek gyakran nem azért támogatják – vagy legalábbis nem azért fogadják el – a hatalmon lévőket, amit azok tesznek, hanem a hivatal miatt, amit betöltenek, vagy a címük miatt. A „népszerűség” Oroszországban a gyakorolt hatalomnak nem oka, hanem következménye. Az emberek érdekeinek képviselete helyett a választások arra valók, hogy felmérjék, mennyire hajlandók a szavazók alávetni magukat a hivatalban lévőknek, akik képesek a hatalmukat veszélyeztető bármely ellenfél félreállítására.

A komolyan vehető alternatívák művi hiánya miatt Putyin „népszerűségét” lehetetlen abszolút értelemben mérni, bár ingadozásai nyomon követhetők az évek során. Putyin kormányzásának társadalmi elfogadottsága az első évtizedben elismerten éppannyira függött a nyomor és felfordulás évtizede után neki köszönhető virágzástól és stabilitástól, mint a politikatechnikusok által szuggerált „nincs alternatíva” érzésétől.[40] Az emberek értékelték ezt az eredményt – minden nemzet így tenne –, és a mai napig bizalmatlanok a politikai „bajkeverőkkel” szemben, annak a meggyőződésnek a jegyében, hogy a hanyatló status quo is jobb a kísérletező változásnál.[41] Úgy látszik, ez az a mentalitás, ami Putyin követőit megbékíti az alternatíva nélküliség általa hirdetett legitimációs formulájával.

MIÉRT MŰKÖDNEK AZ ELCSALT VÁLASZTÁSOK?

Amikor Bertrand Russell brit filozófus megpróbálta elmagyarázni Lady Ottoline Morrellnek az orosz forradalmat, egyszer megjegyezte, hogy bármennyire visszataszító a bolsevik zsarnokság, mintha ez lenne a megfelelő kormányzat Oroszország számára. „Ha megkérdezi magától, hogyan kellene kormányozni Fjodor Dosztojevszkij szereplőit, meg fogja érteni” – így szólt a nem túl árnyalt érvelés. Amikor a tekintélyelvűség újabb keletű oroszországi feltámadását kell megmagyarázni, sok kommentátor Oroszország politikai kultúrájára hivatkozik, amely állítólag kiveti magából a liberális demokráciát.[42] De akármilyen erős érv a kulturális determinizmus, nem segít annak a központi szerepnek a megértésében, amelyet a putyini politikai rendszerben a választási csalás játszik. Ez nem

csekély hiányosság, mert Putyin Oroszországa egyszerűen nem értelmezhető úgy, hogy nem vesszük számításba a választási manipulációt.

Első ránézésre túlzásnak tűnik, ha a posztkommunista Oroszország elcsalt választásait a sztálini Szovjetunió kirakatpereihez hasonlítjuk, de könnyen belátható, hogy az egybevetés jogos. Hogy a hős forradalmárok miért voltak hajlandóak bevallani el nem követett bűneiket, és ez a jogi színjáték hogyan erősítette Sztálin hatalmát, az az 1930-as évek legfőbb rejtélyeinek egyike – a legjobban Arthur Koestler ragadja meg *Sötétség délben* című regényében.[43] A „kirakatpereket" arra szánták, hogy szemléltessék a megkínzottaknak kínzóik iránti egyetemes hűségét és szeretetét. A mai, viszonylag puha rendszerben a politikai vétkek miatt megvádoltak dacosak, és jó ügyvédeket fogadhatnak. Emiatt a pereik nem jelentenek lelkesítő látványosságot a nagy nyilvánosság számára. Kompenzációképpen a Kreml kirakatválasztásokhoz folyamodik. Hogy ezt megérthessük, fel kell tennünk a kérdést: Miért van szüksége Putyinnak a választásokra, amikor az oroszoknak csak egy kisebbsége hitt abban, hogy Oroszország demokráciává alakulhat, és Moszkva közigazgatási határain kívül szinte senki sem hiszi, hogy máris az?[44] Miért csalt Putyin rendszeresen az elnök- és dumaválasztásokon, amikor szabad és tisztességes versenyben is jó esélye lett volna a győzelemre? És miért csalt a Kreml annyira égbekiáltó nyíltsággal, hogy senkinek nem lehetett kétsége a csalás felől (például potenciálisan népszerű jelöltek kizárásával), és hogy azt a Kreml követte el? Amitől ez a demokratikus álarcosbál annyira lenyűgöző, az a félrevezetési szándék szembeötlő hiánya.

A 2000 és 2012 közötti időszakban Putyin olyan politikai rendszert kovácsolt ki, ahol a választások egyszerre értelmetlenek és nélkülözhetetlenek. A választások „megtervezettsége", ahogy Julia Ioffe megállapítja, „olyasmi, amit Oroszországban mindenki tud és elfogad, függetlenül retorikájától vagy politikai meggyőződésétől".[45] Az ajánló aláírások érvénytelenítése és jelöltek diszkvalifikálása kétes indokokkal, „urnakitömés", hibás számlálás, médiamonopólium, rágalmazó kampányok – mindezek az oroszországi választások elmaradhatatlan részei voltak a három posztkommunista évtizedben.

A 21. század kezdetén tehát az oroszok nagy többsége tudta, hogy nincs választás cinkelt lapok nélkül. A Kremlnek már monopóliuma volt a televíziós politikai híradásban. A Kreml döntötte el, hogy az orosz üzletemberek milyen politikai erőket finanszírozhatnak. A legtöbben

azonban úgy érzékelték, hogy Putyin szabad és tisztességes választási folyamatban is felülkerekedne a neki köszönhető jólétnek és stabilitásnak köszönhetően. Ennyi elég is volt, hogy az emberek belenyugodjanak a korrupció, az egyenlőtlenség, az igazságtalanság és az előre eldöntött választások zavaros állapotaiba. Továbbá azzal, hogy ezeket az állapotokat „normálisnak” tüntette fel, a Kreml arra is képes volt, hogy veszélyes utópista álmodozóknak fesse le a reformereket. Az orosz emberi jogi mozgalom egy vezető szószólója, miközben Putyint „a modern orosz történelem legsötétebb figurájának” nevezte, pár évvel ezelőtt vonakodva ugyan, de elismerte, hogy „Putyin még akkor is győztesen került volna ki a 2000-es és a 2004-es kampányból – bár talán nem ilyen rendhagyóan nagy többséggel –, ha nem machináltak volna a szavazatokkal, és nem használták volna törvénytelenül a kormányzat úgynevezett »adminisztratív erőforrásait«”, valamint ha a jelöltek egyenlő eséllyel szólalhattak volna meg a választók előtt a televízióban és a sajtóban.[46]

És mégis, Putyin nem szerezhette volna meg és nem tarthatta volna meg hatalmát, ha nem él időről időre a választási csalás eszközeivel. Meglehet, ez a paradoxon a posztkommunista Oroszország leggondosabban őrzött titka. Egyetlen történész sem tartja a rendszeres választásokat a szovjet történelem fontos vagy akár csak figyelmet érdemlő eseményeinek. Nincs ember Oroszországban, aki emlékezne bármilyen választási eredményre a kommunizmus idejéből. Ezzel szemben a posztkommunista Oroszország története a szó lényegi értelmében a választások története, azokról a felszín alatti politikai elmozdulásokról szól, amelyeket a választások kimutattak és előidéztek. A Putyin-korszak választásai mégis alapvetően antidemokratikusak voltak. Nem adtak beleszólást az aktív állampolgároknak a hatalom gyakorlásába, hanem arra szolgáltak, hogy fokozzák a Kreml ellenőrzését a lényegében passzív polgárok felett.

Ha a hatalom gyakorlását és megtartását nézzük, a Kreml számára 2000-től 2010-ig a megtervezett választások több olyan döntő funkciót is betöltöttek, amit tisztességes választásokkal – még ha Putyin meg is nyerte volna őket – nem lehetett volna elérni. Oroszország elcsalt választásai a nyugati demokrácia átlátszóan méltatlan utánzatai voltak. De nem csak a díszes kulisszák szerepét töltötték be, és nem is egyszerűen az volt a céljuk, hogy az értetlen nyugati megfigyelőket meggyőzzék arról, Oroszországban lassan megvalósul a demokratikus átmenet. Viszont nem is az, hogy érveket szolgáltassanak a Nyugatnak önmaga meggyőzésére arról, hogy

Oroszország már valamiféle demokrácia. Az elcsalt választások annak a gépezetnek voltak működő alkatrészei, amelynek révén Putyin gyakorolta és megőrizte hatalmát.

Először is, mint Pavlovszkij jól látta előre, a periodikusan megtartott választások segítettek az „alternatívanélküliség” érvének megkonstruálásában és rendszeres bevésésében. A Levada Központ 2007-es közvélemény-kutatása szerint a válaszadók 35 százaléka azt mondta, azért „bíznak” Putyinban, mert „nem látnak senki mást, akiben megbízhatnának”.[47] A korabeli szkeptikusok joggal kétkedtek abban, hogy a választási eredmények pontosan mutatnák Putyin szavazatszerző képességét, tekintettel arra, hogy semmilyen komoly alternatíva neve nem kerülhetett fel a szavazócédulákra. Sőt, a 2011-es közvélemény-kutatások meg is erősítették, hogy Putyin „népszerűsége” inkább a nyilvánosság „tehetetlenségi erejét” és „az alternatívák hiányát” tükrözi.[48] De éppen ez a lényeg. Ha a szavazókat meg lehet győzni arról, hogy a jelenlegi vezetésnek nincs működőképes alternatívája, akkor fatalista módon a status quóhoz fognak alkalmazkodni. Ez magyarázza, miért fordítottak a Kreml politikusai oly sok időt Putyin akár csak távolról szóba jöhető alternatíváinak diszkvalifikálására és partvonalra szorítására, s gondoskodtak arról, hogy olyan egyértelműen taszító ellenfelekkel szemben szálljon küzdőtérbe, mint Vlagyimir Zsirinovszkij vagy Gennagyij Zjuganov. Az önálló politikai bázis nélküli, viszonylag gyenge kihívóktól való eltúlzott félelmükben az tükröződött, hogy nem bíztak eléggé Putyin politikai vonzerejében. Biztosak akartak lenni abban, hogy semmifajta ellenelit nem alakulhat ki, nem építhet ki politikai bázist. A köz kiábrándultságát és csalódottságát nem lehetett egyszerűen megfélemlítéssel és erővel felszámolni, hanem a kormányzás miatti csalódottságot ügyesen úgy hasznosították, hogy fokozzák a közös cselekvés kihívásait, amelyek a rezsim ellenfeleit bénítják. A csalárd választások adták a „terepet”, avagy kontextust ehhez a kockázatos kockázatkezeléshez – beleértve a politikailag ellenséges szavazótömbök rendszeres szétforgácsolását, a riválís koalíciók ciklikus felépítését és lerombolását, valamint az ismétlődő tisztogatást, mielőtt még a potenciálisan hiteles vetélytársak lendületbe jöhetnének.

Az elcsalt választások ezenkívül időről időre lehetőséget adtak az állítólagos hatalmi pártnak, hogy újrafogalmazza magát. Az új jelszavak kigondolásával, sőt új arcok bevezetésével Putyin Egységes Oroszország

Pártjának sikerült egyszerre a stabilitás és a változás erejének mutatkoznia.[49] A politikai marketing azon a premisszán alapul, hogy az eladók csak akkor tarthatják fenn a vevők figyelmét, ha időnként új termékeket kínálnak – vagy legalábbis úgy csomagolják át őket, hogy újnak látsszanak. „Az emberek a látványosra, nem pedig a megszokottra szavaznak – állapította meg a francia marketingguru, Jacques Séguéla. – Minden választás dramaturgia."[50] Oroszország esetében ez fényesen bebizonyosodott.

Az elcsalt választások főszerepet kaptak annak a szerződésnek a folytonos újratárgyalásában, amit Putyin kötött – nem a néppel, hanem a regionális elitekkel. Mivel hiányzott mind a komoly hatalmi párt (mint a Kínai Kommunista Párt), mind a jól szervezett és hatékony bürokrácia, a választások lettek az ország politikai elitje fölötti ellenőrzésnek és az új káderek toborzásának fő eszközei, miközben minimalizálták az eliten belüli veszélyes törések kockázatát. Az oroszországi *vibori bez vibora* (választás nélküli választások) úgy működtek, mint a teljes harchelyzetben végrehajtott hadgyakorlatok vagy a tényleges „ütközetek" próbái, beleértve a szimulált célpontokra leadott lövéseket és a bizonyosságot, hogy a kormányoldalé lesz a győzelem. A megcinkelt választások segítettek a gyors bevetésű egységek tesztelésében, annak lemérésében, melyik regionális vezető hozzáértő és megbízható, melyik nem. A helyi funkcionáriusoktól nemcsak a hűség kinyilvánítását követelték meg, hanem azt is, hogy bizonyítsák irányítási képességeiket a megfelelő választási eredmények szállításával. Harctéri körülmények között tették próbára urnatömési és eredményhamisítási tudásukat, valamint azt a képességüket, hogy diákokat vagy közalkalmazottakat vonultassanak fel a szavazókörökben. A rezsim arról szerzett ismereteket az elcsalt választások útján, melyik alacsony szintű funkcionárius vagy párttag játssza jól, és melyik ügyetlenkedi el a számára kijelölt szerepet.

A 21. század első évtizedében a periodikusan visszatérő választások arra is szolgáltak, hogy szemléltessék (azaz eltúlozzák) Oroszország nemzeti egységét, és látványosan érzékeltessék Putyin országának képzelt összetartását és szolidaritását. Oroszország rendezett föderatív állam az alkotmánya szerint, erősen központosított állam a Kreml retorikájában, és zűrzavarosan töredezett, egységet nélkülöző, feudalizált alakulat, ha azt nézzük, hogyan gyakorolják a hatalmat az ország nagy részén. A csalárd választások nem csupán arra voltak jók, hogy megfegyelmezzék az Egységes Oroszország helyi kádereit, és olyan politikai teret

konstruáljanak, amelyben Putyin és uralkodó köre tűnik az egyetlen elfogadható választásnak, hanem ezenfelül lélektanilag erősítették a nemzet amúgy kétes politikai egységét egy olyan pillanatban, amikor sok orosz csak ideiglenesnek tekintette az ország határait, amikor a többség nem tudta megmondani, mi az ország nemzeti ünnepe, és mi történt azon a napon, s amikor az egyetlen közös tapasztalat, amit az emberek büszkén idézhettek föl, a nácizmus fölötti szovjet győzelem volt. A periodikusan kijelölt választási napokon, az év összes többi napjától eltérően, az orosz állampolgárokat összehangolt, együttes cselekvésre szólították fel. Még akkor is, ha csalások történtek, és az eredményt előre tudni lehetett, a szavazók az ország legtávolabbi zugaiban is elballagtak a szavazófülkékbe. Lehet vitatni, de azért tették, hogy ne csak a vezér iránti hűségüket mutassák ki, hanem e kivételesen sokszínű politikai tér egysége iránti lojalitásukat is. A földrajztudósok Oroszország-térképe: hatalmas, áttekinthetetlen földtömeg, sokféle színből lazán összefércelve. Oroszország választási térképe ezekből a színfoltokból jelképesen, ha csak rövid időre is, összefüggő politikai egészt varázsol. Az egyszerű oroszoknak, akik nem tudnak megbékélni szovjet szülőházuk hirtelen lerombolásával, a meghamisított választások, ahol Csecsnya 95 (vagy még több!) százalékban Putyinra és az Egységes Oroszország kormánypártra szavazott, pszichés megnyugvást hoztak: az ország minden feszültség és széthúzás ellenére megőrizte területi integritását.

Putyin első évtizedében az elcsalt orosz választásoknak volt egy további rendeltetése: elválasztani a „lojális ellenséget” azoktól, akikben a Kreml az ellenségek és árulók ötödik hadoszlopát látta. Ebben az összefüggésben a lényegi politikai harc nem a hatalommal bírók között folyik az emberek jóváhagyásáért, hanem néhány gazdag polgár és sok alacsonyabb szintű funkcionárius viaskodik a hatalmasok jóváhagyásáért. A pártok és független jelöltek bejegyzése a Központi Választási Bizottságnál egyenlő a politikai tevékenységre kapott engedéllyel. A választások ebben az értelemben feltételezik a kalkulált politikai döntést arról, hol húzódik a választóvonal az ártalmatlan (ezért legalizált) és az ártalmas (törvényen kívül helyezett) ellenzék között. Az, hogy a Bizottság elutasítja valamelyik politikai koalíció bejegyzését, egyértelmű figyelmeztetésnek is felfogható: a tiltott tömörülés finanszírozása vagy támogatása egyenértékű a rendszer szabotálásával. A legfőbb kihívás Putyin ellenfelei számára mindeddig nem a választások megnyerése volt, hanem hogy egyáltalán indulóként

bejegyeztessék magukat.[51] A Kreml szemszögéből nézve a 21. század első évtizedében tartott választások ideális alkalmat jelentettek az engedélyezett ellenzéki jelöltek és pártok listájának felfrissítésére és átrostálására.

Végül (visszájára fordítva a klisét) Putyin elcsalt választásainak célja nem a demokrácia, hanem inkább a tekintélyuralmi rendszer imitálása volt. Ez arra utal, hogy a Putyin kori kirakatválasztások demonstratív hatása távolról a sztálini éra kirakatpereihez hasonlítható, bár korántsem volt olyan véres, mint amazok. A hamis választások lehetővé tették, hogy Putyin megmutassa, milyen mértékben képes a regisztrálás, jelölés és szavazási folyamat rendezett és kiszámítható manipulálására és ezáltal arra, paradox módon, hogy felmutassa saját autoriter bizonyítványát, miszerint ő az az ember, aki meg tudja oldani a dolgokat. A tudhatóan elcsalt választások nem csupán dacos kihívást jelentettek a Nyugattal szemben, amely 1991 után igényt tartott az oroszországi politikai átalakulás „felügyeletére”, hanem ez volt a legolcsóbb és legkönnyebb módja annak, hogy a rezsim megmutathassa: nem fél a „színes forradalmaktól”, amilyen 2003-ban Grúziában, 2004-ben pedig Ukrajnában robbant ki, hiszen ott az arcátlan csalás arra bátorította az elégedetlen polgárokat, hogy kidugják fejüket a mellvéd mögül, és nyíltan szembeszálljanak a rezsimmel. Ha senki sem tiltakozik a választási eredmények ilyen botrányos meghamisítása miatt, az arra utal, hogy a társadalom engedelmesen elfogadja a fennálló rezsimet.

A választás elcsalása azt is lehetővé tette, hogy a kormányzat eljátssza annak az autoriter hatalomnak a gyakorlását, aminek igazából nem volt birtokában, s így megerősödjék gyengülő szorítása az országon, vagy legalábbis némi többletmozgástérhez jusson. Putyin csapata minden igyekezetével kerülte a gyengeség látszatát, és tisztában volt azzal, hogy a társadalmi támogatottságot mesterségesen lehet növelni az erő illúziójával, így szívesen folyamodott olyan színpadias erőfitogtatáshoz, amely nem követelt túl sok igazi kapacitást, viszont a nagyközönség számára a valóságosnál impozánsabb képet mutatott arról, mire képes a kormány. Más szóval: amit az „irányított demokrácia” szimulált, az nem a demokrácia volt, hanem az irányítás. A választások elcsalásához csak szerény adminisztratív erőforrásokra volt szükség; kétségtelenül könnyebb a választásokat manipulálni, mint minőségi oktatást nyújtani a csecsen fiataloknak. Ám abban az országban, ahol még eleven volt a szovjet kori „választásoknak” mint az ellenállhatatlan hatalom szimbólumainak emléke, a csalás jóvoltából a korrupt rendszer, amely képtelen volt megoldani az

ország problémáit, és képtelen volt a közérdeket szolgáló politikai lépéseket kidolgozni és végrehajtani, most bizonyos mértékig utánozhatta az autokratikus hatalmat úgy, hogy mindenütt jelen lévőnek, mindent látónak tüntethette föl magát. Putyin első hatalmon töltött évtizedében a hamis választások megszervezése olyan volt, mintha báránybőrbe bújt volna, hogy bizonyítsa farkas voltát.

Az előre lejátszott választások lehetővé tették, hogy Putyin és klikkje úgy uralkodjon, hogy ne kelljen szembenéznie a kormányzás roppant kihívásaival az országban, amelyet kezelhetetlennek látszó gondok sokasága terhelt. Az ilyen választások jól igazodtak annak a rezsimnek a jellegéhez, amely nem zsákmányolta ki népét (mint Kína mai, exportra termelő ipara), de nem is próbálta „átformálni a népet” (mint hajdan a Szovjetunió), hanem viszonylagos jóléttel és stabilitással békítette meg, aztán nem törődött vele; közben csillagászati vagyont halmozott fel Oroszország természeti kincseinek külföldi eladásából. A putyini államvezetés fő tudománya a képességhiány elrejtése volt (és marad), nem pedig a képességek felépítése. Ily módon gyakorolhatott ellenőrizetlen hatalmat úgy, hogy minimális mértékben kellett erőszakot alkalmaznia. Ahogy Furman is leszögezte: „Sem cárnak, sem főtitkárnak nem volt ekkora hatalma a társadalom fölött, amely ennyire kevéssé alapult volna félelmen.”[52] Mivel Putyin „demokratikus” körülmények között tevékenykedett, nem csukathatott százezer embert börtönbe, hogy biztosítsa ellensúly nélküli hatalmát. De azt megtehette, hogy néhányat letartóztat, és gondoskodott arról, hogy hatalmának más kihívói okuljanak a példán. Bertolt Brechtet 1953-ban felháborította, ahogy a keletnémet kommunista kormányzat a munkásmegmozdulásokra reagált, és megírta *A megoldás* című verset, amiben fölvetette, hogy ha a kormány ennyire csalódott a népben, egyszerűbb volna, ha „feloszlatná a népet, / és újat választana”.[3] A dolog lényegét nézve az orosz hatóságok éppen ezt csinálták. Néhány évenként hatósági intézkedések útján a kormány tetszése szerint kiválasztják és formálják a szavazók táborát. Ezeknek a csalárd választásoknak nem a szavazók képviselete az értelme, hanem az, hogy eltúlozzák a hatalom hatékonyságát, és ezzel egyszerre megfélemlítsék és megnyugtassák a nyilvánosságot.

AZ UTÁNZÁS CSAPDÁJA

Az imitatív demokráciát azonban Furman szerint sokkal jobban veszélyezteti saját önmegingató képessége, mint azt moszkvai mérnökei kezdetben elképzelték. Ha egy kormányzat azt az illúziót táplálja, hogy polgárai maguk választják ki vezetőiket – vélte Furman –, a jövőbeli színes forradalmak alapjait fekteti le.

Alekszej Szlapovszkij 2010-es regénye, *A Kreml-menet* azzal kezdődik, hogy egy fiatal költőt akaratlanul megöl egy rendőr. A költő anyja nem tudja, kit okoljon ezért és mit tegyen, csak fölkapja a holttestet, karjaiba veszi halott fiát, és szinte öntudatlanul elindul a Kreml felé. Szorosan a nyomában haladnak fiának barátai és jó néhány idegen. Miután a közösségi média mindenkit riaszt, hogy „valami történik", újabbak csatlakoznak hozzájuk. A legtöbben nem is tudják pontosan, miért mentek ki az utcára. Nincs közös platformjuk, se közös álmuk, se közös vezetőjük; de egyesíti őket a meggyőződés, hogy „most már elég". Lelkesíti őket a tény, hogy végre-valahára történik valami. A különleges alakulatok sem tudják megállítani őket. A menet egyszer csak elér a Kreml falaihoz. És akkor… az emberek hazamennek.[53]

A való világban ennek az eseménysornak egy verziója bontakozott ki 2011 decemberében. Ekkor zajlottak Moszkvában a legnagyobb tüntetések 1993 óta. A tömeg haragját lángra lobbantó szikra nem egy költő halála, hanem a manipulált törvényhozási választások miatt pattant ki. De a tiltakozókban egy fontos dolog közös volt Szlapovszkij regényének megcsömörlött menetelőivel: mintha a semmiből tódultak volna elő, s szinte mindenkit megleptek – talán még önmagukat is. A tiltakozók összetétele addig majdnem elképzelhetetlen volt – liberálisok, nacionalisták, balosok gyűltek egybe, akik mindaddig nemigen álltak szóba egymással, és akik néhány mámoros hétig elképzelték, milyen lehet az élet Putyin nélkül.

Amikor az Egységes Oroszország magas rangú funkcionáriusát, Jurij Kotlert megkérdezték, meglepte-e a Kremlt az események ilyen fordulata, azt válaszolta: „Nos, képzelje el, hogy odajön a macskája, és elkezd beszélni. Először is ez egy macska, amelyik beszél. Másodszor: a kormány sok éven át etette, itatta, simogatta, most pedig beszél és követelőzik. Döbbenet."[54] A politikai technológiát, amely azon a meggyőződésen alapult, hogy a „demokrácia" pusztán az elit uralma fenntartásának erőszakmentes stratégiája, most próbára tette az a nyilvánosság, amely

megmagyarázhatatlan módon azt hitte, a demokrácia feljogosítja az embereket, hogy visszabeszéljenek.

Visszanézve úgy rémlik, az oroszországi tiltakozó mozgalom robbanása egyszerre volt elkerülhetetlen és lehetetlen. A sértett büszkeség érzéséből született, nem pedig az életszínvonal romlásából.[55] A tüntetőket az a pimasz szégyentelenség bőszítette fel, amivel Medvegyev és Putyin 2008-ban eldöntötte, hogy pozíciót cserél. Tény, hogy amikor Putyin azt választotta, 2012-ben visszatér a Kremlbe, félve attól, hogy a nyugati jellegű alkotmányosság fenyegetni kezdi Oroszország érdekeit (ahogy ő felfogta), senki sem volt különösebben meglepve. Mindenki tudta, hogy Oroszország csak eljátssza a demokráciát. Ami tehát a tüntetőket feltüzelte, az nem annak hirtelen felismerése volt, hogy a választási eredményeket a Kremlben tervezték meg. A mindaddig érvényben lévő politikai közmegegyezés pökhendi felrúgása vitte ki a tiltakozókat Moszkva utcáira. A Szovjetunió bukása óta az Oroszországi Föderáció választópolgárai úgy tettek, mintha ők választanák a vezetőiket, és cserébe a vezetők úgy tettek, mintha népi egyetértéssel kormányoznának. Putyin azzal, hogy eldöntötte, visszaköveteli magának az elnökséget, mintha személyes tulajdona volna, véget vetett a színlelésnek. Ennek az aktusnak a nyeglesége nem annyira a népakarattal szemben volt kihívás, hanem a társadalmi önbecsülést sértette meg. Putyint szemlátomást jottányit sem érdekelte a közvélemény. A 2011–12-es tél tiltakozó megmozdulásai mintha Furman tételét igazolták volna a hamis demokrácia beépített instabilitásáról. Csábítóan közel került annak a jóslatának a megvalósulása, hogy az ilyesfajta átmeneti rezsimeknek vége szakad, amint „testté” lesz a demokratikus „ige”, és az öntudatra ébredő választópolgárság kitódul az utcákra, hogy legyőzze a tekintélyuralom elavult gépezetét.

Talán mert Putyin attól tartott, hogy a moszkvaiaknak kedvük támad utánozni azt a kijevi demokrata felbuzdulást, ami elhozta a Kreml-barát ukrán kormány bukását, Furman remélt demokratikus ébredése sosem vált valóra. A következő években az orosz demokráciaszimulációra nem következett a demokratikus homlokzat győzelme a színfalak mögött működő autoriter apparátussal szemben – hanem az ellenkezője történt. Akárcsak Szlapovszkij regényében, a tüntetők egyszerűen hazamentek.

Leegyszerűsítve: 1991 és 2011 között a nyugati demokratikus formák szimulálása nem volt egyéb, mint a Kreml alacsony költségű és minimális erőkifejtést igénylő stratégiája, hogy túlhangsúlyozza egy krónikusan

gyenge állam erős államként elterjedt hírét, valamint megvédje a rezsim bennfenteseinek gazdagságát. Az első posztkommunista évtizedben a demokratikus szemfényvesztés védekezőfegyver volt, alkalmas a kevésbé tájékozott nyugati hittérítők megnyugtatására és arra, hogy szavahihetővé tegye Oroszországot, miközben lázasan alkudozott az európaiakkal és amerikaiakkal. A hivatalos érvelés, amit szintén nyugati fogyasztásra dolgoztak ki, az volt, hogy az ország megpróbál demokráciává lenni, csak ez egyszerűen tovább tart, mint várták. Ez volt Putyin első, 2000-es beiktatási beszédének mondanivalója is:

> A mai nap valóban történelmi, még egyszer szeretném ezt hangsúlyozni. Éppenséggel az első eset hazánk történelmében, Oroszország történelmében, az első eset, hogy az országban a legfőbb hatalmat a legdemokratikusabb és legegyszerűbb módon, a nép akarata által, törvényesen és békésen ruházzák át. A hatalomváltás – egy fék az alkotmányos rendszerben, erejének próbája. Úgy van, ez nem az első próba, és nyilván nem az utolsó, de mégis próba. Olyan mérföldkő az életünkben, amelyre rászolgáltunk. Bebizonyítottuk, hogy Oroszország modern demokratikus állammá válik. A békés hatalomátadás a politikai stabilitás nélkülözhetetlen eleme, amiről önökkel együtt álmodtunk, amire vágytunk, amire törekedtünk.[56]

Az igaz, hogy Putyin békés úton került az elnöki székbe. De az az állítás, hogy a hatalmat a népakarat ruházta rá, közönséges dajkamese. Jelcin csapata szemelte ki, miután segített elfojtani a Jelcin-ellenes lázadást, amelyet az akkori miniszterelnök, Jevgenyij Primakov tervelt ki az önállóan megválasztott helyi kormányzók, valamint Jurij Szkuratov, a Jelcin család és -udvartartás korrupciós ügyeit vizsgáló legfőbb ügyész támogatásával. Miután megbízhatónak bizonyult azzal, hogy szakértő módon megvédte a rezsim bennfenteseit a politikai riválisaik által indított korrupcióellenes kampánytól, Putyinnak ezüsttálcán nyújtották át az elnökséget. Minthogy ez tökéletesen nyilvánvaló volt akkoriban, Putyin főhajtása a „népakarat” előtt csak azt mutatta, mennyire jól belejött a Kreml a demokratikus képmutatásba.

A multilaterális csúcstalálkozók kontextusában Oroszországot a díszletdemokráciának köszönhetően a modern hatalom homályos aurája

lengte körül. Az orosz vezetők azonban megrettentek a színes forradalmak globális hullámától (ami Grúziában a 2003-as rózsás forradalommal és Ukrajnában a 2004–2005-ös narancsos forradalommal kezdődött), és lassanként ráébredtek, hogy a demokrácia szimulálása végül destabilizálhatja azt a rendszert, amely olyannyira botrányos felelőtlenséggel űzte ezt a színjátékot.

Putyin elnökségének első évtizede egybeesett a posztkommunista Oroszország Nyugat-utánzásának második fázisával. Az uralkodó klikk hatalmának legitimációja ebben az időszakban azon alapult, hogy a kimutathatóan csalárd választásokat a nyilvánosság csöndes belenyugvása kísérte. Az efféle összekacsintós legitimáció azonban tarthatatlanná vált a 2011-es törvényhozási választásokat kísérő tiltakozások nyomán. A tüntetők abszolút száma nem volt nagy, de a közvélemény-kutatások szerint méretes támogatást élveztek, és a Kreml úgy érezte, nyomás alatt van a gazdasági lassulás idején, amikor nehezebben tudja kezelni a társadalmi elégedetlenséget. Rögtön azután, hogy Putyin 2012 tavaszán visszavette az elnöki tisztséget, megkezdődött a „tiltakozás nélkül elcsalt választások" formuláját felváltó új legitimációs képlet lázas keresése. Ez a keresés vezetett a Krím annektálásához, ami után ujjongó és nem tiltakozó tömeggel teltek meg a moszkvai utcák, majd a véres kelet-ukrajnai proxyháborúhoz. A Krím annektálása volt a legnagyobb horderejű (bár nem az utolsó) lépés a Putyin-rezsim tüntetéshullám utáni átalakulásában. Ami 2012-ben az „Occupy Abay"[4] Putyin-ellenes tiltakozásaival kezdődött,[57] 2014-ben Putyin ünneplésébe torkollott a Krím visszafoglalása („Re-occupy Crimea") után.

Putyin rögtönzött ukrajnai hazárdjátszmájára nem annyira a NATO fekete-tengeri hadihajóitól való félelem adott indítékot, inkább a félelem attól, hogy a kiábrándult moszkvaiak utánozhatják a kijevi – Putyin képzeletében távirányított – utcai tiltakozásokat. Mint az Egyesült Államok akkori oroszországi nagykövete, Michael McFaul írja memoárjában, Putyin a jelek szerint egy pillanatig sem kételkedett abban, hogy a 2011–12-es moszkvai kormányellenes tüntetéseket éppúgy Nyugatról szponzorálták és vezényelték, mint az ukrajnaiakat előbb 2004-ben, majd 2013–14-ben. Arról is meg volt győződve, hogy a cél, ha nem is általános rendszerváltás, de az ő személyes eltávolítása a hatalomból. Mint McFaul írta, „Putyin világában a tömeg sohasem cselekedett a maga akaratából. Szerszám volt, eszköz, rángatni való kapcsolókar." Ráadásul Putyin „úgy látta, az USA

mozgatja a rendszerváltásokat szerte a világon, így Oroszországban is. Az Egyesült Államokat okolta minden rosszért, ami a világon és Oroszországban történik.”[58] Az is bosszantotta, hogy a saját elitjéből s így a Kreml bennfentesei közül is többen nyíltan együttműködtek a 2011–12-es tüntetőkkel. Putyin nemcsak azt szűrte le mindebből, amit Furman: hogy a hamis demokratikus rendszer sebezhető, hanem azt is, hogy a Nyugat gonoszul ennek a sebezhetőségnek a kihasználásán mesterkedik. Megnyilatkozásai különben – nem tudatosan – Ivan Iljin 20. századi orosz közírónak azt a gondolatát visszhangozzák, hogy a Nyugat célja mindig is „Oroszország szétszaggatása volt, hogy nyugati uralom alá hajtsa, feldarabolja, részeire bontsa, és végül eltörölje”.[59] A feltartóztatás nem egy új nyugati stratégia volt, amit a szovjet kommunizmussal szemben dolgoztak ki a második világháború után, hanem – Iljin szerint – a Nyugat hagyományos Oroszország-politikájának része, amelyhez hozzátartozott egy kulturálisan és földrajzilag Oroszországhoz nem illő demokratikus kormányzati forma ösztönzése, az pedig csak az ország meggyengüléséhez vezethetett. A politikailag kínos és nyugtalanságot hozó 2011-es és 2012-es választások után többé már nem a Nyugat otthoni intézményeinek és jelszavainak utánzása volt az a módszer, amit a rezsim a legszívesebben alkalmazott, hogy megóvja magát a nyugati befolyástól. Az oroszországi rezsimnek nem azért kellett támadásba átmennie, hogy visszaszerezze a globális szuperhatalom státuszát, hanem egyszerűen csak azért, hogy fennmaradjon. Hogy ezt elérje, még arról is ábrándozott, hogy lerombolja az amerikaiak alkotta 1989 utáni liberális rendet. A 2010–12-es arab tavasznak nyújtott amerikai támogatás, és kiváltképp a NATO vezette líbiai katonai beavatkozás csak megerősítette a Kreml legrosszabb sejtelmeit arról, hogy az Egyesült Államok felforgató hatalom, amellyel Putyin Oroszországa nem élhet együtt békésen. Azonban meglepő utat választott. A nyugati hegemónia megrendítése céljából Oroszország nem hagyott fel a Nyugat utánzásának stratégiájával, hanem újragondolta ezt a stratégiát, új irányt adott neki, és fegyverként alkalmazta.

DÜHÖS EMBER MANKÓVAL

Nyikita Hruscsov szovjet vezető 1962. január 8-án mondott egy beszédet, amely több mint negyven évig titkos maradt. Ebben bejelentette a kommunista párt elnökségének: a Szovjetunió annyira lemaradt a szuperhatalmak küzdelmében, hogy Moszkvának csak egy választása van: megragadni a világpolitikai kezdeményezést. Lehet, hogy néhány évtized múlva a jövő levéltárosai felfedeznek egy hasonló beszédet, amit Vlagyimir Putyin mondott belső körének 2014 februárjában. Ekkor döntött úgy, hogy sokkolja a Nyugatot a Krím annektálásával és annak bebizonyításával, hogy ezt is megússza. A villámgyors akcióval feledtetni tudta azt a megalázó tényt, hogy Oroszország éppen elvesztette Ukrajnát. Ami a legdöbbenetesebb: sikeresen megállította a rezsim népi támogatottságának lemorzsolódását. Putyin akkori nyilvános retorikájából azt a következtetést lehetne levonni, hogy az orosz etnikai nacionalizmus fontos szerepet játszott a Krím annektálásáról hozott döntésben. És a Kreml iróniaínyencei biztosan élvezték azt a költői paradoxont, hogy most Moszkva siet egy „rab nemzet" megmentésére. Nem szabad elfeledni azonban, hogy Putyin bizonyos fokig szovjet ember, és bármennyire a Nyugatot tartja bűnösnek, tisztában van azzal is, hogy az etnonacionalizmus főszerepet játszott a Szovjetunió szétszaggatásában. Az utánzó viselkedés tanulmányozása során az állatvilágban már leírták azt a ragadozóelhárító magatartást, amikor a prédaállat úgy módosítja külső megjelenését, hogy láthatatlanul beolvad a háttérbe, remélvén, hogy a ragadozók nem veszik észre. Ez az analógia sokat segíthet, hogy megértsük az oroszországi imitatív demokrácia 1990-es és korai 2000-es évekre jellemző szakaszát. Az orosz kormány színlelte a szándékot, hogy igazodik egy nyugati *politikai* modellhez, s így a legnagyobb gyengeség és sebezhetőség idején sikerült megőriznie cselekvőképességét, hogy átalakítsa a gazdaságot (gyakran korrupt célokkal). Ám ez a stratégia nem győzelmet sugallt. Ami rövidlátó szemmel nézve demokráciának látszik, segíthet a fennmaradásban, de abban nem, hogy valaki sikeresen szembeszálljon a Nyugattal, vagy a politikai legitimáció szolgálatában mozgósítsa a nemzeti kivételességtudatot.

A Krím annektálása lényegében nem volt más, mint kísérlet a hitelét vesztő rendszer legitimációjának visszaszerzésére. Oly módon, hogy demonstrálta: Moszkva büntetlenül intézhet kihívást a Nyugat ellen. A demokratikus normák ellenállás nélküli megsértése mint látványosság helyébe egy másik látványos mutatvány lépett: a nemzetközi normák ellenállásba nem ütköző megsértése. Kiderült, hogy a szimbolikus

fontosságú helyeken, így a Krímben sikeresen megvívott háborúk jobban kifizetődnek politikailag, mint a csalárd választások megnyerése. A nyugati normákkal és elvárásokkal szembeni arcátlan kihívás nagyobb hajtóerőt adott Putyin rezsimjének, mint az etnonacionalizmus – vagy bármiféle stratégiai nyereség annak nyomán, hogy a Krím „visszatért" a haza kebelére. Azoknak, akiknek csak „egy céljuk van: Oroszország mint nemzet szétzúzása – mint Putyin fogalmazott a 2012-es választási győzelem után mondott beszédében –, most megmutattuk, hogy senki sem tud ránk kényszeríteni semmit. Senki sem kényszeríthet ránk semmit."[60] A Krím annektálása erre volt bizonyíték. Putyin egy szuverenitásdrámát állított színre. Monodráma volt, és a közönség mennydörgő tapssal fogadta. Az orosz közbeszédnek máig alaptémája Oroszország erejének és szuverenitásának helyreállítása, vagyis *de facto* függetlensége a nyugati befolyástól. „Lássuk be, hogy az Oroszország kordában tartására tett kísérletek meghiúsultak – ismételte meg 2018-ban. – Senki sem hallgatott meg minket. Most majd lehet hallgatni."[61]

Az efféle túlérzékenység és túlzott magabiztosság arról tanúskodik, hogy a 2012 utáni Oroszország geopolitikai kalandjainak mozgatórugója nagyrészt a vezetőség mély szorongása a Nyugathoz képest észlelt gyengeség miatt. Oroszország kezében nincs *soft power,* gazdasága nem versenyképes, kőolajdollárokból finanszírozott életszínvonala stagnál vagy zuhan, népessége öregszik és zsugorodik. A hétköznapi emberek mélységesen bizalmatlanok a társadalomtól elszakadt elittel szemben. Így a vezetés központi dilemmája továbbra is az, hogyan kösse hozzá az államhatalmat a közérzülethez. A Kreml ráébredt, hogy a fölizzítható érzelmek éppolyan fontosak a legitimáció szempontjából, mint az éghető szénhidrogének. Nem árt felidézni, hogy Putyin elnökként adott első interjújában a következő állítás hangzott el: „Éles verseny zajlik nemcsak a piactéren, de a kormányok között is a nemzetközi arénában. Nagyon sajnálom kimondani – mert igen aggasztó –, hogy nem szerepelünk a vezetők között a verseny élvonalában."[62] Putyin vállalt feladata kezdettől az volt, hogy hogy új életet leheljen Oroszországba mint ama Nagy Játszma komoly szereplőjébe, melynek résztvevői közül Moszkvát 1991-ben dicstelenül kihajították. A 2008-as orosz–grúz háború már főpróba volt. De igazából csak 2012 után kezdte – külpolitikai kalandorság révén – ezt a célt hajszolni.

Moszkva mint világhatalom viszonylagos gyengesége nem jelenti azt, hogy Oroszországot nem kell komolyan venni, sem azt, hogy alá szabad becsülni a globális súlyának részleges visszaállításában elért sikerét Aszad biztonságának támaszaként vagy Németország földgázszállítójaként. De Kínától eltérően Oroszországot nem lehet úgy meghatározni, mint klasszikus feltörekvő hatalmat. Globális súlya minimális a Szovjetunió hajdani befolyásához képest, és noha rövid távon sikerült javítania helyzetén, kétséges, hogy hosszú távon nehézsúlyú versenyző lehet-e. A Krím annektálása megerősítette Putyin legitimációját, de a szíriai beavatkozás hidegen hagyta az oroszok zömét, Oroszország egyelőre csekély, bár növekvő (és költséges) afrikai és latin-amerikai szerepvállalásáról pedig a szélesebb nyilvánosság nem tud, vagy ha igen, nem tartja sokra. Amihez viszont nem férhet kétség: a Kreml ama képessége, hogy a játékrontó szerepét játssza a globális színtéren.

Szó se róla, a viszonylagos hatalmat manapság keservesen nehéz fölbecsülni amiatt, amit David Brooks publicista „a gyengék lázadásának” nevez.[63] Amerika nyomasztó katonai fölénye nem engedékeny megadásra ösztönözte kihívóit, hanem arra, hogy az aszimmetrikus hadviselés olyan formáit tegyék magukévá, amelyek az ütközet helyszínét gyakorlatilag áthelyezik olyan terepre, ahol az USA nem tud mit kezdeni a háborús túlerejével. Egy érdekes harvardi tanulmány szerint az 1800 és 1849 között vívott aszimmetrikus háborúkban a gyengébb fél csak az esetek 12 százalékában érte el stratégiai célját. (A kutatók a katonák számával és a tűzerő nagyságával mérik az erőt.) Az 1950 és 1998 között kitört háborúkban viszont a mindenkori gyengébb fél döbbenetesen nagy arányban, 55 százalékban kerekedett felül.[64] A gyengék felemelkedésére adott leggyakoribb magyarázat az, hogy főként a 20. század második felében a kisebb erejű oldalnak nem kell legyőznie vagy szétzúznia az ellenséget, elég csak kitartania, többnyire hazai terepen. Elég, ha csak elrontja az ellenség gépezetének alkatrészeit, és kivárja, amíg a névleges fölényben lévő ellenfélnek elmegy a kedve a konfliktustól. A modern háborúk jellegzetes szereplője tehát nem a hódító, hanem – pillanatnyilag – az, aki meghiúsítja a hódító terveit.

A Nyugattal szembeszálló Oroszország kétségtelenül a gyengébbik fél. De mindeddig eredményesen használta a meghiúsítás taktikáit, s ezzel saját érdekeinek és világképének megfelelően definiálta és formálta a konfliktust. Sikerült hasznot húznia a Nyugat viszonylagos passzivitásából és

érdektelenségéből – ez a magatartás megelőzte Trump elnökségét. A szédítően követhetetlen eszkalációs-dezeszkalációs játék Kelet-Ukrajnában, valamint a szíriai katonai beavatkozás azt mutatja, hogy Putyin választott fegyvere az obstrukció és a kiszámíthatatlanság.

A Krím annektálása előtt Oroszország Nyugat-utánzási politikájának középpontjában az intézményi mimikri állt, különös tekintettel a rendszeres választásokra. Ennek a stratégiának azonban volt egy akaratlan és nem szívesen fogadott mellékhatása: elültette a közgondolkodásban a kormányzati transzparencia és elszámoltathatóság reményét, amit föl lehetett használni a magát csalárd választásokkal fenntartó kormányzat kritikájában és az ellene indított támadásokban. A hazai színtéren a kormányzat zúgolódás célpontjává válhatott a képmutatás miatt – a bántóan mély szakadék miatt, ami a szavazók tiszteletben tartásának színlelése és az olyan, valódi politikai társadalom hiánya között húzódott, ahol a polgárokkal „méltóságuknak megfelelően” bánnának. Ez vezetett a választási csalás elleni 2011–12-es tömegtüntetésekhez, ahol a tiltakozók az állampolgári méltóság *(dosztoinsztvo)* jelszavával leplezték le a rezsim addig alkalmazott legitimációs formuláját.

A Kreml 2012 után sutba dobta a kísérletezést, hogy a nyugati jellegű demokrácia imitálásával támogassa meg otthoni legitimációját. Továbbra is megtartják a tisztességtelen választásokat, ám ezek többé nem a rezsim népszerűségének és tekintélyének tartóoszlopai. Az imitatív politikát a nemzetközi arénába helyezték át, s ez azt jelentette, hogy a Kremlnek nem kell többé megküzdenie a közvélemény elégedetlenségével és azzal a váddal, hogy csak színleli a demokráciát. Az új cél az volt, hogy hiteltelennek tüntessék föl a nyugati dominanciájú nemzetközi rendet, leleplezve lényegi képmutatását. Az új eljárásnak szarkasztikus volt a hangvétele: az amerikaiak szavakban tisztelik a nemzetközi jogot, de „a puska törvénye” szerint cselekszenek. A Krím annektálása miatt nyugati kritikákra válaszoló Putyin odavágta: „Azt mondják, megsértjük a nemzetközi jogi normákat. Először is, jó dolog, hogy egyáltalán eszükbe jut a nemzetközi jog létezése – jobb későn, mint soha.”[65] Nem a lázadó moszkvai tömeg leckézteti meg Putyint, hanem Putyin igyekszik – maga mögött tudva a tömeget – megleckéztetni a Nyugatot. Oroszország kulturális és politikai kivételességének jegyében ez az új szemlélet egyszersmind erkölcsi alapot adott ahhoz, hogy most már kapásból utasítsák el a leereszkedő kioktatást, amiben a Nyugat 1991 óta részesítette

az oroszokat. Ahogy egy nyugalmazott katonatiszt mondta egy külföldi újságírónak, büszkén arra, hogy Putyin helyreállította Oroszország tekintélyét a Krím bekebelezése és az ukrán kormány ellen harcoló donyecki szakadárok támogatása révén: „Én azt akarom, hogy az orosz embereket orosz eszme vezérelje; *nem akarom, hogy az amerikaiak tanítsanak arra, hogyan éljünk*. Erős országot akarok, olyat, amire büszkék lehetünk. Azt akarom, hogy az életnek újra legyen valami értelme."[66] Putyinnak köszönhetően Oroszország többé nem fogadta el a kioktatásokat az Egyesült Államoktól; vagyis nem volt többé „kisebbrendűségi komplexussal terhelt imitatív demokrácia".[67] Szó sincs arról, hogy a kisebbrendűségi komplexus eltűnt volna, de azt a Kreml már nem a demokrácia szimulálása útján akarta feldolgozni, hanem „vakmerő agresszióval palástolta gyengeségét, bosszulta meg a mélyre hatoló sérelmeket, és igyekezett talpon maradni, kerül, amibe kerül".[68] Hét évvel korábban, 2007-ben (abban az évben, amikor Putyin megtartotta sokkoló müncheni beszédét), Nyikita Mihalkov, a híres orosz filmrendező, aki köztudomásúlag Putyin nagy híve, bemutatta izgalmas új filmjét. Sidney Lumet 1957-es klasszikusa, a *Tizenkét dühös ember* sztoriját forgatta újra, de a *12* az oroszországi Nyugat-utánzás új, az eddiginél agresszívabb szakaszának nyitányát jeleníti meg, azt a szakaszt, amely igazából csak évekkel a 2011–12-es tél tiltakozásai után kezdődött meg; ezek, mint bizonyítani próbáltuk, kerülő úton elvezettek a Krím annektálásához.

Lumet *Tizenkét dühös ember*ében egy tizennyolc éves Puerto Ricó-i kamasz kerül bíróság elé azzal a váddal, hogy leszúrta az apját. Ha bűnösnek találják, kivégzik. Tizenegy esküdt türelmetlenül igyekszik letudni a döntést, és egyetértenek abban, hogy a fiú bűnössége nyilvánvaló. A tizenkettedik esküdt azonban (Henry Fonda alakítja) szembeszegül a gőzhengerrel, kijelenti, hogy „indokolt kétellyel él", módszeresen elkezdi szétszedni a hatóság bizonyítékait, és a végén, sok huzakodás után, a fiút fölmentik.

A *Tizenkét dühös ember* rendszeresen feltűnik a legjobb hollywoodi filmek listáin; az amerikai liberalizmus klasszikus művészi ábrázolása. Valóságos dicshimnuszként ünnepli a szabad egyént, aki az igazságért harcol, szembeszállva az osztály- és etnikai előítéletekkel. Tiszteleg a racionális érvelés, a bizonyítékokra fordított figyelem és az elfogulatlan igazságszolgáltatás előtt. A McCarthy-éra mélypontján fogant film máig

nagy hatású, bár erősen stilizált védőbeszéd az amerikai liberális értékek mellett.

Hasonló sikert aratott a *12* a megcélzott hazai közönség körében. Annak a harcnak a művészi kifejezése, amit a posztkommunista Oroszország folytat a Nyugat-utánzás eszközével a Nyugattól való függetlenné válásért. Egy csecsen kamaszról szól, akit nevelőapjának meggyilkolásával vádolnak. Az áldozat a Különleges Erők (Szpecnaz) tisztje, ő hozta a fiút Moszkvába, miután a szülei meghaltak a csecsenföldi háborúban. Akárcsak Lumet filmje, ez is azzal kezdődik, hogy összeül a csak férfiakból álló esküdtszék, és lényegében egyetért abban, hogy a vádlott bűnös. Itt is egyetlen makacs embernek vannak kétségei, az esküdtek személyes információkat árulnak el magukról, és a bizonyítékok újbóli megvizsgálását kérik.[69] Az esküdtek véleményét lassanként nem elvont érvek, hanem konkrét tapasztalatok formálják át. Nem az igazság, hanem az együttérzés segíti őket a helyes döntésben. De az orosz változat végkifejlete egészen más, mint az amerikai eredetié. Mihalkov filmjében nem az elvont igazságszolgáltatás számít, hanem a fiú egyéni sorsa. Tisztázódik: a fiú szabadon bocsátása azt jelentené, hogy az igazi gyilkosok megkeresik és megölik. Ezért az a szereplő, aki a filmben Mihalkov alteregója – egy volt KGB-tiszt, aki külsejében és beszédében is Putyint próbálja utánozni –, az esküdtszék előtt összefoglalja az alternatívákat. Vagy gondoskodnak arról, hogy a fiú börtönben maradjon, és ezzel megmentik az életét, vagy nekik, esküdteknek kell készen állniuk arra, hogy megvédjék a fiút, ha ártatlannak nyilvánítják, és szabadon engedik. Az egyetlen szereplő, aki hajlandó vállalni ezt a hálátlan feladatot, nem túl meglepő módon a volt KGB-tiszt.

A Mihalkov-filmben szereplő csecsen kamasz egy magára hagyott posztimperiális árva, akit pusztulással fenyeget a farkastörvényektől uralt, globalizált világ, hacsak nem lép közbe az utolsó pillanatban egy hősies megmentő. Miután Putyin a Moszkva melletti rezidenciáján, Novo-Ogarjovóban megnézte a filmet – Csecsnya diktatórikus elnökének, Ramzan Kadirovnak a társaságában –, állítólag azt mondta, hogy „könny szökött a szemébe”.[70] Meglehet, Putyin könnyeinek magyarázása az alulfoglalkoztatott kremlinológus utolsó menedéke.[71] De ha szabad kedvünkre spekulálni, Putyin szemszögéből nézve a liberalizmus klasszikus amerikai dicsőítésének Mihalkov-féle orosz adaptációja az ország előtt álló drámai választást ragadta meg: vagy Oroszország vet véget az amerikai

vezetésű globalizációnak, vagy az amerikai vezetésű globalizáció vet véget Oroszországnak.

Ahhoz azonban, hogy Oroszország sikeresen dacoljon az amerikaiak vezette globalizációval, másfajta stratégiára volt szüksége, mint amit 2012 előtt alkalmazott. Amikor még érződött 1991 közvetlen hatása, a Nyugat utánzása a válság túlélésének módja volt a globális hegemónhoz való törleszkedés útján. A mimézis természetes válasz volt a korszak kaotikus bizonytalanságára, beleértve a bizonytalanságot afelől, végül is milyen stratégiai célokat akar követni a Kreml. Teljesen racionális lépés volt azon nyugati hatalmak szervezeti formáinak a lemásolása, amelyektől a kormány rövid távú fennmaradása függött. De az igazodás a külföldi modellhez nem volt elég ahhoz, hogy Oroszország visszanyerje elveszített rangját, és újból a világtörténelem főszereplője legyen. Az igazi szuverenitás nem csupán egy szék az ENSZ Biztonsági Tanácsában. Az sem segít a visszaszerzésében, ha az országot nagylelkűen meghívják a Kereskedelmi Világszervezetbe. A nemzetközi színtéren nem ér semmit a tisztelet, ha más fedezet nincs mögötte, mint idegenek jóindulata. Ki kell érdemelni politikai cselekvőképességgel, gazdasági dinamikával, katonai erővel és kulturális identitással. Akármilyen hatalmas és ijesztő Moszkva nukleáris fegyvertára, ahhoz nem elég, hogy újrateremtse azt a nemzetközi tiszteletet, amire Putyin szemlátomást vágyik: „Nem szabad, hogy elveszítsük kulturális gyökereinket és mindazt, amit évszázadok alatt formáltak ki az itt élő különböző népek és vallások, s ami hazánk történelmének legnehezebb fordulópontja során is megőrződött és átmentődött a jövő nemzedékei számára” – ez volt Putyin hivatalos ideológiai vonala 2012 után.[72] Oroszország új stratégiájának két fő eleme: odahaza a konzervatív elfordulás a hamis nyugatosodástól, külföldön az agresszív utánzást kísérő új kezdeményezések. A „szuverén demokrácia” immár azt jelentette, hogy Moszkvának joga és hatalma van durván rávágni az ajtót a Nyugatra.

A Kreml vélelmezett visszatérése a hagyományos konzervatív értékekhez – ami a nyugati liberalizmus elvetését jelezte, és meg is pecsételte –, nem volt teljesen váratlan dolog. Fukuyamától *A történelem vége* sohasem lett bestseller Oroszországban. De Samuel Huntington könyve, *A civilizációk összecsapása* igen. A nacionalista gondolkodású orosz értelmiségiek lelkesen csatlakoztak a Harvard néhai professzorának ahhoz a nézetéhez, hogy „ebben az új világban a konfliktus alapvető forrása nem lesz elsődlegesen ideológiai, sem elsődlegesen gazdasági természetű.

Az emberiség nagy vízválasztói és a konfliktus fő forrásai kulturálisak lesznek.”[73] Hasonló gondolatmenet jegyében lett hatalomra lépésének percétől fogva Putyin államépítési programjának egyik fő célja a „kemény burkú” állam, amelyet csak úgy lehet biztonságosan a világgazdaságba integrálni, ha nemzeti hagyományai, belpolitikája és civil társadalma bizonyos fokig el van szigetelve a külső hatásoktól.

Putyin nézőpontjából úgy látszott, hogy rezsimje sérülékenységének fontos oka az orosz elit Nyugattól való kulturális és anyagi függése. Putyin mindent kézben tart Oroszországban, kivéve azt, ami valóban számít: a szénhidrogének árát, a közhangulatot (népszerűségi indexe 2018-ban 15 százalékkal csökkent)[74] és bizonyos mértékig a gazdagok lojalitását. Ellenőrzése azon gazdasági elit fölött, amely igen nagy részben offshore bonyolítja le üzleteit, erőteljes, de mégis korlátozott. Ez magyarázza, miért volt egyik legfőbb célja elnökségének korai szakaszában az ország kozmopolita üzletemberi osztályának újraállamosítása. A később emigrációba kényszerült oligarcha, Mihail Hodorkovszkij súlyos börtönbüntetése, a 2008-as grúziai háború, az égbekiáltó pökhendiség és durvaság, amivel rendszeresen felrúgja a világ vezetőitől elvárt civilizált viselkedés szabályait – ez mind arra szolgált, hogy a Nyugat megbotránkoztatásával – és szembeszállva olyan hatékony ellenerőkkel, mint a kommunikáció digitalizálása[75] – még hangsúlyosabbá tegye Oroszország gazdasági, politikai és kulturális elkülönülését a világtól. Putyin melegek ellen viselt háborúja, melynek célja a nyugatosok dekadenciáján felháborodó orosz konzervatívoknak a putyinista többségi táborba tömörítése, és a Krím annektálása, melynek célja az orosz nacionalisták fölvillanyozása s közben a liberális Nyugat elborzasztása volt, messziről szemlélve független egymástól. De mindkettő ugyanannak az agresszív izolacionista forgatókönyvnek a része.

Sokat írtak már az orosz politika konzervatív fordulatáról, de ezt a feltűnő jobbra tolódást nehéz megérteni az agresszív orosz izolacionizmus figyelembevétele nélkül. A leggyakoribb értelmezés az, hogy Oroszország a vezetőinek autoriter vonzalma miatt döntött úgy, hogy a konzervatív forradalom élharcosa lesz. E teóriák szerint az orosz konzervativizmus putyini verziója olyan gondolkodók ideológiai hatásának tulajdonítható, mint Ivan Iljin vagy Alekszandr Dugin. Putyin azonban, bár időnként utal Iljinre, nem kompatibilis a klasszikus ideológiaalapú diktátor képével. Sztálintól eltérően például nem úgy ismerik, mint buzgó olvasót. Szinte

minden életrajzírója egyetért abban, hogy „alapjában véve szovjet ember”. Retorikus pózai nem annyira valamiféle feltámasztott szlavjanofil hagyományból erednek, mint inkább a Szovjetunió ellenségei érvelésének *ironikus utánzásából*. A helyzet az, hogy amikor a Kreml napjainkban a Nyugatot szidja, ugyanazokat a fogalmakat használja, mint a Nyugat, amikor az 1920-as években szidalomözönt zúdított a szovjetekre: a Nyugat elveszítette istenhitét; a szabad szerelem hirdetésével és mindent leromboló relativizmusával a családot próbálja szétzúzni. Ezzel az ellentámadással Oroszország a dekadens Nyugat által elárult Vén Európa védelmezőjének pozíciójába helyezkedik. De a mindebben visszhangzó „szlavjanofil konzervativizmus” egészen felszínes.

Ennek oka az, hogy miközben az orosz vezetők ókonzervativizmust prédikálnak, az orosz társadalom minden, csak nem konzervatív. A mai Oroszországban a házasságok kevésbé tartósak, mint a szovjet érában voltak, pedig már akkor is hírhedten nagy volt a válási arányszám. Oroszországban minden 100 házasságra 56 válás jut – ez ugyan nem egzakt, de árulkodó mutatója a gyengülő házastársi hagyománytiszteletnek és hűségnek.

De nem csak a válási ráta olyan magas, mint a dekadensnek elkönyvelt Nyugaton; az abortusz is gyakoribb, noha nem olyan döbbenetesen elterjedt, mint a hetvenes-nyolcvanas évek Szovjetuniójában. A templomba járók aránya is kisebb. Hogyan magyarázhatjuk tehát Oroszország állítólagos konzervatív fordulatát?

Csak akkor találunk magyarázatot, ha tisztában vagyunk vele, hogy az orosz vezetőket nemcsak a területi szétesés rémképe nyomasztja, hanem (pontosan úgy, mint kelet-európai társaikat) a demográfiai hanyatlásé is.

> 1993 és 2010 között Oroszország népessége 148,6 millióról 141,9 millióra zsugorodott. Oroszország népesedési mutatói több szempontból a világ legszegényebb és legkevésbé fejlett országaira emlékeztetnek. 2009-ben a 15 éves korban várható átlagos élettartam a becslések szerint alacsonyabb volt, mint Bangladesben, Kelet-Timorban, Eritreában, Madagaszkáron, Nigerben és Jemenben. Az orosz felnőtt férfiak várható élettartamát alacsonyabbra becsülték, mint a Szudánban, Ruandában, sőt az AIDS-től sújtott Botswanában élő férfiakét. Bár az orosz nők viszonylag jó helyzetben vannak az orosz

férfiakhoz képest, 2009-ben a munkaképes korú orosz nők halálozási arányszáma valamivel magasabb volt, mint a Dél-Amerika legszegényebb országában, Bolíviában élő munkaképes korú nőké. Húsz évvel korábban az oroszországi munkaképes korú nők halálozási rátája még 45 százalékkal alacsonyabb volt, mint a bolíviaiaké.[76]

Nem a Kreml könyvtárában föllelhető szlavjanofil klasszikusok, hanem az afrikai halandósági ráta és az európai születési ráta sajátosan orosz kombinációja magyarázza a legjobban a Kreml politikai retorikájának konzervatív fordulatát.[77]

A konzervatív retorikára azért is szükség volt, hogy valamiféle ideológiai keretet adjon a putyinista többségnek, és segítsen a Kremlnek meghúzni a választóvonalat a hazafias oroszok és a liberális árulók között, akiket e világkép szerint a külföldi követségek irányítanak. Ám itt csak hasznos jelszógyártásról van szó, nem pedig erkölcsi meggyőződésről, s ennek elenyésző, múlékony a befolyása. A külföldi összeesküvések körül keltett paranoia ezzel szemben roppantul hatásos.

A Kreml lázas politikai képzeletében a demográfiai hanyatlás nem pusztán Oroszország szerencsétlen végzete, hanem egyszersmind egy gonosz nyugati összeesküvés eredménye. 1994-ben az ohiói Wright Laboratóriumban (a mai USA Légierő Kutatólaboratóriumának elődjében) egy elszabadult fantáziájú alkalmazott javaslatot tett a „melegbomba" kifejlesztésére.[78] E hipotetikus pszichokémiai fegyver azon az elgondoláson alapult volna, hogy női szexuális feromonokat permeteznének az ellenséges haderőre, miáltal a harcoló katonákban szexuális vonzalom ébredne egymás iránt, így a holdkórossá vált ellenséges erők háborúzás helyett szeretkezni kezdenének egymással.

Mondani sem kell, hogy a melegbombára tett nevetséges javaslat nem jutott túl az „izgalmas ötlet" fázisán. Az orosz vezetők azonban úgy viselkednek, mintha 1991-ben közéjük hajítottak volna egy melegbombát. „Viszonyulásom a melegfelvonulásokhoz és a szexuális kisebbségekhez általánosságban egyszerű – magyarázta Putyin, s így foglalta össze: – Ez a hivatali kötelezettségeimmel kapcsolatos, és azzal a ténnyel, hogy az ország egyik legfőbb problémája demográfiai jellegű."[79] Putyin mentális világában az oroszországi népesedési válság a globális erkölcsi válság tünete. A Nyugat követése manapság azt jelenti, hogy „elismerjük mindenki jogát

(…) a lelkiismereti és politikai véleményszabadsághoz, a magánszférához, de azt is, hogy kérdezés nélkül elfogadjuk a jó és rossz egyenlőségét”.[80]

Lehetetlenség megérteni az utóbbi időben elfogadott orosz represszív törvények sorozatát, így a „melegpropaganda” elleni jogszabályt,[81] ha nem ismerjük föl, mi a tét: az orosz társadalom elnyugatosodása, amely drámai mértékben befolyásolta a nemzedékek közti feszült viszonyt, főként az orosz eliten belül. Az egyik fő tényező, amely kikezdte a kommunista rendszer legitimációját, az volt, hogy a szovjet elitek csak korlátozottan tudták átörökíteni kiváltságaikat leszármazottaikra. Szó se róla, a nómenklatúra gyermekeiből került ki a *zolotaja mologyozs* (aranyifjúság), és mindenki tudta, milyen kiváltságos helyzetben vannak. De a szüleik státuszát nem örökölhették legálisan. Az emberi természet része az ösztönös hajlam arra, hogy előnyben részesítsük biológiai utódainkat. A rezsim egyik alapvető gyöngesége volt e természetes motiváció megsértése annak az egalitárius elvnek a maradványaként, hogy az életesélyek elosztása nem követheti a családok társadalmi státuszát. Miután Oroszország posztkommunista elitje 1991-ben végre megszabadult ettől a kötöttségtől, lelkesen megadott saját gyermekeinek minden lehetséges előnyt a hatalomért, gazdagságért és presztízsért vívott társadalmi versenyben. Gyakran oly módon, hogy külföldre küldte őket tanulni. A gond csak az, hogy e szerencsés gyerekek közül sokan úgy döntöttek, sohasem térnek haza. Akik mégis hazatértek, nagyon másfajta, nem oroszos szokásokat és meggyőződéseket hoztak magukkal.

Ha meg akarjuk érteni a volt kommunista országok nemzeti elitjeinek pszichológiáját, meg kell értenünk egy paradoxont: abban a percben, amint ezek az elitek visszakapták a lehetőséget, hogy a gyermekeiknek kedvezzenek, a gyermekek elkezdték lerázni magukról a szülői befolyást. Miután az elit külföldön tanult sarjai *szinkronizálódtak* a Nyugat normatív keretéhez, megszűnt a *koordinációjuk* a hazájuk normatív várakozásaival, az országéval, ahol az előző generációk letöltötték életüket. Így hát az a vád, hogy a Nyugat ellopja magának az orosz elitek gyermekeit, a Kreml Nyugat-ellenességének központi tétele lett, s az állt a próbálkozások mögött, hogy hazahozzák a külföldre települt üzletembereket. Az ország vezetői attól félnek, hogy akárcsak a cári időkben, Oroszországot végül olyan helyben született, de a nyugati kultúrától megfertőzött polgárai fogják kormányozni, akik aztán összeesküvést szőnek, hogy megakadályozzák a mai kiváltságos csoportokat megszokott életvitelük folytatásában. Ha 1968

Nyugaton a gyermekek lázadását jelentette szüleik elnyomó értékei és választásai ellen, Oroszországban a 2010-es évek a szülők tiltakozását jelentik Nyugaton tanult gyermekeik számukra idegen társadalmi és kulturális értékei ellen.

Divatos dolog manapság úgy értelmezni Putyin politikáját, mint kísérletet a Szovjetunió geopolitikai befolyásának, ha ugyan nem magának a Szovjetuniónak a visszaállítására.[82] Más kommentátorok azt a szerepet hangsúlyozzák, amit Oroszország mint konzervatív hatalom játszik azzal a szándékkal, hogy a maga képére formája át Európát a modern dekadencia elleni keresztes háborújában.[83] A nyugati média egyre-másra visszhangozza Alekszandr Duginnak, az orosz eurázsianizmus popsztárjának riasztó kijelentéseit. De mindez teljesen félrevezető. A Kreml konzervatív lármát csap, és megpróbál egy birodalom szívének látszani, de Putyin politikai lépéseinek szinte semmi közük nincs a hagyományos orosz imperializmushoz vagy terjeszkedő politikához. Ugyanígy Putyin hívei sem készülnek arra, hogy hátat fordítsanak a modern racionalizmusnak és imperializmusnak, s magukévá tegyék a középkori paraszti közösségek eszményített látomását, a hagyományos falusi élet szerves egységét. A Putyin Amerika-ellenessége és a 19. századi szlavjanofilek *zapadnyicsesztvo* (nyugatosság)-ellenessége közötti párhuzamok a legjobb esetben felszínesnek mondhatók. Ráadásul olyasvalaki számára, aki a Szovjetunióban nőtt fel, az etnonacionalizmus aligha lehet olyan döntő tényező, amilyennek sok kommentátor feltételezi. Bár Putyin nacionalista retorikával igazolta a Krím annektálását, túlságosan is tudatában van annak, hogy a Szovjetuniót a nacionalizmus zúzta szét, úgyhogy nem ünnepelhette komolyan az olyan etnikai egyöntetűséget, amely a multietnikus Oroszországi Föderáció szétrobbanását is okozhatja.

Putyin nem ábrándozik Varsó elfoglalásáról, sem Riga újbóli megszállásáról. Ellenkezőleg, megismételjük: lépéseiben az agresszív izolacionizmus fejeződik ki, a saját civilizációs tér megszilárdításának kísérlete. Az a védekező reakció testesül meg bennük, amellyel Putyin az Oroszországot érő fenyegetésre válaszol. A globális kölcsönös gazdasági függés, a digitális interoperabilitás, valamint a nyugati társadalmi és kulturális normák ránézésre megállíthatatlan terjedése jelenti ezt a fenyegetést. Ilyen értelemben a Kreml politikája általános tendenciát tükröz, amilyet más globális szereplők elszigetelődő, barikádemelő, deglobalizáló magatartásában is felfedezhettünk az 1980-as évek óta

kibontakozó globális pénzügyi válságok nyomán. Tény, hogy felületesen nézve Putyin lépései a 19. századi orosz birodalmi politikára emlékeztetnek. Mégis jobban megérthetők, ha a féktelen, üzleti világra nyitott, de lazán kormányzott globalizációval szembeni 21. századi ellenállás részeként értelmezzük őket. Azokat az oroszokat, akiknek telik rá, nem sújtják utazási korlátozások. Putyin azonban, egy kicsit úgy, mint Trump, el akarja szigetelni országát a liberális Nyugattól. Ez fontosabb számára, mint a szomszédos területek bekebelezése. A durva fenyegetéssel reményei szerint arra is kényszerítheti a Nyugatot, hogy „fizessen a falért", azaz fektessen be súlyos összegeket abba, hogy elszigetelje magát Oroszország kiberbeavatkozásaitól. Ezek a támadások – a többi mellett – kudarcra ítélt kísérletek voltak az államok közti információs határok visszaállítására egy olyan pillanatban, amikor a kormányok világszerte elvesztik a nemzeti információs tér fölötti monopóliumukat – például a Google Translate fokozatos fejlesztése következtében.

Természetesen elfilozofálhatunk a történelmi párhuzamokról, amelyek megmagyaráznák Putyin döntését, hogy elzárja Oroszországot a világtól. Valahányszor Oroszország nyit a világ felé, mintha mindig eljönne a pillanat, amikor eluralkodik a pánik, és az ország autoriter vezetői hisztérikusan visszatérnek az izolacionizmushoz; még túl is teljesítik. Valami efféle történt, miután Oroszország a 19. században legyőzte Napóleont. Sztálin 1946-ban indította meg a kozmopolitizmus elleni hírhedt kampányát, és szovjet katonák százezreit küldték lágerekbe, mert a rezsim attól félt, túl sokat láttak Európából. Ma talán valami hasonlónak vagyunk tanúi, bár kevésbé gyilkos változatban. Másfelől Sztálinnak olyan ideológiája és küldetéstudata volt – nem is szólva tömeggyilkos kedvéről –, amihez fogható nincs a Putyin-rendszerben. Mindamellett joggal mondhatjuk: a Kreml továbbra is meg van győződve arról, a rezsim fennmaradása a liberális Nyugat globális hegemóniájának aláaknázásától függ.

UTÁNZÁS MINT LELEPLEZÉS

Amikor 2012-ben a Kreml kezdte felfedezni a Nyugat honi intézményeinek utánzásában rejlő, veszélyesen felforgató lehetőséget, arra is rájött, milyen

hatékony támadófegyver az amerikai külpolitika utánzása, és mennyire jól használható a liberális világrend delegitimálásában. Az ellenség gyengítésére alkalmazott utánzás klasszikus példája a náci cselszövés, amikor az angol font tönkretétele céljából hamisított bankjegyekkel árasztották el az Egyesült Királyságot.[84] Ez azonban egészen más dolog, mint olyan tükröt tartani az ellenség elé, amelyben megláthatja saját brutalitását és képmutatását. Oroszország 2012 utáni politizálása azt mutatja, hogy az ilyen tükrözést a sokkal gyengébb fél is haszonnal alkalmazhatja egy látszólag sokkal erősebb hatalom megtámadására, megzavarására és demoralizálására.

Az utóbbi idők legdrámaibb nem orosz példája erre az agresszív utánzásra az Iszlám Állam médiatudatos propagandistáinak az a döntése volt, hogy a foglyokat narancssárga kezeslábasba öltöztették, mielőtt kivégezték őket.[85] Ez a vérfagyasztó pantomim tudatos kísérlet volt a guantánamói muszlim foglyok amerikai megalázásának imitálására. A dzsihádisták annak tükörképét akarták nyújtani, ahogyan Amerika megsérti a muszlim rabok elemi méltóságát. Szemlátomást úgy hitték, hogy ez a kegyetlenül gúnyos mimikri leleplezi majd, mennyire üres a Nyugat oly sokat hangoztatott erkölcsi felsőbbrendűsége.[86] 2014 óta Putyin többször is élt ezzel az eszközzel, az Egyesült Államok külpolitikájának durva paródiájával, hogy rávilágítson Amerika eredendő globális képmutatására. Mivel a képmutatás segít a konfliktusok elkerülésében azáltal, hogy elleplezi a sértő és bántó meggyőződéseket, a képmutatás elleni *támadás* gyakran a harci szándék jele. Ettől lesz igen veszélyessé a szimuláció és gúny közötti orosz váltás – a belső demokratikus elszámoltathatóság fölcserélése arra, hogy tükröt tartanak az USA nemzetközi szabályszegései elé. A váltás feltehetően azért volt egyáltalán lehetséges, mert a Nyugathoz hasonulás szándéka sohasem vált igazán belsővé Oroszország fontos erőinek körében.

Jó példa az agresszív imitációra Putyin 2014. márciusi beszéde, amelyben bejelentette a Krím annektálását. Ebbe a hivatalos megszólalásba egész passzusokat emelt át – a krími esetre alkalmazva – a nyugati vezetők beszédeiből, amelyekben Szerbia területi integritásának lebontását igazolták Koszovó kapcsán.[87] Amit tehát a legtöbb nyugati megfigyelő Putyin első lépésének vélt Moszkva birodalmának helyreállítása felé, azt kinyilvánítottan a Woodrow Wilson amerikai elnök nevéhez fűződő retorika igazolta – a népek önrendelkezési jogának magasztalása.

Meglehet, ami a külpolitikai mimikrit oly különlegesen hatékonnyá teszi, valójában az a tudatos szándék, hogy megmutassa a rossz eredeti abszurditását. Azzal, hogy saját erőszakos cselekedeteit az Amerikától szó szerint átvett idealista retorikába burkolja, Moszkva az Utánzás Koráról mint a Nyugati Képmutatás Koráról akarja lerántani a leplet. Az agyondicsért nyugati értékek, mint a népek önrendelkezése, egyszerűen csak jól álcázott nyugati érdekek kifejeződései. Amit mindez sejtet: az egész második világháború utáni nemzetközi rendszer összeomlik, ha a többi nemzet is elkezdi utánozni a *valódi* Nyugatot. Még azt is föl lehetne vetni, hogy Putyin hasonló indokkal utánozta Bush Amerikáját, mint ami Charlie Chaplint arra késztette, hogy Adolf Hitlert utánozza *A diktátor*ban. Úgy akarta meggyengíteni és demoralizálni az ellenséges nemzetet, hogy tükröt tartott elé; tükröt, amely színlelés nélkül mutatta meg a vezetőit igaz valójukban. Nem állítjuk, hogy a tükrözésnek ez a taktikája stratégiai értelemben szükségképpen hatásos, csak azt, hogy az a célja, hogy megingassa az ellenség önképét és állítólag meg nem érdemelt jó hírnevét a világ többi része előtt. De ha pusztán a kísérletet nézzük, hogy letépjék a Nyugat liberális álarcát, és megmutassák vélt álszentségét, a tükrözésnek több köze van a múltba néző bosszúhoz, mint az előremutató politikához.

A Kreml mai külpolitikájának elsőrendű célja, hogy leleplezze a Nyugat feltételezett univerzalizmusát, és megmutassa: az álarc mögött kicsinyes geopolitikai érdekek hajszolása rejlik. Ebben a kampányban a leghatásosabb fegyver az ellenség javíthatatlan álnokságának leleplezése a szarkasztikus utánzás módszerével. A Kremlnek vélhetően meggyőződése, hogy a valóságos vagy képzelt amerikai gaztettek tükörképének felmutatása a legmagasabb rendű pedagógia. Akár a bosszú – aminek egyik válfajáról van szó –, ez is „édesebb, mint a méz”, bár egyben sokkal veszélyesebb hellyé vált miatta a világ.

Amikor Nyugaton felpanaszolták Moszkva agresszív külföldi beavatkozásait, az oroszok többször is azt válaszolták, hogy ők csak azt teszik a Nyugattal, amit a Nyugat ismételten és sértő módon velük művelt. Nem túl jelentős, de sokatmondó példa a Gyima Jakovlev-törvény, amit egy orosz kisfiúról neveztek el, aki meghalt amerikai nevelőszüleinek bűnös gondatlansága miatt, és amit kimondottan azért dolgoztak ki, hogy tükrözze a Magnyitszkij-törvényt. Az amerikai jogszabály célja azon orosz funkcionáriusok megbüntetése volt, akik érintettek voltak abban, hogy az orosz adószakértő 2009-ben meghalt egy moszkvai börtönben. Az orosz

törvény viszont azokra az amerikai állampolgárokra rótt ki szankciókat, akik „érintettek orosz állampolgárok emberi jogainak és szabadságjogainak megsértésében”.[88] De tömérdek más példa is akad. Ahogy a NATO 1999-ben megsértette Szerbia területi integritását, úgy sértette meg Oroszország Grúziáét 2008-ban. Ahogy az Egyesült Államok stratégiai bombázókat küldött az orosz határ közelébe, úgy küld most Oroszország stratégiai bombázókat az amerikai határ közelébe. Ahogy az amerikai kormányzat feketelistára tett fontos orosz személyiségeket, úgy tett a Kreml feketelistára fontos amerikai személyiségeket, megakadályozva, hogy belépjenek Oroszországba. Ahogy az amerikaiak és európaiak megünnepelték a Szovjetunió felbomlását, úgy ünneplik most az oroszok a Brexitet és az EU lehetséges felbomlását. Ahogy a Nyugat liberális civil szervezeteket támogatott Oroszországban, úgy finanszíroz Oroszország szélsőjobb és szélsőbal szervezeteket Nyugaton, hogy aláássa a NATO-t, gátat vessen az amerikai rakétaelhárító programoknak, gyengítse a szankciók támogatását, és erodálja az európai egységet. Ahogy a Nyugat (Moszkva szerint) arcátlanul hazudott Oroszországnak a NATO-bővítés terveiről és az ENSZ felhatalmazásával megkezdett líbiai támadásról, úgy hazudik arcátlanul Oroszország a Nyugatnak saját ukrajnai katonai behatolásáról. És pontosan úgy, ahogy az USA támogatja a hagyományosan Moszkva befolyási övezetébe tartozó Ukrajna haderejét, Oroszország is támogatja a hagyományosan Washington befolyási övezetébe tartozó Venezuela haderejét. Ennek a tükörkép-mutogatásnak a végeredménye: erősödő bizalmatlanság, összeesküvés-elméletekben való gondolkodás és a kölcsönös alkalmazkodás alapjainak teljes eltűnése.

El is érkeztünk ahhoz a vádhoz, hogy Oroszország beavatkozott a 2016-os amerikai elnökválasztásba. A Kreml ezt hivatalosan (bár következetlenül) tagadja, az amerikai hírszerzési tisztségviselők pedig makacsul állítják. Ismeretes, hogy az Egyesült Államok rendszeresen beavatkozott más országok választásaiba.[89] Ebben a sorban legalább egy fontos orosz esetet meg kell említenünk: az 1996-os választást, aminek eredményeként Jelcin megtarthatta az elnökséget. Az amerikai politikai tanácsadógárda segítsége nélkül és kiváltképp a Clinton által elintézett, a választás előestéjén megadott IMF-kölcsön nélkül Borisz Jelcin nemigen nyerhette volna meg az újraválasztásáért vívott küzdelmet.[90] Ha Oroszország az agresszív utánzás politikáját alkalmazta az Egyesült Államokkal szemben, akkor teljesen logikus, hogy ezúttal az amerikai

választások manipulálására összpontosított. Minthogy Putyin az orosz választásokkal foglalkozó amerikai „magán”-szervezeteket az amerikai állam meghosszabbított karjának tekinti,[91] nem fogadja türelmesen az amerikai oldal álszent felháborodását, amikor az Egyesült Államok belügyeibe való orosz belekavarást hánytorgatják fel. A „cutoutok” (közvetítők, ügynökkapcsolataikat név szerint nem ismerő külső emberek) fedett felhasználása a Demokrata Pártnak kínos e-mailek feltörésére és nyilvánosságra hozatalára – orosz szemszögből – „szemet szemért” jellegű bosszú volt azért, amit hitük szerint titkosan és vélhetően minden lelkifurdalás nélkül Washington művelt Moszkvával. A 2016-os orosz beavatkozás feltárásával megbízott amerikai hírszerző ügynökségek szerint „Putyin nyíltan úgy jellemezte a Panama-iratok nyilvánosságra hozatalát és az olimpiai doppingbotrányt, mint amerikai irányítású lépéseket Oroszország hírnevének rontására”. S felvetette, hogy Oroszország viszonzásul „diszkreditálja leleplezések útján az Egyesült Államokat, és tüntesse fel képmutatónak”.[92] Miért jó a Panama-iratok kiszivárogtatása, és miért rossz a Demokrata Párt e-mailjeinek meghekkelése? – ezt kérdezik az oroszok, bármennyire önkényesnek tűnik is a párhuzam nyugati nézőpontból. Putyin vélhetően azért döntött az amerikai választásokba való fedett és letagadható beavatkozás mellett, hogy korrigálja Washington és Moszkva hidegháború utáni aszimmetrikus viszonyát. A Kreml nem akarta aládúcolni Oroszország roskatag demokratikus homlokzatát, hanem elhatározta: megmutatja a világnak, hogy az amerikai demokrácia maga is csupán omladozó homlokzat. Ez az oka, hogy elég gátlástalanul egyértelművé tette a választási beavatkozást, még akkor is, ha formálisan többször cáfolta. Más szóval: Oroszország nem azért kavart bele az amerikai választásokba, mert azt remélte, hogy megválasztják Trumpot, hanem mert a beavatkozás – azt tenni Amerikával, amit Amerika tett Oroszországgal – olcsó módja volt annak, hogy Moszkva újból olyan globális erőnek mutassa magát, amellyel hiba nem számolni. Ahogy Nyina Hruscsova, Hruscsov szovjet miniszterelnök dédunokája, aki a nemzetközi kapcsolatok professzora a New York-i New School for Social Research katedráján, akkoriban megfogalmazta a *The New York Times*nak: „Ez az akció azt akarta megmutatni az amerikaiaknak, hogy ugyanolyan balfékek vagytok, mint bárki más, ti szemétládák.”[93]

Mint Putyin sok más Amerika-ellenes külpolitikai lépésének, a választásba való beavatkozásnak is inkább kommunikációs és megtorló,

semmint stratégiai vagy instrumentális értéke volt. Az egyik dolog, amit a Kreml közölni akart a nyugati vezetőkkel, az volt, hogy a Nyugat jobb, ha félni kezd egy olyan világban, amit az „igazi” Nyugat kópiái népesítenek be.

A SZUBVERZÍV UTÁNZÁS ZSÁKUTCÁJA

2014 márciusában az amerikai kormány költői magaslatokra emelte a felháborodást: „Most, hogy Oroszország hamis narratívát sző törvénytelen ukrajnai akcióinak igazolására – így szólt a State Department sajtóközleménye –, a világ olyan dermesztő orosz fikcióval szembesül, amilyennel soha, mióta Dosztojevszkij hajdan leírta: »a kétszer kettő öt is nagyon kedves kis dolog«.”[594] És nem a washingtoni volt az egyetlen kormány, amelyet megszállt az ihlet. 2014. március 2-án, vasárnap Angela Merkel német kancellár felhívta telefonon Barack Obama elnököt, és kiszivárgott információk szerint azt mondta, nem biztos abban, hogy Putyin kapcsolatban van-e még a valósággal. Sőt, hogy „egy másik világban él”.[95] Oroszország és a Nyugat konfrontációja többé nem akörül forgott, hogy melyik él jobb világban, és melyiké a jövő. Ez a hidegháború logikája volt. Most a konfliktus arról szólt, hogy melyikük él a valóságban, és melyikük egy művi látszatvilágban.

Washington döbbenten észlelte, hogy Oroszország nyilvánvaló tényeket tagad. Az amerikai tisztségviselők nem értették, hogyan állíthatja Putyin, hogy „polgári önvédelmi csoportok”, nem pedig orosz erők kaparintották meg a Krímben az infrastruktúrát és a katonai létesítményeket,[96] vagy miként tagadhatja Putyin, hogy Oroszországnak bármi köze lett volna a Demokrata Párt e-mailjeinek feltöréséhez. Mi értelme van ilyeneket mondani, amikor a tévé meg az internet tele van a krími középületeket elfoglaló orosz Különleges Erők képeivel, vagy amikor az FBI azonosította a hekkelő hírszerző tisztet? Putyin hazugságai abszurdnak rémlettek a kikerülhetetlen átláthatóság korában. Akkor hát miért hazudnak az orosz tisztviselők ilyen szemérmetlenül, ha néhány óra elteltével úgyis lelepleződnek a hazugságaik? Putyin kihívó hazudozása ellenkezett a reálpolitika egyik alapfeltevésével, miszerint „a hazugság csak akkor hatásos, amikor a potenciális áldozat azt gondolja, hogy a hazug

valószínűleg igazat mond”, és hogy „senki sem akarja, hogy hazugnak nevezzék, még jó ügy érdekében sem”.[97]

Amikor Putyin azt hazudta, hogy a Krímben nincsenek orosz csapatok, otrombán fogalmazott, és könnyedén le is leplezték. De ő nem tartott attól, hogy hazugnak nevezik. Ez azért volt így, mert a döbbenet és a felháborodás nyugati kifejeződései mögött – amivel Oroszország alig leplezett gaztetteit fogadták – lehetetlen volt nem észrevenni a Nyugat gyakorlati tehetetlenségét. Az 1990-es években Oroszország is átélte a hiábavaló felháborodás frusztráló hatását. Most Amerikán volt a sor. Putyinnak azt a stratégiáját, hogy kereken tagadta Oroszország felelősségét minden tettért, amivel megvádolták, nem lehet a félrevezetés egyszerű aktusaként felfogni. Ehelyett élénken hasonlít a megkérgesedett bűnözők egy bizonyos magatartástípusára: amikor megkapják börtönbüntetésüket, büszkén kérkednek azzal, hogy semmiféle civilizált szabályt és normát nem tartanak tiszteletben, és alvilági tekintélyük éppen abból következik, hogy minimális együttműködésre sem hajlandók a büntetés-végrehajtó hatóságokkal. Az orosz börtönszlengben ezt a magatartást az *otricalovo* szóval foglalják össze, ami körülbelül dacos obstrukciót jelent, bár megvan benne az *omertà* eleme is.

Ám Putyin nem-igazságai másféle célt is szolgáltak. Minden ellentámadás, amit arcátlan hazudozó magatartásával provokált, az ő szemszögéből arra is emlékeztette a világot és főleg Amerikát, milyen gyakran hazudott a Nyugat a múltban Oroszországnak. A cél nem annyira valamiféle stratégiai előny megszerzése volt, inkább a Főellenség mentális állapotának és önképének megváltoztatása, vagyis az amerikaiak fájdalmas emlékeztetése arra, amiről oly kényelmesen megfeledkeztek. Az ellenség magatartásának kifejezett visszhangozása ilyen kontextusban mindig magában rejti az eredeti megszégyenítő kritikáját.

James Jesus Angleton, aki 1954-től 1975-ig volt a CIA kémelhárító főnöke, kevésbé botránkozna meg Putyin magatartásán, mint az amerikai hírszerző ügynökségek élén álló mai utódai. Meggyőződése volt, hogy „a félrevezetés lelkiállapot – és az állam lelke”. Szabad idejét az orchideás kertjében töltötte. Ami lenyűgözte, az volt, hogy „a legtöbb orchideafajból nem a legalkalmasabb, hanem a leginkább félrevezető marad fenn”. A gondot az okozza, hogy a legtöbb orchidea túlságosan szétszórtan nő a dzsungelben, így a szél nem tudja beporozni; ebben a létfontosságú dologban ki vannak szolgáltatva a rovaroknak és a madaraknak. De mivel

ezeknek a beporzóknak az orchideák nem nyújtanak élelmet vagy semmilyen tápanyagot, be kell csapniuk őket ahhoz, hogy fajaik fennmaradjanak. Az orchideák gondozása és a szovjet kémek leleplezése vezette Angletont arra a következtetésre, hogy „a dezinformáció lényege nem a hazugság, hanem a provokáció”.[98] Amikor Putyin letagadta az orosz Különleges Erők jól dokumentált krími és kelet-ukrajnai jelenlétét, nem hazudott. Hanem provokált, azaz a Nyugatot piszkálta, szurkálta, böködte, hogy dadogó, szubracionális reagálást váltson ki belőle. Azzal, hogy rákényszerítette: nézzen szembe hatalmának korlátaival, megpróbálta destabilizálni és demoralizálni a Nyugatot.

A Krím annektálása után a nyugati kommentátorok valósággal megszállottjai lettek a „hibrid háború” fogalmának – ez a katonai, információs és más erőforrások felhasználásának eddig példátlan vegyüléke volt azzal a céllal, hogy Oroszország megtörje az ellenség politikai akaratát. Számos elemző a szovjet „forgatókönyvekhez” kapcsolta vissza ezt az új stratégiát. Tévedtek. A „hibrid háború” a viszonzó tervezés eredménye volt. Az oroszok azt művelték a Nyugattal, amit – akár helyes, akár téves – hitük szerint a Nyugat művelt velük. Aggályosan rekonstruálták azt a módszert, ahogy a Nyugat, nézetük szerint, levezényelte a „színes forradalmakat”, és sorvezetővel állt elő a továbbiak megszervezéséhez. Amiként a Nyugat a liberális civil szervezeteket támogatta, Oroszország a nyugati szélsőjobb és szélsőbal csoportok finanszírozása mellett döntött. Az orosz vezetők 2012 után arra jutottak, hogy a hidegháborút követő korszakban országuk politikájának legfőbb gyengesége az volt, hogy nem az igazi Nyugatot utánozták. Ha jobban szemügyre vesszük, kényszeredetten és kozmetikai felszínességgel utánozták csak a nyugati demokráciákat. Most tehát minden igyekezetükkel azon voltak, hogy amúgy istenigazából utánozzák – a nyugati képmutatást. Miután Oroszország sokáig a saját sebezhetőségének megszállottja volt, most fölfedezte a Nyugat sebezhetőségét, és minden erőforrását mozgósította, hogy ezt leleplezze a világ előtt.

Viktor Pelevin orosz szatíraíró *A „Burning Bush” művelet* (2010) című abszurd elbeszélésében[99] képet ad erről a felfogásról, amely a történelmet titkos összeesküvések és mesterkedések sorozatának látja. A történet egy szerény oroszországi angoltanárról szól, aki erőteljes hanggal van megáldva, és beszervezik egy különleges hírszerzési akcióba, hogy felvegye a kapcsolatot George W. Bushsal az elnök fogába épített implantátumon keresztül. A Kreml utasításait követve a tanár Isten

hangjának adja ki magát, és arra buzdítja a 43. elnököt, hogy rohanja le Irakot. A cselekmény előrehaladtával kiderül, hogy az 1980-as években a CIA is hasonló akciót hajtott végre, csak akkor Lenin szellemét alakítva beszélték rá Mihail Gorbacsovot a peresztrojka kezdeményezésére, az események olyan láncolatát indítva el, amely a Szovjetunió széthullásához vezetett. Tegnap nekem, ma neked.

Oroszországot nem csak a bosszúvágy ösztönzi arra, hogy felmutassa a nyugati agresszió és főleg a nyugati álszentség tükörképét. Szeretné elérni azt is, hogy legalább a felszínen visszaálljon az Oroszország és az Egyesült Államok közötti szimmetria, ami eltűnt a hidegháború végével. Az elveszett orosz–amerikai szimmetriának, nem pedig Moszkva elveszett szuperhatalmi státuszának helyreállításába vetett remény magyarázza, miért hagyatkozik Oroszország az aszimmetrikus hadviselésnek azokra a formáira, melyeket a gyenge hatalmak eredményesen alkalmaztak a múltban az erősek ellen. Washington úgy élte meg a hidegháború végét, mint győzelmet és igazolást, míg Moszkva úgy, mint irányvesztést, demoralizálódást és szuperhatalmi rangjának elvesztését. Ám Oroszország már legyőzött ország volt, még mielőtt Putyin úgy döntött, hogy ezt beismeri. 1989–91 után (nem úgy, mint 1945 után) nem két diadalmas hatalom nézett farkasszemet egymással, hanem egy önelégült győztes felügyelte egy geopolitikai megaláztatástól és területi csonkítástól szédelgő vesztes botladozó feltápászkodását. Ezt a lényegénél fogva ingatag aszimmetriát sikerült lepapírozni a vesztesek nélküli győzelem nem túl meggyőző narratívájával, de orvosolni nem.

Amit a hidegháborúban iskolázott nyugati elemzőknek nehéz megérteniük: Putyin nem valamilyen ideológiai vagy szervezeti alternatíva nevében támadja a Made in America világrendet. A kommunizmustól eltérően az autoriter rendszer nem ideológia, hanem egyszerűen csak egy kormányzási forma, ami különbözőfajta ideológiai keretekben tud létezni. Putyin tehát nem azért támadja a nemzetközi liberális rendet, mert orosz stílusú tekintélyelvű államokká akarja átformálni őket, hanem pedagógiai okból, hogy rámutasson e rend képmutató voltára és sebezhetőségére, és a védelmezőit tovább gyengítse. Az ideológiamentes Putyin a mélyen ideologikus Iszlám Államhoz nagyon is hasonló kihívást intéz a nemzetközi rend ellen, s ebből ugyanúgy hiányzik a realitásérzék és az elérendő pozitív cél jegyében való előregondolkodás. A versengő utánzás általi szubverzióra vállalkozik. Más szóval: Oroszországnak a külpolitikai kalandorság felé tett új fordulata annak klasszikus példája, ahogy az imitációt fegyverként

használják az utánzott megingatására, mégpedig azzal a céllal, hogy szétzúzzák Amerika hírnevét, utánzásra méltó voltába vetett hitét. De mi végre?

Lehet, hogy Putyin ügyesen játssza ki gyenge kártyáit, de attól még láthatóan gyenge lapok vannak a kezében. Ez felveti a kérdést, miért foglalkozik Amerika oly megszállottan Putyin Oroszországával, amikor valójában Kína fölemelkedése formálja át a 21. század geopolitikai térképét. Ha erre választ találunk, az segíthet megmagyarázni, miért érzi magát Putyin pillanatnyilag győzedelmesnek az utánzási háborújában.

Kétségtelen tényező az összejátszás gyanúja. De a mélyebb dinamikához a klasszikus orosz irodalom ad kulcsot, nevezetesen Dosztojevszkij regénye, *A hasonmás*, amelynek kishivatalnok hőse az őrültekházába kerül, miután találkozik a hasonmásával, aki ugyanolyan, mint ő, ugyanúgy beszél, mint ő, de akiben megvan mindaz a vonzerő és önbizalom, ami a szorongástól gyötört főszereplőből teljesen hiányzik; és aki lépésről lépésre „felváltja” a főszereplőt.

Amikor Oroszországról van szó, a Nyugat kezdi úgy érezni magát, mint Goljadkin a saját hasonmása jelenlétében. Van azonban egy jelentős különbség a regény és a mi valóságunk között. Dosztojevszkijnél a hasonmás olyan, mint az az ember, aki a főszereplő mindig is lenni akart. A Nyugat számára viszont Oroszország az a hasonmás, akivé a Nyugat válhat, s pontosan ettől fél. Néhány évvel ezelőtt a nyugati nyilvánosság még úgy nézett Oroszországra, mint a múltból itt maradt múzeumi tárgyra. Most az ország úgy fest, mint a jövőből érkezett időutazó. Az amerikaiak és európaiak attól félnek, hogy ami ma Oroszországban történik, arra holnap a nyugati országokban is sor kerülhet.[100] Az utánzás politikája megszüntette azt a tudatot, hogy közös valóságban élünk, de megerősítette a félelmet, hogy mind sokkal inkább Oroszországhoz hasonlóvá – azaz ugyanolyan elvtelenné és cinikussá – válunk, mint azt valaha is hittük volna.

A hidegháború napjaiban Robert Conquest történész amellett érvelt, hogy „a science fiction szemlélet nagy segítséget jelent a Szovjetunió megértésében. Nem is pontosan az a kérdés, hogy jók-e vagy rosszak; nem úgy jók vagy rosszak, ahogy mi lennénk. Sokkal hasznosabb úgy nézni rájuk, mint marslakókra, nem mint hozzánk hasonló emberekre.”[101] Napjainkban ez a tanács elavultnak látszik. Most kezdünk ráébredni: nem egyszerűen az a helyzet, hogy az oroszok jobban hasonlítanak a nyugati

emberekre, mint azt Conquest állította. Hanem hogy a nyugatiak jobban hasonlítanak az oroszokra, mint azt Conquest elképzelni merte volna.

Oroszország az első két posztkommunista évtizedben a demokratikus intézményi homlokzat mögött működő nem-demokrácia iskolapéldája volt: olyan politikai rendszer, ahol rendszeresen választásokat tartottak, de ahol az uralkodó párt sohasem kockáztatta meg a hatalom elvesztését. Ez bizonyos fokig ma is így van. A putyini berendezkedésben a rendszeres időközönként megtartott álkompetitív választások az állampolgárok hatalomtól való megfosztásának, nem pedig hatalommal való felruházásának eszközei. Így a színjátékszerű orosz választások története tanulságosan illusztrálja, hogy azokat az intézményeket és gyakorlatokat, amelyek eredetileg felszabadulást hoztak a polgároknak az el nem számoltatható uralkodók önkényes kormányzása után, olyan áldemokratikus intézményekké lehet átformálni, amelyek gyakorlatilag értelmetlenné teszik az állampolgárok szavazati jogát. És ezzel visszatérünk a „ragályos utánzás" témájához. A demokráciáikból kiábrándult nyugatiak mostanában kezdik úgy látni, hogy saját politikai rendszereik nem sokkal valóságosabb demokráciák, mint az oroszországi rendszer. Egy nemrégi kutatás kimutatta, hogy a demokráciába vetett bizalom az utóbbi évtizedekben csökkent a Nyugat fejlett demokráciáiban, és a demokratikus rendszer iránti bizalmatlanság a fiatalok körében a legerősebb.[102] Nyugat-ellenes politikája jegyében Putyin gondoskodik arról, hogy a kétely ilyesféle magvai kihajtsanak; egyre több okot ad az amerikai és európai polgároknak arra, hogy ne higgyék: a rendszeres választások a köz javát szolgálják. Az például, hogy a nép hallatta hangját a Brexit-népszavazáson, nem jelenti, hogy előre végiggondolták a döntés következményeit. Lehet vitatkozni arról, hogy az orosz beavatkozásnak a nyugati választásokba volt-e számottevő hatása az eredményekre. De a Nyugat most már átélheti Oroszország hidegháború utáni félelmét a polarizálódástól, a kormányozhatatlanságtól és a széteséstől. Úgy látszik, ebben az esetben is brutálisan átfordult utánzó és utánzott viszonya a kommunista összeomlás utáni helyzethez képest.

Putyin Tükre nem más, mint „aktív intézkedés". Nem a pontos tükrözés a rendeltetése, hanem az, hogy morális csüggedést okozzon. A beavatkozásnak az amerikai választásokba az az elsőrendű célja, hogy megmutassa: a Nyugat kompetitív választásai – amelyeket a pénz manipulatív hatalma formál, eltorzít a fokozódó polarizálódás, és megfoszt

értelmétől az igaz politikai alternatívák hiánya – jobban emlékeztetnek a Kremlben megtervezett választásokra, mint azt a nyugatiak hinni szeretnék. Így próbálja Putyin kivégezni a Nyugat 1989 után kialakított győzelmi narratíváját. A demokrácia globális terjedése nem annak a jele, hogy a felvilágosult tömegek felszabadulnak az elitek uralma alól, hanem azt mutatja, hogy a színfalak mögött tevékenykedő sötét erők manipulálják a tömegeket. Putyin igyekezetét segíti a közösségi média politikai szerepéről alkotott felfogás gyökeres megváltozása. Az arab tavasz kezdeti eufóriájában a közösségi médiát „felszabadítási technológiák”[103] együttesének látták, a Facebookot, Google-t és Twittert pedig a világ demokratikus jövője előjeleinek. Ma ugyanezeket a szolgáltatásokat általánosan az igazság utáni széttöredezéssel, polarizálódással és a demokrácia eljövendő végével társítják.

A posztkommunista Oroszország azt illusztrálja, hogy egy szűk körű, politikailag nem felelős, gazdagodni vágyó uralkodó réteg, belső rivalizálásai ellenére, hogyan tud a széthullott társadalom csúcsán maradni történelmileg jelentős mértékű erőszak alkalmazása nélkül. Gabriel Zucman számításai szerint 2015-ben az oroszországi vagyon 52 százalékát külföldön parkoltatták.[104] Ez a politikai modell – ami se nem demokratikus, se nem autoriter, nem zsákmányolja ki a dolgozó többséget a marxi értelemben, és nem nyomja el az egyéni szabadságjogokat a liberális értelemben – olyan jövőképet nyújt, ami okkal zavarja meg álmunkat. A Kreml azt akarja, hogy *ettől* a lidércnyomástól ne tudjunk szabadulni.[105]

Jó néhány nyugati értelmiségi szorongásának gyökerében nem az a félelem rejlik, hogy Oroszország lesz a világ ura, hanem az, hogy a világ nagy részét úgy fogják vezetni, ahogy ma Oroszországot. Nyugtalanító, hogy a Nyugat jobban kezd hasonlítani Putyin Oroszországára, mintsem készek volnánk elismerni. A hasonlóságnak része az, hogy sokan hajlamosak a Nyugat ellenfeleinek összeesküvését látni a demokrácia gyorsuló nyugati hanyatlása mögött. Mint sok más ország, Amerika is mindig vonzódott az összeesküvés-elméletekhez. Némely kutatók még azt is felvetik, hogy a nemzeti kivételesség mítosza kedvez az ilyen gondolkodásmódnak. Ha egy nemzetnek küldetése van, akkor logikus a feltételezés, hogy a nemzet ellenségei megpróbálják szabotálni a küldetés teljesítését.[106] Régen azonban az összeesküvés-elméleteket az amerikai politika alagsorába száműzték; most a politikai paletta minden árnyalata örömmel fogadja őket (bizonyos esetekben több, máskor kevesebb alappal).

De Moszkva *ressentiment* hajtotta politikája – bármilyen érzelmi kielégülést okoz a Kreml vezetőinek, és bármiféle önigazolási vágyat teljesít – nem ér fel az átgondolt hosszú távú stratégia szintjére. Ellenkezőleg, lehetséges, hogy az ironikus mimikri orosz politikája és az amerikai képmutatás fonák tükrözése lassan a katasztrófa felé tolja a világot.

Az agresszív imitáció önbeteljesítő módon azt feltételezi, hogy végzetesen meggyengült az Oroszország és Nyugat közti kölcsönös bizalom mindennemű alapja. Lehetnének más magyarázatok arra, miért nem képes a Nyugat megfelelni a saját eszményeinek – rossz tervezés, rossz kivitelezés, a professzionális összehangoltság hiánya a nyugati oldalon –, ám ezeket félresöprik, hogy az amerikai magatartás elégtelenségét az engesztelhetetlen rosszindulattal magyarázzák. Aki a képmutatást akarja leleplezni, csak rossz szándékot képes tulajdonítani az ellenoldalnak, nem pedig naivitást, öncsalást, bürokratikus belviszályokat vagy inkompetenciát. Ahhoz, hogy valaki a nyilvánosságnak szánt igazolást meg tudja különböztetni a rejtett indítékoktól, csupán józan ész kell. De aki dogmatikusan és mániákusan csak erre a különbségtételre koncentrál – mint a jelek szerint Putyin –, az veszélyes útra lép.

Ez a megszállottság, a Nyugat képmutatásának középpontba helyezése az orosz oldalon felerősítette a stratégiailag értelmetlen rosszindulatot. Mivel a humanitárius eszményekre való összes amerikai hivatkozás mögött cinikus szándékot sejtenek, és azt akarják bizonyítani, hogy már nem olyan naivak, mint amikor elhitték Amerika kétszínű ígéreteit, hogy nem bővíti kelet felé a NATO-t, belelovalták magukat az elemi humanitárius értékek pökhendi negligálásába, mintha például az erkölcsi gátlások semmibevétele Aleppo ostrománál ellenpárjává tenné őket annak az amorális Amerikának, amelynek állítólagos aljasságait oly lelkesen szidják.

Azzal, hogy az ellenség képmutatásának leleplezését használják a saját agresszív cselekedeteik igazolására, úgy támadhatják a fennálló világrendet, hogy nem ajánlanak a helyébe semmilyen pozitív alternatívát. Ez nem a józan külpolitika képlete, ahol korlátozott eszközöket használnak elérhető célok megvalósítására. Szó se róla, Putyin megteheti, hogy félvállról veszi Amerikát, és nem lesz baja belőle, vagy parodizálhatja az USA külpolitikáját, hogy az álszentségét leleplezze. Ám ezt semmiképpen nem tudja Oroszország fejlődése érdekében hasznosítani. Első, 2000–2008-as elnöksége idején Oroszország gazdagabb és stabilabb lett, mert Putyinnak

sikerült egyensúlyt találnia a nyugati befolyás (teljes elszigetelődés nélküli) korlátozása és a Nyugattal folytatott gyümölcsöző együttműködés között. 2012 után ez az egyensúly megszűnt. Az eredmény: visszafelé, nem előre néző politika, melynek célja lényegében Amerika provokálása. A beavatkozás Szíriában és Kelet-Ukrajnában – megmutatni, hogy amit Amerika megtehet, azt az újjáéledt Oroszország is megteheti – véres harcokban kötötte le Oroszország katonai erejét, amelyek semmivel sem járulnak hozzá az ország biztonságához, nem látható sem a lezárásuk, sem a kilépési stratégia. Oroszországnak az a kísérlete, hogy külföldi agresszióját mint a nyugati agresszió replikáját igazolja, olyan helyzetet teremtett, ahol a Nyugat, önvédelemből, éppen hogy Oroszország akcióit kezdi utánozni. Az Európai Parlament például 2016-ban határozatot hozott az orosz propaganda elleni harcról. Ez állt benne:

> [A]z orosz kormány használja a különböző eszközök és csatornák széles skáláját, például az agytrösztöket […], a többnyelvű tévéállomásokat (pl. Russia Today), a fiktív hírügynökségeket és multimédia-szolgáltatásokat (Szputnyik), […] a közösségi médiát és az internetes trollokat a demokratikus értékek megkérdőjelezésére, Európa megosztására, belső támogatás szerzésére, valamint olyan kép kialakítására […], miszerint az EU keleti szomszédságában hanyatló államok találhatók.[107]

E vádakra támaszkodva a parlament felkérte az EU tagállamait a válaszadásra. Nagyon valószínű, hogy az európai kormányok ugyanezzel a fegyverrel válaszolnak, olyan intézkedésekkel, amelyek gyakorlatilag leutánozzák az oroszországi „idegenügynök-törvényt”, beleértve a külföldi médiatulajdon korlátozását – ezt a törvényt néhány évvel ezelőtt az Oroszországi Föderáció területén folytatott állítólagos nyugati felforgató tevékenységre válaszul hozták. Az Egyesült Államok szankciós politikája, miközben Oroszországot veszi célba, hozzájárul annak a nyitott globális kereskedelmi infrastruktúrának a lebontásához, amit Oroszország is le akar rombolni.

A hidegháború idején dívó „konvergenciaelmélet” azt feltételezte, hogy a technikai fejlődés megszünteti a kapitalizmus és a szocializmus közötti szakadékot, mivel ugyanazt a formátumot kényszeríti minden ipari

társadalomra. Manapság mintha megvalósulna ez a jóslat, bár más okból és ironikus értelemben. Oroszország és Amerika valóban elkezdett hasonlítani egymásra. Most azonban Amerika formálja át magát olyanformán, ahogy azt Putyin Tükre sugallja. Ez a „fordított imitáció” nem egyszerűen botrány. Lehet, hogy mosolyra fakasztja az embereket a Kremlben, de aligha biztosítja a globális stabilitást és békét. Sokkal valószínűbb, hogy a hatalmi vetélkedést és a fokozódó erőszakot ösztönzi. A Szovjetuniótól eltérően az Oroszországi Föderáció nem remélheti, hogy legyőzi a Nyugatot. Azt viszont remélheti, hogy a széthullás határára sodorja, ahogy az 1989–91-ben történt a szovjet tömbbel és magával a Szovjetunióval. Nem képzelhetjük azt, hogy ennek eredménye egy stabil világ lenne, ahol megvédhetők Oroszország érdekei.

3

Az utánzás mint kisemmizés

Azt mondják, „Amerika az első”, de úgy értik:
„Amerika a következő!”

WOODY GUTHRIE

Agatha Christie 1934-ben írott, a *Gyilkosság az Orient expresszen*[1] című, letehetetlen krimijében a híres Hercule Poirot felügyelő ragyogóan éles elmével fejti meg egy ellenszenves amerikai utas meggyilkolásának rejtélyét. A hullát a vonaton találják meg, tucatnyi késszúrással a testében. Tüzetes vizsgálódás után Poirot rájön, hogy nemcsak az összes utasnak volt indítéka, hogy Samuel Ratchett – ha ez a neve – halálát kívánja, hanem tudatosan együtt is működtek: valamennyi összeesküvő szerét ejtette, hogy beledöfje a kést az áldozatba.

Az előző két fejezetben megvizsgáltuk a tetteseket, akik a hajdan liberális nemzetközi rendnek[2] nevezett áldozat különös haláláért felelősek. Elemeztük a közép-európai populisták és Vlagyimir Putyin *ressentiment*-ját, törekvéseit és ármánykodásait. De nyilvánvalóan nem egyedül cselekedtek. Nem kell Poirot-stílusú nyomozás ahhoz, hogy észrevegyük, az Egyesült Államok jelenlegi elnöke[6] önként vállalkozott tettestársnak.[3] Folyik a vita arról, hogy mik voltak az indítékai, amikor hátat fordított Amerika szövetségeseinek, felmondott multilaterális szerződéseket, vagy megpróbálta lerombolni azokat a nemzetközi intézményeket, amelyeket az USA hozott létre a második világháború után. De bármi volt is a motivációja, kiemelkedő szerepet vállalt a „liberális hegemóniának” abban a csoportos lemészárlásában, amely a nemzetközi politikát jellemezte az 1989 utáni három évtizedben.

Bár a bűncselekményeket előkészítő összeesküvés lebilincselő téma lehet, nem azt kérdezzük, Poirot-t követve, hogy „Miért tette Trump?”.

Ehelyett azt kérdezzük: Miért csatlakoztak az amerikai társadalom és az üzleti közösség népes csoportjai, valamint a republikánus vezetők zöme oly kritikátlanul ahhoz a projekthez, amely lebontotta „a világot, amit Amerika épített" – ahogy Robert Kagan neokonzervatív történész nevezte jó okkal?[4]

Hogy megválaszolhassuk ezt a nem kriminalisztikai, hanem politikai kérdést, nem lesz elég, ha a trumpi forradalmat szorosan vett összeesküvéstani szempontból és kizárólag amerikai keretekben vizsgáljuk. Ha a világszerte lábra kapó antiliberális mozgalmak és tendenciák kontextusában elemezzük, végére járhatunk annak, ami máskülönben véletlenszerűnek és megmagyarázhatatlannak látszik. A közép-európai, orosz és amerikai eseteken végighúzódó közös motívum, amely lehetővé és hasznossá teszi az összehasonlító elemzést, az utánzás politikájával és annak szándékolatlan következményeivel kapcsolatos. Trump is úgy került hatalomra, hogy kihasználta az egypólusú Utánzás Korában eluralkodó kiábrándulást és dacos sértettséget.

Trump hajlandó volt flörtölni a fehér nacionalizmussal, ez nyilvánvalóan hozzájárult populáris vonzerejéhez. Mi azonban tágítani szeretnénk a fókuszt, és az érdekel minket, hogyan látják hívei a külvilágot. Mi az oka, hogy a Nyugat domináns hatalmának oly sok polgára, egy „törvényesen és legitimen" megválasztott elnök alatt bizalmatlanul szembefordult olyan országokkal, amelyek hagyományosan példaadó nemzetnek látták Amerikát, és sokáig úgy tekintettek a liberális demokráciára, mint a leginkább utánzásra méltó politikai modellre. Viszonylag könnyű megmagyarázni az utánzóknak az utánzottakkal szemben felgyülemlett *ressentiment*-ját, főleg ha az utánzási viszonyban rejlő erkölcsi hierarchiát még sérelmesebbé teszi az alternatívák hiánya, a moralizáló monitorozás és a siker kétes volta. De miért neheztelnek az utánzottak az utánzókra?

Ez az elgondolkodtató kérdés aztán továbbiakhoz vezet: Miért látják Trump hívei a világ amerikanizálódását katasztrófának Amerikára nézve? Miért egyeznek meg abban, hogy az Egyesült Államok nemhogy tetemesen profitált volna belőle, inkább súlyosan megsínylette azon központi szerepét, amit a globális kereskedelemben, a nemzetközi szervezetekben és az atlanti szövetségben játszott? És miért szegődött oly sok amerikai egy olyan elnök hívéül, aki úgy jellemzi a Nyugat önmaga ellen fordulását és az amerikai gazdaság deglobalizálását, mint Amerika bosszúját a több évtizedes nemzeti megaláztatásért?

Trumpot a honfitársainak nem elhanyagolható része még azután is támogatta, hogy támadást intézett Amerika legközelebbi szövetségesei ellen, és nyilvánosan keblére ölelt olyan vezetőket, akik napról napra a legdurvább modorban ítélik el Amerikát. S ami még nagyobb rejtély: sok amerikai elfogadja, sőt ünnepli egy olyan ember vezetését, aki az utánzó átfordítás példátlan gesztusával mintha a közép-európai idegengyűlölő nativistáktól és a Kreml harcosan Amerika-ellenes szónokaitól plagizálná nyilvános retorikáját. Mi magyarázhatja mindezeket a furcsaságokat?

A *RESSENTIMENT* TENGELYE

Donald Trump politikai jelentőségének korrekt fölbecslését az is alaposan megnehezíti, hogy baklövésekre hajlamos, opportunista és bárdolatlan személyről van szó, akinek esztétikai ízlése és erkölcsi érzékenysége szinte sohasem egyezik meg a médiabeli kommentátorokéval. Mivel gyakran sérti a magasan képzett elemző erkölcsi érzékét és ízlését, szívesen állnak rajta irodalmi bosszút oly módon, hogy elintézik mint kóros gyengeelméjűt vagy bolondot. Ám ez az acsargó viszonyulás megakadályozza, hogy leássanak Trump döbbenetes politikai sikerének forrásaihoz.

Ha a trumpi forradalmat a liberális demokrácia és a liberális internacionalizmus elleni világméretű kortárs lázadás kontextusába helyezzük, könnyebben átláthatunk a káoszon. Arra fókuszálunk, hogyan illeszkedik a trumpista mozgalom a sérelem és áldozatiság globális kultúrájába, amelyet a volt kommunista országok élén álló politikusok vezetnek és manipulálnak, nevezetesen Orbán Viktor és Vlagyimir Putyin. Ezzel a közelítésmóddal nyilván nem mondtuk ki az utolsó szót a Trump-korszakról, de segíthet abban, hogy megértsük: Trump nemcsak afféle múló eltévelyedés egy normálisnak feltételezett rendhez képest, amit majd követ a visszazökkenés a rendes kerékvágásba, mihelyt a mostani elnök leköszön, hanem egy radikálisan transzformatív politikai személyiség. A Trump által végrehajtott változtatásokat nehéz lesz visszafordítani, mert nem egyetlen személy züllött és törvényszegő magatartásából fakadnak, hanem a globális lázadásból az ellen, amit általánosan a liberális Utánzási Parancsolatnak érzékelnek. E lázadásnak Trump csak egy kirívó megnyilvánulása a többi között.

Mivel Trump az analfabetizmusig antiintellektuális, és sorra hangzanak el szájából a bizarr politikai kijelentések, a liberális kommentátorok azt is feltételezik, hogy nincs olyan koherens célkitűzése, amit elméletileg fel lehetne mérni, és amivel azután szembe lehet szállni. De a világnézet nem feltétlenül ideologikus és filozófiai jellegű, lehet intuitív is. A stratégia lehet ösztönös, nem pedig racionális és átgondolt. Ez is indokolja az összehasonlító megközelítést. Trump a megmaradt népszerűségét nem a falmelléki összeesküvés-elméleteinek és vagyonszerzési trükkjeinek köszönheti, hanem annak, hogy rendhagyó módon gondolkozik Amerikának a világban elfoglalt helyéről. És intuitív – nem ideologikus – világképe jobban megérthető, ha kijelentéseit és cselekedeteit a posztkommunista kollégáiéhoz hasonlítjuk, és kimutatjuk, hogy mind ugyanabból, a világ 1989 utáni egypólusú átrendeződése nyomán támadt *ressentiment*-ból táplálkoznak.

Miközben az amerikai elnök ösztönösen ócsárolja Amerika szövetségeseit, nem szívesen bírálja az autoriter vezetőket – köztük Oroszország és Közép-Európa vezetőit –, akik hazájukban azzal tesznek szert támogatásra, hogy a liberális demokrácia amerikai modelljét támadják. Nem csupán arról van szó, hogy jobban kijön a „kemény" diktátorokkal, mint a „puha" szövetségesekkel, ahogy ő maga mondja.[5] Hanem arról, hogy jól érzi magát olyan autoriter vezetők társaságában, akik elszántan gyalázzák az Egyesült Államokat a neki tulajdonított kettős mérce és a képmutatás miatt.

Annak a politikai establishmentnek, amely hozzászokott a globális vezető szerep melengető érzéséhez, nehezen emészthető Trump felfogása, mely szerint Amerika a világ legnagyobb „áldozata". Akár világtörténelmi figurának bizonyul Trump, akár nem, nagyon is lehetséges – Gideon Rachman publicista szavaival –, hogy „olyan ösztönös államférfi, aki saját maga által is csak félig megértett erőket alkalmaz és testesít meg".[6] Feladatunk nem az, hogy előássuk az összejátszás bizonyítékait, hanem hogy feltárjuk az illiberalizmus mai hatóerejének forrásait. Valamennyien érezzük, hogy mélyreható átalakulás megy végbe a globális politikai szerkezetben és légkörben, s ennek része az amerikai elnökség megragadása is. Ha Napóleon a hősi világszellem megtestesülése volt lóháton, akkor talán Trumpról is el lehet mondani, hogy az antiliberális korszellem megtestesülése a Twitteren.

Ha Trumpot nem fűzné rokonság ehhez a szélesebb körű antiliberális lázadáshoz, könnyedén elintézhetnénk elnökségét mint számára szerencsés véletlent – mint olyan elnök kormányzását, akinek sem tömegtámogatása nincs, sem tartós történelmi jelentősége. Ám ez hiba volna. Olyan változásokat idézett elő Amerika önmegértésében és globális hírnevében, amelyek nem csupán radikálisak, hanem ugyanannak a provinciális sértettségnek az ethoszát tükrözik, amelyet Közép-Európában tapasztalunk. *Ressentiment* a kozmopolita világgal szemben, amely beinvitál, de nem enged be. Ráadásul pontosan úgy, mint lelki társai, Orbán és Putyin, Trump is hevesen elutasítja Amerika mint példaadó nemzet hagyományos önképét. Ennélfogva a közvélemény számottevő támogatásával támadta azt a gondolatot, amely az ország alapításának korában jelent meg, nevezetesen, hogy „a világ áldani és követni fogja […] példánkat”.[7] Trump forradalma tehát többet képvisel, mint politikai irányváltást. Regisztrálja és megelőlegezi azt a nehezen visszafordítható átalakulást, amely Amerika önmeghatározásában és történelmi szerepének értelmezésében megy végbe.

Bár Trump előrelátó képességét nem kell túlbecsülni, a jelek szerint nem úgy kezdett neki Magyarország, Oroszország és más illiberális rezsimek normalizálásának, mint a korábbi elnökök, vagyis nem a liberális demokrata normák elfogadására biztatta őket, hanem ellenkezőleg, Amerikát biztatta arra, hogy legyen a hasonmásuk. Még azt is mondhatnánk, hogy Trump egy fordított „rendszerváltást” vezényel le, oly sok íratlan normát rombol szét, hogy az felér az amerikai alkotmány apránként történő illiberális áttervezésével. És ahogy tényleges belpolitikai programja Magyarországét tükrözi, nemzetközi ügyekben Oroszországot követi szorosan. Trump is üdvözölte az EU lehetséges lebontását. És továbbra is kacérkodik azzal, amiről a Kreml álmodik: az Egyesült Államok kilépésével a NATO-ból. Ily módon Trump és Putyin forradalmártársaknak mondhatók, akár kiderül, hogy társak egy összeesküvésben, akár nem.[8]

Trump kinyilvánított vonzódása a közép-európai illiberalizmushoz és gyermeteg hódolata Putyin diktátori pózolása iránt kétségtelenül azt jelzi, hogy személy szerint nem szíveli az elszámoltatható kormányzat liberális alkotmányossághoz kötődő eszméjét. De nem csupán azért becsmérli a joguralmat, mert az személyében fenyegeti.[9] Azért is elutasítja, mert a pártatlan igazságszolgáltatás eszméje az, ami Amerikát történelmileg egyedivé, erkölcsileg felsőbbrendűvé, a világ fényes példaképévé teszi.

MINEK HISSZÜK MAGUNKAT?

Vlagyimir Putyin 2013-ban megjelentetett egy publicisztikát a *The New York Times*ban. Faarccal vallásosra vette a figurát, s az amerikai kivételesség idealisztikus legendáját célozta meg.

> Rendkívül veszélyes dolog arra bátorítani az embereket, hogy kivételesnek lássák magukat, bármi légyen az indíték. Vannak nagy országok és kicsik, gazdagok és szegények, régi demokratikus hagyományúak és olyanok, amelyek még keresik útjukat a demokráciához. A politikájuk is más és más. Mind különbözőek vagyunk, de amikor Isten áldását kérjük, nem szabad elfelednünk, hogy Isten egyenlőnek teremtett bennünket.[10]

Nincs semmi szokatlan abban, hogy egy rivális nemzet vezetője Amerika eltúlzott egyediség- és morális felsőbbrendűség-tudatát bírálja. Ami ebben az esetben különös és feltűnő volt, az a Donald Trump nevű magánszemély lelkesedése, amivel Amerika egyik legféltettebb mítoszának Putyin-féle ledorongolását dicsérte és visszhangozta. Az amerikai kivételességtudat fogalma Trump szerint is „nagyon sértő, és Putyin ezt jól az orra alá dörgölte [Obamának]”.[11] Ez a látványos kiállás Putyin támadása mellett – noha eredetileg csak az a kicsinyes szándék vezette, hogy odaszóljon Obamának – sokat elárul egyfelől Trump intuitív politikaszemléletéről, másfelől populáris vonzerejének lélektani okairól.

Hogy Trump világképében mennyire központi helyet foglal el az amerikai kivételességtudat elleni harc, az világosan kiderül abból, mennyire gyakoriak és szenvedélyesek ilyen megnyilatkozásai. Amikor 2014-ben egy riporter megkérdezte tőle, mit jelent az amerikai kivételességtudat, összefoglalta két fő kifogását. Jellegzetesen el-elkalandozó, tudatfolyamszerű válasza annyira egybevág érvelésünk lényegével, hogy érdemes hosszan idézni:

> Nos, én azt hiszem, ez nagyon veszélyes kifejezés egy szempontból, mert azt hallottam Putyin szájából: „Kinek gondolják magukat, amikor

azt mondják, hogy kivételesek?” Az ember érzi, ha kivételes, de amikor elkezdi más országok vagy más emberek arcába vágni, szerintem igazából ez egy nagyon veszélyes kifejezés lehet. Szóval azt hallottam, hogy Putyin azt mondja valakinek… „Kinek hiszik magukat, amikor azt mondják, hogy kivételesek?” És én ezt megértem. Érti, azt mondta: „Miért lennének kivételesek? Ölik az embereket az utcán. Nézzék meg, mi folyik Chicagóban meg más helyeken. Ott van ez az egész zűrzavar, a mindenféle dolog, ami ott történik.” És azt mondhatom magának, hogy mindenfelé a világon sok országban az emberek rettentő dühösek attól a kifejezéstől, hogy amerikai kivételességtudat. Olyan országokban, ahol jobban megy, mint nekünk – sokkal jobban, mint nekünk. Ki akarunk jönni a világgal, és azt mondjuk, hogy kivételesek vagyunk? Szóval én sohasem szerettem különösebben ezt a kifejezést. Szerintem az ember gondolni gondolhatja, de nem olyasmi, amiről túl sokat muszáj beszélni.[12]

Ebből a kitalált Putyin-idézetekkel megtűzdelt, csapongó monológból két meglepően erős indoka rajzolódik ki annak, miért is ért egyet az amerikai kivételességtudat ügyében Trump az orosz elnökkel. Először is sértő dolog külföldieknek azt mondani, hogy a mi országunk magasabb rendű az övéknél. Az, hogy Amerika messze a legjobb ország, ami valaha is létezett e teremtett világon, barátságtalan közlés, várhatóan nem örülnek neki, és ellenlépéseket vált ki. Mivel indokolatlanul sérti más országok érzékenységét, szükségtelenül nehezíti, hogy Amerika a maga számára kedvező eredményeket érjen el a nemzetközi színtéren.[13] Másodszor, és némileg paradox módon, az Egyesült Államok többé nem a világ irigységének tárgya, és ezért nem lenne jó, ha továbbra is úgy tenne, mintha az volna. Korántsem „fénylő város a hegyen” – Amerika nagy része a porladó infrastruktúrájával harmadik világbeli országra emlékeztet. Olyannyira, hogy az amerikai álom a gúny tárgya lett olyan országokban, „ahol jobban megy, mint nekünk – sokkal jobban, mint nekünk”.

Az orosz elnök híresen utálja, ha kioktatják, főleg az amerikaiak, és ez tökéletesen indokolt Trump szemében: „Nem tudok róla, hogy jogunk van a kioktatáshoz.” Az inkább képzelt, mint valóságos utcai erőszak az egyik ok, amiért szerinte Amerikának abba kéne hagynia a prédikálást: „Nézzünk körül, mi történik az országunkkal. Miről tartsunk kiselőadást, amikor az

emberek hidegvérrel lelövik a rendőreinket? Miről tartsunk kiselőadást, amikor látjuk a zavargásokat és a rémségeket a saját hazánkban?”[14] Annak magyarázatában, hogy az amerikaiaknak miért nincs joguk a külföldiek kioktatására, Trump sikeresen egyesíti a kiszámított riogatást a tőle szokatlan szerény előzékenységgel. De a tétel forradalmi jellege fölött nem lehet elsiklani. Azt jelenti be, hogy ő lesz az amerikai történelem első elnöke, aki sutba vágja a hitet, hogy Amerika egy tanítható eszmét képvisel. Amerikát naggyá tenni annyi, mint garantálni, hogy Amerika nem jelent semmit, ami felemelő és lelkesítő volna. Ez agyafúrt sakkhúzás, mivel az az ország, amelyik hűségesen ragaszkodik egy morális eszméhez, biztosan vonzza az imitátorokat és a potyázókat, akik később csak bajt hoznak rá.

„Amerika az első” – Trump nagyhangú kijelentése nincs ellentmondásban az amerikai kivételesség elvetésével. Ennek oka, hogy az „Amerika az első” azt jelenti, nem törődünk más országok javával, miközben arra törekszünk, hogy fölébük kerekedjünk a nemzetközi kereskedelmi tárgyalásokon. Nincs ebben semmi kivételes. „Nyerni”: ez a „példaadás révén vezetni” ellentéte. Trump számára az utóbbi több mint időpazarlás. Azt jelenti: arra képezünk ki másokat, hogy legyőzzenek.

Trump radikalizmusának központi eleme az a gondolat, hogy az idegen országok, főleg a volt ellenségek amerikanizálódása árt Amerikának. Az ilyen beszéd tektonikai eltolódást jelez. Egyebek közt annak az eszmének a teljes elítélése is beletartozik, hogy Amerika kivételesen jó és ártatlan nemzet, és kivételes jóságából fakadóan joga és kötelessége, hogy külföldön is kiterjessze a befolyását.[15] Deklaráltan elutasította, ahogy még egyetlen amerikai elnök sem, azt a mélyen gyökerező meggyőződést, hogy az Egyesült Államoknak történeti küldetése van: megtanítani más országok lakóinak, hogyan szervezzék meg társadalmukat, és hogyan éljék az életüket.[16] Trump talán az első amerikai elnök, aki soha, semmilyen körülmények között nem visszhangozná Woodrow Wilson szavait: „Amerikaiak vagytok, és az a dolgotok, hogy akármerre jártok, magatokkal vigyétek a szabadságot, az igazságosságot és az emberiesség elveit.”[17]

Trump nemcsak hogy ellenzi a demokrácia és az emberi jogok hitének terjesztését, hanem következetesen figyelmen kívül hagyja a választóvonalat az emberi jogokat és demokratikus normákat tiszteletben tartó, illetve az őket megsértő országok között. Amerikának nincs küldetése, és senkinek sem lehet a mintaképe, ahogy az emberi történelemnek sincs „vége” abban az értelemben, hogy elérhetne egy

erkölcsi célt. Ezért veti el Trump következetesen Amerika messianisztikus önfelfogását éppúgy, mint azt a gondolatot, hogy az Egyesült Államok a szabadság és igazságosság jelzőtüze az egész emberiség számára, olyan modell, amelyet minden fejlődő országnak követnie kell.

Miután Trumpot megválasztották, egyik legkeményebb kritikusa megjegyezte – nem hízelgésnek szánta –: „Lehet, hogy Amerika megint elkezd normális nemzetként viselkedni."[18] Amerika újbóli normálissá válása azonban nem a visszatérést jelentené a Reagan kori imázsfényezéshez. Ellenkezőleg: olyanra formálná az ország nemzetközi képét, mint ami erkölcsi értelemben se nem jobb, se nem rosszabb egyetlen más országénál. A 2016-os választás előtt Mitt Romney arra figyelmeztetett, hogy ha Trump elnök lehet, „Amerika nem lesz többé fénylő város a hegyen" – szemlátomást nem vette észre, hogy Trump éppen ezt akarja.[19] Azzal, hogy nem fogadja el a kontrasztot Amerika ártatlansága és tisztességes volta meg más országok bűnössége és tisztességtelensége között, Trump azt akarja a világ többi részének tudomására hozni, hogy Amerika nemcsak ugyanolyan elvtelen, mint bármely más ország, hanem ilyennek is látja magát.

Trump számára a normalizáció azt jelenti, hogy „visszaáll az USA státusza mint önző államé az önző államok között".[20] Amerika csak akkor lehet nyertes, ha felhagy az olyan, föld felett lebegő, más népek javát szolgáló eszmények hirdetésével, mint a demokrácia és az emberi jogok. Az előző elnökök hitet tettek az amerikai kivételességtudat mellett. Ám ez veszélyes önhipnózis volt, saját maguk állította csapda, amibe az amerikaiak időről időre belelépnek. Mi lehetne nagyobb ostobaság, mint arra kötelezni az Egyesült Államokat, hogy önzetlenül más országok érdekében cselekedjék?

Az amerikai kivételesség mítoszának elvetését csak megerősíti az a darwini vízió, hogy az élet könyörtelen, amorális harc, mindenki mindenki ellen. Amikor Joe Scarborough tévés újságíró szóba hozta, hogy Putyin „meggyilkoltatja az újságírókat, akik nem értenek egyet vele", Trump emlékezetesen azt felelte: „Hát, szerintem, Joe, a mi országunk is egy csomó embert megöl."[21] Amerika normális ország. Ártatlan embereket gyilkol, gyakran minden ok nélkül, mint bármely más ország.[22]

Trump azt akarja, hogy Amerika ne csak tudomásul vegye, hanem magáénak is vallja az ártatlanság hiányát. Hasonlítsuk össze ezt a cinikus amoralitást azzal, ahogy liberális elődjei hasonlóan csengő szavakkal cáfolták Amerika ártatlanságát. Amikor Bill Clinton és Obama tagadta

Amerika ártatlanságának eszméjét, a Trumpéval szögesen ellentétes okból tették. Mindketten elismerték hazájuk súlyos bűneit, de nem fordultak el attól az elgondolástól, hogy Amerika az egész világ csodálatára méltó erkölcsi eszményt képvisel.

Clinton elnök például 1999-ben, hogy bizonyítsa, nem azért ment Ankarába, hogy Amerikáról prédikáljon vagy áradozzon, ezt mondta a török Nagy Nemzetgyűlésben:

> Ne feledjék, én olyan országból jöttem, amely azon a hitvalláson alapult, hogy minden ember egyenlőnek teremtetett; és mégis, nemzetünk alapításakor rabszolgaság volt nálunk; a nőknek nem volt választójoguk; és még a férfiak sem szavazhattak, ha nem volt vagyonuk. Tudok egyet-mást arról, milyen az, ha egy ország eszményei tökéletlenül valósulnak meg. Hosszú utat tettünk meg Amerikában az alapítástól odáig, ahol ma tartunk, de ezt az utat érdemes volt megtenni.[23]

Az amerikai tökéletlenség e megvallásának retorikai célja az volt, hogy meggyőzze hallgatóit: helyes lenne *utánozniuk* Amerika „hosszú útját”. Ha a törökök követnék Amerika példáját, előbb-utóbb megszűnne országukban az etnikai diszkrimináció. Az Egyesült Államok még távol van attól, hogy a szabadság és az igazságosság mindenkire kiterjedjen, de ez nem csorbítja az ország kivételességét. Ami Amerikát kivételessé teszi, pontosan az, hogy az elnök külföldön minden védekezési kényszer nélkül, nyíltan bevallhatja hazája hibáit. Ez a szívből jövő beismerő vallomás közvetve arról szólt, hogy az amerikaiak messzebbre jutottak a morális tökéletesedés útján, mint a török hallgatóság.

Tíz évvel később, Kairóban Obama hasonlóan emelkedett dicshimnuszt zengett az amerikai kivételességtudathoz.[24] Az tette egyedivé Amerikát, hogy vezetői bátran szembenéztek a nemzet múltbeli bűneivel. Nyilvánvaló, hogy ennek a lefegyverző nyíltságnak köszönhetően vált az ország az emberiség morális fároszává. Ezért tartották fenn képviselői maguknak azt a jogot és kötelezettséget, hogy megmondják másoknak, milyen teendőket „kell” végrehajtaniuk, és milyen követendő eljárásokat „kell” lemásolniuk. Clinton és Obama részéről Amerika ártatlanságának tagadása közvetett kísérlet volt az ország széles körben vitatott

kivételességének átmentésére, különös tekintettel Amerikának mint a világ erkölcsi példaképének státuszára.

Trump nem gyónásszerű, hanem becstelenebb okból ismeri el Amerika bűneit. Egy könyörtelen, versengő világban csak a naivok törekszenek ártatlanságra, és csak a vesztesek indulnak bocsánatkérő turnéra. Ha tehát valaki tudatában van annak, hogy nem ártatlan, az nem ok a bűntudatra vagy sajnálkozásra. Ellenkezőleg, az élelmesség jele. Elvégre mi értelme annak, ha valaki egyedül nem csal egy pókerpartiban? Trump szemében az amerikai erkölcsösség megtagadása az első lépés afelé, hogy Amerika megszabaduljon a kivételesség mítoszából eredő, számára csak káros illúzióktól.

Trump „karizmája”, ha lehet ezt a szót használni, jórészt tabuszegésein alapul. És kivételes elnökségében a legkivételesebb dolog az amerikai kivételesség mítoszának elvetése.[25] Olyasmit ért el, amit addig mindenki lehetetlennek gondolt. Kibékítette Amerika legsovinisztább polgárait azzal az elgondolással, hogy Amerika „nagy” lehet úgy is, ha közben nem játszik nemzetközi vezető szerepet, erkölcsileg nem felsőbbrendű, nem kivételesen ártatlan, és nincs joga kioktatni más országokat. Elválasztotta Amerika veleszületett önimádatát attól a tudattól, hogy Amerika az erkölcsi magasabbrendűség értelmében „különleges”. Ezen a ponton fontos megjegyezni: csak a Demokrata Párt legbaloldalibb tagjai tagadják, hogy „az USA más nemzetek fölött áll”.[26] Ez jól érzékelteti, mekkora lehet Trump hipnotikus ereje. Valósággal megdelejezte nacionalista táborát, elérve, hogy pontosan úgy gondolkozzanak, mint a legliberálisabb, kétségektől gyötört demokraták, miközben nem kötelezte őket arra, hogy felhagyjanak intoleráns és idegengyűlölő fantazmagóriáikkal.

Trump csatakiáltása körülbelül így hangzik: „Nekünk olyan ember kell, aki fogja az Egyesült Államok *brand*jét, és újból naggyá teszi.”[27] Ez a jelszó azért ellentmondásos, mert az elnök kimondott célja Amerika brandjének átformálása úgy, hogy ne látsszon se jobbnak, se rosszabbnak a többi országnál. Minthogy semmi köze nincs az amerikai kivételességtudathoz, a Trump-féle amerikai „nagyságnak” nincsenek történelmi előzményei. Azt mondja, hogy *újra* naggyá kellene tenni, de igazából nem lebeghetnek a szeme előtt az ötvenes-hatvanas évek, amikor Amerika többet termelt, mint a háborútól feldúlt óvilág, megoldotta a munka és az üzleti érdek konfliktusait, amikor „felbukkantak a beatnikek és témává lettek a polgári jogok”,[28] így valóban ez volt az amerikai

kivételességtudat fénykora. A Trump-féle „nagyság” valami egészen más; hozzátartozik a lemondás Amerika öntudatosan vallott egyediségéről és az ország hasonulása a köznapi világ többi részéhez. Ennek döbbenetet kellett volna keltenie, hiszen „az amerikaiak nincsenek hozzászokva a gondolathoz, hogy országuk csak olyan, mint a többi”.[29] A Republikánus Párt vezetői azonban – többekkel együtt – harc és fenntartás nélkül elfogadták az effajta normalizációt.[30] Ha megértjük, miért nem volt semmilyen ellenállás, sokkal közelebb jutunk Trump rendkívüli politikai sikerének megértéséhez. Hogyan sikerült rábírnia Amerika zászlólengető nacionalistáit annak a gondolatnak a megtagadására, hogy az Egyesült Államok erkölcsileg jobb a többi országnál?

„CSODÁLATOS DEMOKRÁCIA”

Miért volt kész oly sok amerikai elfogadni azokat a politikai nézeteket, amelyek szögesen ellenkeznek országuk legpatinásabb kulturális hagyományaival? Egy olyan személyiség megválasztása, aki nyíltan ellenséges Amerika morális vezető szerepével szemben, azt mutatja, hogy az amerikai közvélemény mélyén sötét áramlatok kavarognak. Amikor Trump az 1980-as években először érvelt amellett, hogy Amerika „vesztes” nemzet, szinte senki sem figyelt rá.[31] Ami közben megváltozott, nem Trump gondolkodásmódja volt, hanem az amerikai társadalom fontos erőinek fogékonysága erre az üzenetre. De miért kapott hirtelen – eladdig példátlan – politikai lendületet az a képtelenül hangzó tétel, hogy Amerika a világ amerikanizálódásának legfőbb áldozata? A háttér megértéséhez vegyük szemügyre, hogyan készítette fel az iraki megszállás és a terror elleni háború a közvéleményt arra, hogy rokonszenvesnek találja Trump radikálisan revizionista gondolkodását.

Elnökválasztási kampányában Trump rendszeresen elítélte a „veszélyes elképzelést, hogy nyugati demokráciákat csinálhatunk olyan országokból, amiknek sem tapasztalatuk nincs, sem érdekük nem fűződik hozzá, hogy nyugati demokráciává váljanak”.[32] Nyilvánvaló, hogy Irakra gondolt. Ő már 2004-ben is kételkedett abban, hogy Irakból „csodálatos demokrácia” lehet, ehelyett azt jósolta, hogy „két perccel azután, hogy kimegyünk, kitör a forradalom,” és a hatalmat „a legszemetebb,

legkeményebb, legdörzsöltebb, legaljasabb fickó” fogja megragadni.[33] Elnökként pedig tisztázta, hogy az Egyesült Államok végre és végleg kiszáll az utánzós-promóciós ügyletekből.[34]

Az, hogy Amerika a világ amerikanizációjának legnagyobb vesztese, Trump furcsa sejtései közé tartozik. Sokkal fogékonyabb közönségre talált az a kijelentése, hogy Irak demokratizálása nem Amerika dolga, mint az a korábbi fölvetése, hogy nem Amerika dolga lett volna, hogy Németországot és Japánt működő kapitalista demokráciákká alakítsa át.[35]

Megváltoztak az idők. De annak, hogy a nyilvánosság eltérően reagált erre a két állításra, konkrétabban az volt az oka, hogy az Egyesült Államok 1945 után azért volt képes hajdani ellenségei demokratizálásának kezdeményezésére és irányítására, mert gazdaságilag és katonailag uralkodó szerephez jutott egy háború nyomán, amely romba döntötte az addigi iparosodott országok többségét. Egyértelmű, hogy Amerikának többé nem jut ilyen aránytalanul nagy rész a globális hatalomból. És a hazai közvélemény lelkesedése azért, hogy a világot Amerika képére formálják át, szükségképpen alábbhagyott, miután kiderült, hogy az országnak ehhez nincs többé ereje.[36] De az amerikai jellegű liberális demokrácia kívülről nézve is elvesztette kanonikus rangját, mihelyt Amerika elveszítette globális dominanciáját. A hatalom e viszonylagos hanyatlásának fényében reménytelennek látszott, hogy Amerika rákényszerítse érdekeit és értékítéleteit a világ többi részére. Nincs értelme azzal próbálkozni, aminek a megvalósításához hiányoznak a képességeink. Ebből a szempontból az amerikai kivételességtudat Trump-féle „amerikaiatlan” elvetése realisztikusabb, mint Robert Kagan tipikusan amerikai hite abban, hogy „a hanyatlás […] választás kérdése. Nem elkerülhetetlen sors.”[37] Amerika sorsa igenis a viszonylagos hanyatlás. Választási lehetőség csak abban a tekintetben marad, hogy a hanyatlást mennyire bölcsen vagy ostobán kezeljük.

Érdemes felidézni azt is, hogy Trumpnak igaza volt, amikor beiktatási beszédében azt mondta, „Amerika infrastruktúrája elhanyagolt és szétesőben van”.[38] Az, hogy Amerika a külpolitikai döntéseit az emberiség érdekében végzett egyetemes küldetés nyelvezetébe csomagolja, csak addig volt hihető, amíg el nem veszítette magabiztosságát, a tudatot, hogy ő a modernség éllovasa. A számvetés Amerika zsugorodó viszonylagos hatalmával és globális tekintélyével reális magyarázatot nyújt arra, miért volt hajlandó az amerikai választók számottevő hányada olyan jelöltet

támogatni, aki nyíltan kigúnyolta az ország arra való „elhivatottságát”, hogy – ha nem is erővel, hanem példája révén – elterjessze saját politikai és gazdasági modelljét a földgolyón.

1989 után az amerikai külpolitikai elit sok fontos tagja szentül hitt abban, hogy „küszöbönáll a globális demokratikus kapitalista forradalom, amit az Egyesült Államok vezet, s ő ad neki mintát”.[39] Az effajta, nehezen múló túlzott magabiztosság az iraki inváziót ugyan nem magyarázza, de annak nyilvános indoklását igen. Miután kiderült, hogy Szaddám Huszeinnek nincsenek tömegpusztító fegyverei, a George W. Bush-kormányzat a háború igazolásában teljességgel átváltott a liberális-humanitárius indokokra: meg kell védeni az iraki civilek emberi jogait, és fegyverrel terjeszteni a demokráciát. Az ilyen ambíciók támogatását addigra már megszokta az amerikai közvélemény. A háború tényleges indítékai azonban, mint arra a kormányzat sok bírálója habozás nélkül rámutatott, egészen másfélék voltak.[40] De akármi volt az indíték, a háborút azzal az erkölcsi kötelezettséggel igazolták, hogy szerte a világon általánossá kell tenni a liberális demokrata normákat és intézményeket.

Ugorjunk előre, a mába. Trump antimissziós mondandóját erősítette az a tény, hogy Amerika nemzetközi képét súlyosan beárnyékolta a kormány 9/11-re adott irracionális válasza, így nemcsak a sikertelen háborúk, hanem az Abu Ghraib-i foglyok fotókkal dokumentált bántalmazása is, vagy a véletlenszerű döntésekkel Guantánamóra hurcolt emberek évtizedes, önkényes fogva tartása. Az ilyen visszaélések arra ösztönözték a világnak még azokat a részeit is, ahol hajdan liberális „fároszként” néztek fel Amerikára, hogy ne csak Amerika „keresztes vitézi” törekvéseiben kezdjenek kételkedni, hanem az amerikai példa követhetőségében is. Azt, hogy oly sok amerikai, még liberális meggyőződésűek is, készségesen elfogadták Donald Trumptól az erkölcsi magaslat feladását, a legegyszerűbben úgy lehet megmagyarázni, hogy Amerika erkölcsi magaslata ténylegesen elveszett. Ez az oka, hogy a 21. század első évtizedében Amerika kénytelen volt lemondani addigi „példamutatás általi befolyásáról”, amire oly büszke volt. Nem Trump gerjesztette az USA globális vezető szerepéből való globális kiábrándulást, hanem éppen akkor lett megválasztható, amikor a szélesebb nyilvánosság rezonálni kezdett az amerikai hittérítő hagyománnyal szembeni ösztönös ellenszenvére.

Ezzel pedig újból visszatértünk ahhoz a tényhez, hogy 1989 nyomán radikálisan átalakult Amerika nemzetközi pozíciója. A megelőző négy

évtizedben a Szovjetunió nem csupán Amerika fő katonai ellenlábasa volt, hanem egyszersmind az ideológiai és erkölcsi „Másik”. Az amerikai jobb- és a baloldal is a sztálinista rémálomra reagálva védelmezte a liberális társadalom egymással versengő vízióit. A hidegháború ilyen értelemben erőteljesen formálta Amerika közéleti filozófiáját. Úgy is lehet mondani, hogy a hidegháború volt Amerika közéleti filozófiája. A szovjet kommunizmussal folytatott versengés az energiák nagy részét lekötötte, és meghatározta, hogyan gondolkodnak az amerikaiak az alapintézményeik mögött álló lényegi elvekről. Az amerikai liberalizmus ugyanis a szovjet totalitarizmus kifordított változata volt, vagy annak látszott. A szólás, a sajtó és a lelkiismeret szabadságát pontosan azért idealizálták, mert Moszkva mindhármat kegyetlenül elfojtotta. S az amerikaiak ugyanebben a szellemben hirdették a mozgásszabadság, az egyesülési jog, a tisztességes bírósági eljáráshoz való jog fontosságát, valamint a hivatalban lévők leváltását lehetővé tevő, kompetitív választásokon való szavazásét. Hasonló okból hangsúlyozták azt is, mennyire fontos, hogy legyen mozgástér a magánvagyon felhalmozására – annak a feltevésnek a jegyében, hogy csak a decentralizált és nem tervezett gazdaság lehet a jólét és a politikai szabadság alapja. 1989-ben az volt a kérdés: túlélik-e ezek az „amerikai értékek” a geopolitikai versengést, ami stratégiailag létfontosságúvá tette őket?

Paradox módon az a szuperhatalom győzött a hidegháborúban, amelyik ideológiailag kiállt a politikai és gazdasági verseny mint legfőbb érték mellett. A Nyugatnak, miután mindig a verseny jótékony hatását ünnepelte, immár nem volt egyenrangú, hasonló nemzetközi hatású víziót hirdető vetélytársa, amely serkentette volna erőfeszítésében, hogy megfeleljen saját kinyilvánított eszményeinek.[41] Miután a diadalmas Amerika egyedül maradt szuperhatalomként, nemcsak a biztonságnak, hanem a politikai értékeknek is monopolhelyzetben lévő szolgáltatója lett. Azok között, akik üdvözölték ezt a fejleményt, kevesen vették komolyan a liberális elméletből következő előrejelzést, hogy a kínálati monopolhelyzetbe kerülők, miután megszabadulnak a verseny nyomásától, pazarló, meggondolatlan módon kezdenek viselkedni, s nemigen vannak tekintettel a viselkedésük költségeire, főként a fogyasztókra, akiket ők és csakis ők látnak el.

Ez az egyik oka annak, hogy az amerikai liberalizmus, mihelyt „megszabadult” a szovjet kommunizmus hidegháborús konkurenciájától,

elveszítette iránytűjét. A demokrácia és az emberi jogok már nem látszottak olyan központi fontosságúnak a nemzeti identitásban, mert az amerikai közgondolkodás már nem a pusztító fegyvereivel egzisztenciális veszélyt jelentő, egyenrangú vetélytárs modelljéhez viszonyította magát. A hidegháború idején az egyetemes emberi jogokat stratégiai tényezőnek tartották. A terror elleni háborúban viszont az önkényes letartóztatástól való védelem és a tisztességes tárgyalás jogát stratégiai hátránynak látták, mivel nyíltan korlátozták az erőszakos módszereket, amelyekre az USA funkcionáriusainak – hitük szerint – szükségük volt az ország újonnan megtalált dzsihádista ellenségeivel szembeni harcban.

Ugyanígy a „nyitott társadalom”, beleértve a határok szabad átlépésének jogát, már nem annyira ígéret volt, hanem inkább fenyegetés. Reagan követelésének helyébe, hogy a szovjetek „döntsék le a falat”, a megerősített útakadályok és szögesdróttal védett határok újbóli felértékelése lépett – mint az egyetlen használható módszer arra, hogy megvédjük a liberális világot a határain túli dzsungeltől.

AMERIKA ÜVEGHÁZA

Hogy az utánzás komolyan veszélyezteti az utánzottat, megzavarja a tájékozódásban és megfosztja örökségétől, paradox elgondolásnak látszik, de a megértésében segíthet, ha számba vesszük az angol nyelv világméretű elterjedését. A közép-európai populisták rendszeresen azzal vádolják az anglofón eliteket, hogy nemzetárulók, monopolizálják a vészkijáratokat, és készek figyelmeztetés nélkül cserben hagyni honfitársaikat. Itt az ellenkező szemszögből közelítjük meg a témát.

Egy-két évtizeddel ezelőtt a nem amerikaiak azt feltételezték, az angol nyelv terjedése azt jelenti, hogy az amerikai értékek és eszmék meghódítják a világot.[42] Philippe Van Parijs filozófus a nyelvi igazságszolgáltatás elméletének keretében azt javasolja, hogy vessenek ki speciális nyelvi adót az anglofón közösség tagjaira, hogy ebből lehessen finanszírozni a nem angol ajkú közösségek angoltanulásának költségeit.[43] Ezt a transzferprogramot azzal indokolta, hogy az angol ajkúak tetemes meg nem szolgált jövedelemre tesznek szert pusztán azzal, hogy angol az anyanyelvük.

Bizonyos értelemben igaz, hogy az amerikai angol a világ „tartalék nyelve”, éppen úgy, ahogy az amerikai dollár a világ tartalék valutája, méltánytalan előnyhöz juttatva az amerikaiakat a mindenféle nemzetközi tranzakciókban. Ámde miután Washington a világméretű instabilitás gócpontja lett, már kevésbé hihető az a gondolat, hogy az angol nyelv terjedése vitathatatlan előnyt jelent az ilyen anyanyelvűeknek. Szó se róla, az amerikaiak büszkék arra, hogy az emberek mindenhol az angolt biflázzák, és amerikai egyetemeken akarnak tanulni. Mégis egyre nyilvánvalóbb, hogy az angol nyelv világméretű elterjedése kompetitív hátrányt jelent az amerikaiaknak egy keresztül-kasul összeszövődő világban. Sőt, stratégiai fenyegetés az amerikai biztonságra nézve.

Kezdjük egy magától értetődő dologgal. Az amerikaiak kevésbé motiváltak idegen nyelvek megtanulására, mint a nem amerikaiak. Egy Gallup-felmérés szerint az amerikaiaknak csak mintegy negyede beszél legalább társalgási szinten más nyelven az angolon kívül. Ennek a negyednek 55 százaléka spanyolul tud; közülük soknak a spanyol valójában az első, nem a második nyelve. Az Idegennyelv-tanítás Amerikai Tanácsának vezetője szerint az amerikaiak idegennyelv-tudás tekintetében „a világranglista alján” vannak.[44]

Egy állítólag élvonalbeli országnak ez a megalázó helyezése kínos következményekkel jár. Az egynyelvű amerikaiak és a nem angol anyanyelvűek, angolul mégis viszonylag folyékonyan beszélők közötti aszimmetria a hatalmi aszimmetria legfontosabb példáinak egyike abban a világban, ahol az oktatás a társadalmi mobilitás és a gyors változáshoz való alkalmazkodás kulcsa. Ahogy Amin Maalouf írta: „Mindig súlyos hátrány lesz, ha valaki nem tud angolul, de mindinkább az is súlyos hátrány, ha valaki csak angolul ért.”[45] Az amerikaiak számára teher a provinciális médiakultúrájuk, így nem képesek nyelv segítette tanulás révén komplex helyi valóságokkal találkozni s értelmezni őket. Egyre inkább elveszítik kapcsolatukat a külvilággal. A nem amerikaiak világképe egyre kevésbé érthető az üzleti, diplomáciai, média-, sőt a tudományos elit számára. Az emberektől, akikkel külföldön beszélnek, túlságosan gyakran hallják csak azt, amit partnerük feltételezése szerint hallani akarnak.[46]

Gyakori érvelés, hogy az amerikai kultúra világméretű népszerűsége Amerika globális fölényének és hatalmának a jele. Íme, egy jellemző példa:

> A nyugati liberális demokrácia csúcspontján az Egyesült Államokban – kisebb mértékig Nyugat-Európában – éltek a leghíresebb írók és zenészek, itt készültek a legnézettebb tévéműsorok és filmek, itt működtek a legfejlettebb iparágak és a legtekintélyesebb egyetemek. Az Afrikában vagy Ázsiában felnövő sok fiatal mindezt egységben látta: a vágy, hogy részesüljenek a Nyugat kifogyhatatlan gazdagságából, azonos volt a vággyal, hogy átvegyék az életstílusát, és a szemükben az életstílus átvétele megkövetelte azt is, hogy leutánozzák a politikai rendszerét.[47]

A kiváló szerzők azzal folytatják, hogy ez a „kulturális erő" tette lehetővé, hogy az Egyesült Államok „hatással legyen más országok fejlődésére".[48] De az efféle állítások Amerika „puha hatalmáról" kétes érvényűek. A folyékony angol nyelvtudás globális elterjedése – és amit ez segít és bátorít: az amerikai kultúra ismertsége szerte a világon – oda vezetett, hogy az Egyesült Államok ma egy üvegházban él. A világ sokkal jobban ismeri Amerikát, mint Amerika a világot. És felvetődik a kérdés: ki tudja jobban manipulálni és kicselezni a másikat?

Az egész világ amerikai filmeket néz, és nyomon követi az USA politikai életét, ez tény. Ám ezzel az idegen hatalmak, például Oroszország, roppant előnyhöz jutnak, például amikor titkosan be akarnak avatkozni az amerikai politikába. Úgy tudni, Putyin elnök utasításba adta védelmi miniszterének, Szergej Sojgunak, hogy ha meg akarja érteni Amerika működését, egyetlen dolgot kell csinálnia: megnézni a Netflix *Kártyavár* című sorozatát.[49]

Miközben más országok polgárai sok mindent tudnak az amerikaiakról, az amerikaiaknak kevés fogalmuk van arról, hogyan él és gondolkodik a külvilág. Az amerikaiak sohasem hallottak a nem angol ajkú filmcsillagokról, és csak egészen halvány fogalmaik vannak arról, mik a tétek más országok politikai konfliktusaiban. A megértésnek ez a durva aszimmetriája stratégiai sebezhetőséget rejt magában. Egy húszéves dzsiddai vagy karacsi fiatal például szörfözhet a neten, és beiratkozhat egy oklahomai pilótaiskolába, de aligha van olyan oklahomai húszéves, aki tudhatná, hogy milyen lehetőségek vannak Dzsiddában vagy Karacsiban, hiszen nem beszéli az ottani nyelveket.

Amikor a WikiLeaks nyilvánosságra hozta az amerikai Külügyminisztérium titkos táviratait, világszenzáció lett, és komoly fejfájást okozott az amerikai diplomáciának. Ezzel szemben a pár éve kiszivárogtatott kínai diplomáciai táviratok kétségtelenül nagyon érdekesek voltak a szakmabelieknek, de sohasem lehetne belőlük az újságolvasók csemegéje szerte a világon, és nem származhat belőlük a kínai külpolitikának súlyos hátránya, mert viszonylag kevesen olvasnak folyékonyan kínaiul – kivéve a kínaiakat és maroknyi külföldi szakértőt.

Meglehet, az Egyesült Államok napjainkban jelentős katonai fölényben van Kínához képest. De a kulturálisan és politikailag transzparens Amerika és a kulturálisan, politikailag átláthatatlan Kína közti aszimmetria miatt kétséges, hogy Amerika bármiféle előnyt élvezne a kereskedelmi vitákban. Ahogy Bob Woodward 2018-ban megjegyezte az abban az évben kezdődő kínai–amerikai kereskedelmi háborúról:

> A kínaiak pontosan tudják, hová kell ütni ahhoz, hogy az politikailag és gazdaságilag is fájjon. Ezen a téren az Egyesült Államok még csak bölcsődés volt, miközben a kínaiak doktorátust szereztek. A kínaiak pontosan tudták, melyik kongresszusi választókerületben milyen termékeket állítanak elő, például hol termesztenek szójababot. Azt is tudták, melyik ingadozó választókerület játszik majd fontos szerepet, ha a republikánusok meg akarják tartani a képviselőházi többségüket. És úgy tudják kivetni a vámokat, hogy azzal olyan termékeket sújtsanak, amelyeket ezekben a választókerületekben vagy államokban termelnek. A kínaiak például kinézhetik maguknak célpontként a bourbont, amely abból a Kentucky államból érkezik, ahol McConnell a szenátor, vagy a tejtermékeket Wisconsinból, Paul Ryan államából.[50]

Nemcsak hogy sokkal több kínai diák tanul Amerikában, mint amerikai Kínában, de ráadásul, az átlagot nézve, sokkal tájékozottabbak.

Az, hogy az angol lett a globális lingua franca, korábban az amerikai puha hatalom biztos indikátorának látszott, de mára mintha olyan világot hozott volna létre, ahol Amerika katonai fölényét és gazdasági sikerét aláássa a kulturális analfabetizmus és a külvilág iránt közönyös provincializmus.[51] Csak ront a helyzeten az a tendencia, hogy a külügyminisztériumi szakértőket, akik ismerik a nyelveket és a kultúrákat,

félreszorítják a Pentagon ilyen ismereteknek híján lévő nehézsúlyú figurái. Akárhogy is legyen, a más nemzetek nyelvében, történelmében és politikájában való járatlanság természetes módon erősíti a gyanakvást és a félelmet attól, akit az ember csak hézagosan képes megérteni. Azonkívül növeli az esélyét annak, hogy tudatosan meg lehessen téveszteni gondosan kitervelt, célzott tartalmú dezinformációval. Amikor az Afganisztánban vagy Irakban állomásozó amerikai katonák azt jelentik a helybéliekről, hogy „csak az erő nyelvén értenek", többet árulnak el saját egynyelvű provincializmusukról és csőlátásukról, mint az országról, amelynek belső konfliktusait hiába igyekeznek megfejteni.[52] A megértés hiánya megnehezíti a stratégiai gondolkodást, mivel a stratégia megköveteli, hogy előre lássuk, hogyan reagálnak a lépéseinkre mások. Az Egyesült Államok kormányzata mindaddig képtelen lesz „hatni más országok fejlődésére", amíg gúzsba köti saját egynyelvű oktatási rendszere, és kulturális szemellenzője veszélyesen anakronisztikus egy mindinkább globalizált világban.

Amint Alekszandr Volosin, Oroszország Elnöki Hivatalának volt főnöke mondta az egyik szerzőnek: az utánzók jobban ismerik az utánzottakat, mint az utánzottak azokat, akik utánozzák őket.[53] A sikeres ragadozók jobban ismerik a prédáikat, mint az áldozatok saját magukat. Az Egyesült Államok nem határolta el magát fallal a versenytársaitól, hanem éppen egy olyan, falak nélküli, nyitott világot alkotott, ahol az egynyelvű Amerika a többnyelvű külföldi fosztogatók kényelmes célpontja lett. A behatolással gyanúsíthatók között olyan országokat találunk, amelyek – megpróbálván a hegemón liberális világhatalomhoz igazodni – hosszú évtizedeken át lelkiismeretesen tanulmányozták az amerikai politikát és kultúrát. Miközben Kína gazdasági ereje tovább nő a Nyugat rovására, a technológiatranszfer miatt aggódó üzleti vezetők és a munkájuk elvesztésétől félő populista szavazók egyaránt a külföldi konkurenciától való paranoid rettegés zászlaja alá tömörülnek, miután Trump évtizedeken át majdnem egyöntetűen süket fülekre talált ennek a hangoztatásával. Miközben az USA viszonylagos hatalma csökken, egyre több nemzeti politikus kezd félni a kölcsönös nemzetközi függéstől, köztük jó néhány demokrata is. Trump felemelkedését ez a kulturális változás készítette elő. Az amerikai viszonyok külföldi megértésében – aminek az angol nyelv globalizációja volt az alapja – sokan a politikai felforgatás és a technológiarablás eszközét látják.

UTÁNZÓK MINT VETÉLYTÁRSAK

Az Utánzás Kora színleg olyan világ volt, ahol mindenki nyer. Az efféle naiv liberalizmus hamis erkölcsi parancsa – populista kritikusai szerint – az, hogy „tedd azt másokkal, amit kívánsz, hogy veled cselekedjenek". Ez a moralizáló parancsolat felhívás a pajzs leengedésére. Az „Amerika az első" viszont antiaranyszabály. Geopolitikai szinten azt jelenti, hogy minden kereskedelmi vetélytárs Amerika becsapásán mesterkedik, és Amerikának nem szabad finomkodnia, hanem minden kétoldalú alkuban a számára előnyös kimenetelre kell törekednie. Nyerni annyi, mint túljárni a másik eszén, veszíteni annyi, mint hogy a másik átver minket. Az a világ tehát, ahol mindenki nyertes, még ha lehetséges is, olyan világ lenne, ahol Amerika többé nem „nyerhet", és pontosan ez Trump nem szűnő panaszainak forrása.

A mi gondolatmenetünkben természetesen adódik a kérdés: Miért nincs Trumpnak ösztönösen ínyére az utánzók és utánzottak megkülönböztetése? Az egyik válasz az, hogy elhomályosítja, amit sokkal értelmesebb különbségnek tart: a győzelem és a vereség különbségét. Életrajzai a jelek szerint egyetértenek abban, hogy „egyszerű gondolkodásában csak győztesek és vesztesek vannak", és „zérus összegű világát győztesek és vesztesek" lakják.[54] Így fogalmazta meg ő (vagy aki helyette ír): „Sokan mondogatják, milyen remek dolog, amikor mindkét fél nyer. Ez egy nagy marhaság. Egy jó üzleten te nyersz – nem a másik fél. Szétzúzod az ellenfeled, és a végén te jársz jobban."[55] Vagy uralkodsz, vagy uralkodnak rajtad. Dzsungeltörvény. Ahogy egy valamikori bizalmasa elmagyarázta:

> Számára ez bináris, zérus összegű választás volt: Vagy dominálsz, vagy aláveted magad. Vagy félelmet keltesz, és kihasználod, vagy megadod magad a félelemnek. […] Számtalan beszélgetésünkben tisztázta, hogy minden találkozást úgy tekint, mint mérkőzést, amiben győznie kell, mert az ő szemszögéből az egyetlen másik opció a vereség, az pedig azonos a megsemmisüléssel.[56]

Köznapi szinten logikus, hogy Trumpnak ellenszenves az utánzás politikája, mert az üzletember nézőpontjából az utánzók fenyegetést jelentenek.[57] Az amerikai üzleti világban értékelik Trump adócsökkentéseit és deregulációs intézkedéseit, de nem szeretik kiszámíthatatlan és követhetetlen vámkivetéseit, illetve a vámok megszüntetését. Amiért mégis oly sokan kitartanak Trump mellett, az annak a makacs hangoztatása, hogy Amerika külföldi utánzói megsértik az amerikai szabadalmi és szerzői jogokat.

Ha az utánzó versenytársak sikeresen másolják le (és fejlesztik tovább) a másik fél üzleti modelljét, akkor megkaparintják a vevőit. A sikeres imitátorok haszonnal plagizálnak, és csődbe döntik az áldozatot. Trump számára évek óta Németország és Japán a legbotrányosabb példa. Miután a második világháborúban az Egyesült Államok döntő vereséget mért rájuk, hagyta, hogy valamikori ellenségei a kereskedelmi riválisaivá legyenek. Az USA 1945 utáni külpolitikájáért felelős „bölcsek" ezt olyan üzletnek tekintették, ami ellen nem merülhet fel kifogás, hiszen akkoriban a kereskedelmi mérleghiány jobbnak rémlett, mint a termonukleáris háború. De néhány röpke évtizeden belül a katonailag legyőzött ellenségek elkezdték legyőzni az Egyesült Államokat a saját játszmájában, az ipari export terén. Az USA azzal, hogy a német és japán nacionalizmust a katonai versengés felől az amerikai modellt követő ipari versengésbe csatornázta át, a gazdasági protekcionizmus megszállottjai szerint a saját sírját ásta meg.

Azóta – Trump nézőpontjából – hasonlóan alakultak a kínai–amerikai kapcsolatok is. „Mi építettük fel Kínát" – ez a meggyőződése.[58] A Nyugat, miután gazdasági nyitásra buzdította Kínát – nyilván abban a hiszemben, hogy ez az ország liberális-demokrata kapitalizmus felé közeledéséhez vezet, amint az a nagykönyvben meg van írva –, döbbenten szembesült a pártirányítású merkantilista rendszerrel, amely több fronton megelőzi a Nyugatot. Kína szédítő gazdasági fellendülése véletlenségből egybeesett Amerika hasztalan kísérletével, hogy amerikanizálja Közép- és Kelet-Európa volt kommunista országait. Kínában ezzel szemben az utánzó reformból kimaradt az olyan nyugati értékek imitálása, mint a sajtószabadság vagy a fékek és ellensúlyok rendszere. Nem volt része a reformnak a demokratikus részvétel és a választók általi elszámoltathatóság sem, noha némely megfigyelők kezdetben azt hitték, ez elkerülhetetlenül megvalósul, legalábbis hosszú távon.

Trump – és nem csak ő – úgy látta, a kínai gazdasági csoda katasztrófát jelent az Egyesült Államokra nézve. Kína – pontosan azért, mert polgárai világklasszis imitátorok – ellopja, vagy talán már el is lopta a gazdasági éllovas szerepét az Egyesült Államoktól. Reagan volt az utolsó elnök, aki joggal beszélhetett Amerika kivételességéről, mert ő még nem látta, milyen hatással van Kína felemelkedése az USA gazdaságára.

Trump és üzletember támogatói szívesen hivatkoznak arra, hogy az USA ellenszolgáltatás nélkül hozott létre és tartott fenn egy nyitott világkereskedelmi rendszert. Ez segítette előbb Németországot és Japánt, napjainkban pedig Kínát, hogy turbómeghajtású, exportorientált kapitalista gazdaságokká váljanak. A gazdasági nacionalisták szemében az a tény, hogy az amerikai vezetési technikák és termelési módszerek a korábbi és jövőbeli vetélytársak kezébe jutottak, már-már nemzeti sérelem. Épp elég baj, hogy ingyen kapták a biztonságukat, de Amerika egyenesen bátorította őket, hogy gyér erőforrásaikat és energiáikat gazdasági fejlesztésre fordítsák, azaz segítette őket, hogy nacionalista becsvágyukat magas színvonalú termékek gyártásába csatornázzák, amelyeket a világpiacon, így Amerikában tudnak eladni. Ez az elfuserált politika aztán, mondhatni, elvezetett az amerikai ipar katasztrofális leépüléséhez.

Trump eredetileg azon dühödött fel, hogy Németország és Japán, miután katonailag szétzúzták, olyan másolt autóipart épített ki, amely sikeresen győzte le amerikai előfutárait a világ fogyasztói piacán. Közismert Cadillac-imádata és a versenytársakkal szembeni ellenszenve segít megérteni amúgy megmagyarázhatatlanul heves gyűlöletét kiváltképp a német luxusautók iránt. Híres 1990-es *Playboy*-interjújában mondta: ha lehetne, „megadóztatnám az összes Mercedes-Benzt, ami begurul az országba”.[59] Huszonöt évvel később, ugyanabban a beszédében, ahol emlékezetes módon kijelentette, Mexikó az USA-ba küldi a nemi erőszaktevőit, így panaszkodott: „Mikor vertük meg a japánokat bármiben? Milliószámra küldik ide a kocsijaikat, és mit teszünk mi? […] Folyton megvernek bennünket.”[60] Amerikát legendás szerelem fűzi az automobilhoz, s ezért az, hogy a fogyasztók előnyben részesítik a külföldi autókat, ilyen szemmel nézve úgy fest, mint az amerikai vállalkozói kiválóság ellen intézett hazaáruló támadás. Abszurd, de sokatmondó lépéssel 2018 nyarán „Trump utasította Wilbur Ross kereskedelmi minisztert, hogy vizsgálja át az autóimport vámtarifáit, és mérje fel, jelenthet-e az autóimport nemzetbiztonsági veszélyt”.[61]

Nem árt megismételni: Amerika 1945 utáni nemzetbiztonsági establishmentje *tudatosan* látott neki, hogy Németország és Japán háborús indulatú militarizált nacionalizmusát békés, kereskedelmi útra terelt nacionalizmussal váltsa fel. Azzal, hogy Németországban és Japánban is bátorították és támogatták az amerikai, export fűtötte iparosítás versengő utánzását, a harmadik világháborút akarták megelőzni, hiszen az – a kompakt tömegpusztító fegyverek kifejlesztése nyomán – valóban „a történelem végéhez” vezetett volna. Minthogy a gazdasági fellendülés, nem pedig a katonai hatalom kiépítése felé akarták terelni erőiket, Amerikának ez a két egykori ellensége lemondott a nukleáris fegyverzet kifejlesztéséről, és elfogadta az amerikai nukleáris védőernyőt cserébe azért, hogy csatlakozzanak Amerika szovjetellenes szövetségi rendszeréhez. Akármit foglal is magában a „liberális világrend”, az biztosan hozzátartozik, hogy a második világháború után Németország és Japán nem lépett be a nukleáris fegyverrel rendelkező országok klubjába.

Trumpot azonban teljesen hidegen hagyta a nukleáris tél vagy a harmadik világháború. Ő másféle sárkányokat akar ölni, nevezetesen az export hajtotta gazdasági növekedés szédítő sikereit a második világháború utáni Németországban és Japánban, valamint a hidegháború utáni Kínában. Amerika megnyerte a háborúkat, de elveszítette a háború utáni békéket azzal, hogy külföldi versenytársainak exportálta exportkapacitását. Nevetséges dolog – véli Trump – Amerika győzelmét látni a posztfasiszta Németország és Japán, a posztkommunista Kína gazdasági csodáiban, mert „a győztesé a zsákmány”,[62] és a globális kereskedelemben a zsákmányt az USA egykori ellenlábasai kaparintották meg – az amerikai politikacsinálók szégyenére, akiket talán annyira gyötört a liberális lelkiismeretük, hogy nem merték élvezni a dominancia gyümölcseit. Mintha a harmadik világháború elkerülése túl nagy ár lett volna a Toyoták és Mercedes-Benzek „inváziójáért”.

Sok Trump-párti üzletember ért egyet azzal, hogy a nemzeteken túli utánzás legsúlyosabb következményekkel járó formája a szellemi tulajdonjogok megsértése. Aki hagyja, hogy leutánozzák, azt kockáztatja, hogy elveszíti versenyelőnyét. Ez a félelem magyarázza – legalább annyira, mint az adócsökkentés és a dereguláció –, miért tudta maga mellé állítani Trump az amerikai üzleti világ nagy részét.

Trumpnak a mexikóiakról és muszlimokról tett fanatikus kijelentései valamelyest igazolják azt a vélekedést, hogy célja az 1930-as évekbeli

„Amerika az Első” mozgalom nácibarát és izolacionista politikájának felélesztése.[63] Nincs okunk kételkedni abban, hogy tudat alatt vonzódik a fehér felsőbbrendűség képzetéhez. De az „Amerika az Első” Trump-féle verziója arról szól, hogy az amerikai termékeknek minden vetélytársukat le kell győzniük a globális piacon. A Cadillac és a Mercedes közötti szépségversenyt az amerikai autónak kell „megnyernie”. Más szóval: az „első” azt jelenti, „első helyezett”, nem pedig azt, hogy „über Alles”, mivel a mások fölötti uralom interakciót jelent, az pedig aligha vonzó kilátás egy Trumphoz hasonló ösztönös xenofóbnak, aki mindig szívesebben fogja a pénzt és fut, mintsem hogy másokat kormányozzon, mely feladatot terhesnek és céltalannak találná.

Az ő szemével nézve Amerika brandje és brandjei sohasem végeznek az első helyen, amíg más országok az amerikai leleményesség potyalesői maradnak. Amerikaiak voltak a globális vitafeloldó mechanizmusok fő megtervezői, de a döntőbíróságok ma gyakran és hálátlanul Amerika ellen döntenek. Ami még nagyobb botrány, Amerika ingyen adta az internetet a világ többi részének, és utána tétlenül nézte, hogy a saját kreativitását eltulajdonítják. Többé nem ellenőrzi az internetet, ami eredetileg az ország védelmi establishmentjének találmánya volt. A világnak adott ingyen ajándékot kitanulták Amerika riválisai, és most arra használják, hogy túlszárnyalják az országot, amelyik létrehozta. Hasonlókat lehet elmondani a GPS-ről és az amerikai találékonyság más produktumairól. Amerika elveszítette a saját alkotásai fölötti ellenőrzést. Sokan dühösek amiatt, hogy Kína alattomban hozzáfér a nyugati technológiához a közös vállalatok kötelező szerződései útján, amelyekkel ipari titkok birtokába jut. Ez az egyik fő oka, hogy az ország fogékony volt Trump mondandójára, mely szerint Amerikát megfosztották jogos örökségétől, és a világ amerikanizációja valójában kisemmizte.

Több kommentátornak is feltűnt, hogy Trumpot „egyáltalán nem érdekelte a hidegháborús verseny, amely akkor ért tetőpontjára, amikor Trump 1980-ban először szállt be a küzdelembe, és olyan összecsapás volt, amelyben [akkoriban] az Egyesült Államokat sokan vesztesnek látták”.[64] Ilyen irányú nemtörődömségének egyik lehetséges oka az, hogy – ellentétben a hidegháborús Németországgal és Japánnal – a Szovjetuniónak esze ágában sem volt leutánozni az amerikai stílusú kapitalista demokráciát. A Szovjetunió sohasem integrálódott a globális kereskedelmi rendszerbe. A mai Kínától eltérően tehát nem volt olyan helyzetben, hogy megelőzze az

amerikai vállalatokat, vagy alájuk ígérjen, és így elcsábítsa vevőiket. Hasonlóan lehet jellemezni a mai Oroszországot – bár többé nem kommunista ország, nem hemzseg az olyan exportvállalkozásoktól, amelyek amerikai cégekkel versenyeznének a piaci részesedésért. Mindez azt mutatja, hogy Trumpnak már legalább egy évtizeddel a hidegháború vége előtt hidegháború utáni volt a szemlélete. Következetesen abszolút elsőbbséget adott – s ad ma is – a kereskedelmi versenynek a nemzetbiztonsági fenyegetésekhez képest. Ellentétben a Republikánus Párt mára elhallgattatott nemzetbiztonsági héjáival, szinkronban van a 21. századi amerikai közvéleménnyel, amelyben a hétköznapi gondok jobban izgatják a szavazókat, mint néhány kelet-afrikai terrorista vagy egypár mesterséges sziget a Dél-kínai-tengeren.

Trump nem úgy látja, hogy Amerika korábbi autoriter és militarista ellenségeinek békés átalakulása kapitalista demokráciává az amerikai külpolitika győzelme volna. A németes jellegű utánzás az ő szemében nem „a legőszintébb hízelgés, amivel a középszerűség adózhat a nagyságnak”, mint Oscar Wilde mondta, hanem csalók játszmája, ami aláaknázza az amerikai gazdaságot. Trump már az 1980-as években azt hirdette, és szemlátomást ma is hiszi, hogy Amerikát elárulták az utánzó játékkal. Amerikát átejtették az utánzói, akik hamis hízelkedéssel álcázva zárt ajtók mögött csak kiröhögik, mindennemű tisztelet nélkül.

A BEVÁNDORLÓ MINT IDENTITÁSTOLVAJ

Túlzás volna azt állítani, hogy csakis az utánzástól való szorongás magyarázza, miért talált Trump mondandója ennyire erős visszhangra Amerika belső vidékein, de bizonyára kulcsszerepet játszott. Népi választói bázisa, ellentétben az üzleti közösségből jött híveivel, kétfajta értelemben érzi veszélyesnek az imitációt. Az utánzástól való félelem mögött mindkét esetben a feleslegessé válástól való félelem áll.

Trump hívei számára a „globalizáció” csúnya szó, mivel a konnotációi közé tartozik a munkahely és a társadalmi státusz elvesztése; az önbecsülés zsugorodása, ami a munkanélküliséget és a bizonytalan részmunkaidős állást kíséri. Trump közvetlenül ezekre az egzisztenciális szorongásokra apellál: „Elveszik a munkánkat. Kína elveszi a munkánkat […] India

elveszi a munkánkat.”[65] Hogy a globális munkahelytolvajlás metaforája visszhangra talál az amerikai vidék szívében, afelől nem lehet kétség.[66] A valóságban viszont Trump kereskedelempolitikájában fontosabb annak a megakadályozása, hogy Kína ellopja Amerika állásgyilkos robotjait, mint hogy ellopja az amerikai munkahelyeket. Az a keserv azonban, amit hívei hallani akarnak, így hangzik: „Középosztályunk jólétét elrabolták az otthonainkból, aztán újraosztották az egész világon.”[67] A kínai és az indiai középosztály létszáma exponenciálisan nőtt, miközben az amerikai középosztály ezzel egyenes arányban fogyatkozott. A globalizáció tehát nemcsak munkahelyvesztést jelent, hanem maga után vonja a középosztálybeli státusz tömeges transzferét az Egyesült Államokból a külföldi utánzó országokba.[68]

Az imitáció miatti szorongás másik, Trump bázisa számára gyötrelmes formája ennél is súlyosabb és rétegzettebb. Ez nem más, mint a félelem attól, hogy Amerika, ez a példaadó nemzet ellenállhatatlan mágnesként vonzza a nem fehér bevándorlókat a déli határon túlról. A „munkahelyek ellopása” körüli pánikkeltés csábító politikai taktika lehet populista politikusok számára, mert egyesíti az idegen inváziótól való félelmet a külföldi konkurenciától való félelemmel. Az, hogy többen versengenek kevesebb munkahelyért, nyomasztó kilátás olyan embereknek, akiknek elhelyezkedési lehetőségei láthatóan zsugorodnak. De a bevándorláspánik gyökerei mélyebbek, mint az állás és a státusz elvesztésétől való félelem. Az identitás elvesztésével kapcsolatosak.

Az úgynevezett „establishmentelitek” iránti megvetés mellett a bevándorlókkal szembeni gyűlölet és félelem jelenti a legszembeszökőbb konvergenciapontot az amerikai és a közép-európai populizmus között. „Az Egyesült Államok nem lesz migránstábor – ígérte Trump –, és nem lesz menekültszállás.” Utalt arra, „ami Európában történik”, és így folytatta: „Nem engedhetjük meg, hogy ez megtörténjen az Egyesült Államokkal. Nem, amíg én állok őrt.”[69] A „nagy hiba, amit elkövettek egész Európában”, az volt, hogy „beengedtek több millió embert, akik durván és erőszakosan megváltoztatták a kultúrájukat”.[70] Az a tétel, hogy az Európán kívüli bevándorlók az Európai Unió posztnacionalistáinak cinkos közreműködésével beszivárognak Európába, és fokozatosan kitörlik az európai kultúrát és civilizációt a történelem nagykönyvéből, nem más, mint a „Nagy Helyettesítés” ultranacionalista rémálmának magva.[71] Az, hogy Trump milyen készségesen visszhangozta ezeket a szélsőjobb toposzokat,

amik máshol gyilkos erőszakhoz adtak retorikai igazolást,[72] azt mutatja, hogy az ő sajátos populizmusának vonzereje is a demográfiai szorongásból fakad. Míg üzleti támogatói a szerzői jogok megsértésétől és a technológialopástól félnek, az őt mámorosan hallgató tömegek félelmének tárgya a kulturális behatolás és az identitás elrablása.

Trump is, Orbán is a zsigeri gyűlöletet szítja a politikai menekültek ellen éppúgy, mint a gazdasági migránsok iránt, egy elképzelt, lassított „invázió" miatt megfújva a riadót.[73] Céljuk az, hogy demográfiai pánikot keltsenek a híveik között, s ily módon felébresszék a várakozást, hogy az utolsó percben eljön a fehér identitás megmentője. Trump arra figyelmeztet, hogy „nagy, jól szervezett migránskaravánok vonulnak déli határunk felé. Egyesek ezt »inváziónak« nevezik. Olyan, mint egy invázió."[74] Hasonlóképpen Orbán egy 2016. júliusi beszédében, ahol talpnyaló stílusban dicsérte Trumpot, azt mondta közönségének: „Meg tudom érteni, hogy az amerikaiak a bevándorlásban pozitívumot látnak, hiszen így jött létre az Egyesült Államok. De azt látniuk kéne, hogy ebben a történetben mi vagyunk az indiánok."[75] És ahogy a közép-európai populisták mondják, a fehér felsőbbrendűség amerikai hívei valóban az új amerikai „őslakosoknak" tekintik magukat, akiket a külföldi betolakodók lerohannak, és etnikai megsemmisítéssel fenyegetnek. Amit egykor mi tettünk az indiánokkal, most a mexikóiak próbálják megtenni velünk. Az amerikai fehér nacionalisták számára ez elég indok az aranyszabály elvetésére.

Az inváziós hordák látomása azt is megmagyarázza, hogy az „USA! USA" jelszót kántáló tömegek miért fogadják el Trumptól annak tagadását, hogy Amerika kivételesen jó ország. Legelszántabb hívei ösztönösen szkeptikusak Amerikának ama Reagan kori képével szemben, miszerint utánzásra érdemes, „hegytetőn álló fényes város" volna, és jól érzékelték, hogy Reagan azért használta ezt a metaforát, hogy megerősítse: Amerika „még mindig fárosz, még mindig mágnesként vonzza az összes szabadságra vágyót" – ám ez a populisták számára azokat a déli határon túlról jövő nem fehér bevándorlókat jelenti, akik versenyt futnak, hogy kiszorítsák és kisemmizzék a fehér amerikaiakat.[76]

A bevándorlóellenes politikának erős az érzelmi töltése, mert a tömeges bevándorlás, akár valóságos, akár fiktív, azzal fenyeget, hogy az utolsó maradványait is elmossa annak a képzelt közösségnek, amely – történelmileg esetleges okokból – már felbomlóban van. Elemzésünk feltételezi, hogy az identitást az emberek a legélénkebben olyan érzelmek

útján élik meg, amelyeket a másság és a hovatartozás érzékelése kelt bennük. Annyi biztos, hogy a modern társadalmakban a legtöbb egyén sokféle referenciacsoportnak része vallás, életkor, társadalmi nem, osztály, nagyvárosi kontra vidéki lakóhely, családi állapot, képzettségi szint és élettapasztalat szerint. Az identitás csak akkor egyszerűsödik le s válik törzsi ellentétek, sőt véres társadalmi konfliktusok formájában erőszakossá, ha az egyikfajta – rendszerint a felekezeti vagy etnikai – kötődés annyira kiemelkedő szerepet játszik az egyén önmegértésében, hogy elhomályosítja az összes többit.[77] A tribalizmus és a fundamentalizmus azért olyan hatásos politikai mozgósító eszköz, mert a „kik vagyunk?" kérdésére a „mi" és „ők" közti szigorúan egydimenziós megkülönböztetés alapján ad választ. Ez a megkülönböztetés még szorosabban vezérli az emberi motivációt gazdasági nehézségek vagy gyors és kiszámíthatatlan társadalmi változások idején.

Samuel Huntington az elsők között fejezte ki Amerika fokozódó vonakodását attól, hogy bevándorlónemzetként lássa önmagát. Közismerten kételkedett abban, hogy egy kulturálisan heterogén ország politikailag jól szervezett lehet.[78] Ez nagyon rossz hír volt az egyre inkább multikulturális Amerikának. Huntington a liberális bevándorláspolitika évtizedeit hibáztatta hazája politikai koherenciájának hiányáért és működési zavaraiért. A liberális elit univerzalista és individualizmus melletti elkötelezettsége miatt tagadta, hogy a liberális államban csakis bizonyos fajhoz, etnikumhoz vagy kultúrához tartozó egyéneknek szabad és kell megadni az állampolgárságot. Antirasszizmusuk miatt és mert nem hajlandók diszkriminálni a nem fehéreket, ezen elit tagjaira mások könnyen rásütik a „gyökértelen kozmopolitizmus" bélyegét, azazhogy ténylegesen vagy potenciálisan hátat fordítanak honfitársaik többségének. A 2018-as félidei választások hajrájában Trump azt bizonygatta, hogy a demokraták és a két partvidék elitjei „nyitott határokat és korlátlan bűnözést akarnak, és ez a jövőre is bőven kihat". Vagyis – sugallta – emiatt az igazi amerikai nemzet árulóinak kell elkönyvelni őket.[79]

Huntington sohasem beszélt így, de gondolatmenetének lényege elég jól megfelel Trump nyersebb intuitív állításainak. A liberalizmus tékozló vendégszeretetének eredményeként az Egyesült Államok kulturális hibrid vagy zagyvalék lett, s olyan elvek, például a joguralom, egyesítik, amelyek túl elvontak, semhogy összeköthetnék a világ számtalan országából érkező embereket. Itt azonban szót kell ejteni egy fontos árnyalatról. *Kik vagyunk mi?* című könyvében Huntington amellett érvel, hogy az amerikai „mi"

összetartozása nemcsak a kulturális asszimilációtól függ, hanem az etnikai származás egyöntetűségétől is.[80] De azt is elismerte, hogy miután az USA feláldozta azt az összetartozást, amely még jellemző volt rá, amikor polgárai hatalmas többségének közös volt az eredete és egyívásúak a leszármazottai, soha többé nem nyerheti vissza elveszített lelkét, akármilyen szorosan lezárja határait. A nosztalgia lehetséges, a visszatérés nem. Trump úgy tesz, mintha a visszahozhatatlan múlt iránti nosztalgiából pártpolitikai programot tudna csinálni, ezzel viszont szakadékba vezeti honfitársait. Nem teheti újra fehérré Amerikát. Az egyetlen dolog, amit elérhet, az, hogy lerombolja Amerika második világháború utáni önképét mint olyan országét, amely páratlan módon képes és hajlandó az idők során asszimilálni a világ minden tájáról érkező bevándorlókat.[81]

Trumpnak méretes politikai nyeresége származott abból a kulturális eltolódásból, amely a vidéki Amerikában volt a legfeltűnőbb: a „kik vagyunk?” nyitott felfogásától a zárt és elutasító meghatározás felé vezető változásból. Mivel napjainkban az amerikai népesség 13,7 százaléka külföldi születésű, s ez az arány lassanként növekszik, a demográfia pedig a saját könyörtelen logikáját követi, az amerikai bevándorláspolitika lényegében két lehetőség közül választhat. Az egyik: járható utat nyitni a már itt élő és dolgozó illegális bevándorlók állampolgárrá válása felé, s ezzel megerősíteni az Egyesült Államok mint inkluzív, befogadó és vegyes kultúrájú nemzet önképét. A másik: radikálisan újradefiniálni Amerikát mint falakkal elzárt, a bevándorlókkal barátságtalan, monoetnikus társadalmat, amely lényegileg az 50 százaléknyi fehér keresztény lakos országa, elzárkózik a további nem fehér bevándorlástól, és nem zavartatja magát a fekete, spanyol ajkú, muszlim, esetleg ázsiai és zsidó polgáraival szembeni, országon belüli megkülönböztetéstől.

Trump – legalábbis retorikai szinten – a második opciót választotta, noha ez logisztikailag kivihetetlen, politikailag gyúlékony és erkölcsileg visszataszító.

Az 1. fejezetben kifejtettük, hogy a közép-európai, tényleges bevándorlók nélkül megtett bevándorlóellenes politikai lépésekben fonák módon a térség katasztrofális népességcsökkenése miatti demográfiai szorongás fejeződött ki. Amerika esetében nem a népességcsökkenés volt a polgárok saját bőrükön érzett tapasztalata, amely előidézte a bevándorlóellenességet, hanem az ipar leépülése.[82] Noha nem ez a gazdasági bizonytalanság oka, a populisták olyan témává emelték, amely

csatakiáltásul szolgálhatott azok számára, akik a legjobban megszenvedték a munkahelyek és esélyek elvesztését.

A második világháborút követő két évtizedben, amikor az Egyesült Államok volt a világ egyetlen ipari nagyhatalma, az amerikai munkásosztály példátlanul szépen prosperált. A hidegháborút követő két évtizedben, amikor az amerikai ipar példájának seregnyi követője akadt szerte a világon, ugyanezeknek a munkásosztálybeli családoknak már nehézségekkel kellett megküzdeniük. Ebben az időszakban sok amerikai úgy próbálta megtartani a középosztálybeli életforma megszokott homlokzatát, hogy nyakló nélkül vette föl a hiteleket. Aztán jött a 2008-as pénzügyi összeomlás. A hitelkártyával fizetett utánzási játszma terhei tarthatatlanná váltak, és a fizetésképtelenek megrendítő státuszvesztése ugyanúgy az antiliberális lázadás hajtóerejének bizonyult, mint Magyarországon. A populista demagógok arra használták a helyzetet, hogy meggyőzzék a bevándorlók és a multikulturális elitek összeesküvéséről a szavazókat, akiknek a sorsa most rosszra fordult, és nem látják biztatónak gyermekeik jövőjét – még akkor is, ha e réteg bajai leginkább az automatizálásból erednek, nem pedig a középosztálybeli rang (és a jövőbe vetett hit) globális újraelosztásából Amerika és Európa, illetve India és Kína között.

A jól fizető és biztos állások elvesztése kemény csapást mért sok alsó középosztálybeli amerikai fehér önbecsülésére éppúgy, mint anyagi jólétére. A tevékenységek kiszervezése és a robotizálás pontosan azért készítette elő a terepet a „mi kontra ők” típusú demagógiának, mert mind a kettő veszélyezteti a társadalmi státuszt. Ebben az összefüggésben azt mondhatjuk, hogy Kína gyors integrálódása a világkereskedelmi rendszerbe azért különösen fontos, mert az amerikai primátus hanyatlását a kommunista ideológia végével társítja – az amerikaiak éppen az utóbbiért harcoltak elszántan sok éven át. A hidegháború befejezésével a liberális Nyugaton nagyban csökkent az oligarchaellenes nyomás, hiszen a kapitalisták már nem voltak kénytelenek a munkások kegyeit keresni azt remélve, hogy csökkenthetik a liberális rend katonailag erős egalitárius alternatívájának vonzerejét.[83] Most, hogy nem volt már félelmetes kommunista ellenség, az amerikai kapitalizmust még annyira sem érdekelte a dolgozó szürke átlag, mint addig, és lelkesen belevetette magát a vagyon féktelen koncentrációjába. A gazdasági egyenlőtlenség nőtt, a fölfelé irányuló mobilitás esélye zsugorodott, és Amerika hidegháborús győzelme,

úgy látszik, csak a szerencsés kevesek számára jelentett felhajtó erőt. De az új plutokrácia „elfelejtett emberei” számára mindez olyan volt, mint egy poszthidegháborús vereség.

A fehér munkás- és középosztálybeli *ressentiment* részben nem az illegális bevándorlókkal szembeni ellenséges reakcióval magyarázható, hanem Amerika egyre gazdagabb és egyre jobban elszigetelődő liberális elitjének érzékelhető gőgjével.[84] A csak középfokú végzettségű alsó közép- és munkásosztálybeli fehéreket elkeserítette, hogy politikailag láthatatlannak érezték magukat, és így Trump könnyedén körbeudvarolhatta őket. Bármennyire opportunista és őszintétlen volt a sorsukra fordított retorikai figyelme, jócskán elütött a mindkét párt politikai elitjére jellemző közönytől. Az amerikai establishment veszélyes módon eltávolodott a népesség zömétől – ez a folyamat készítette föl az országot Trumpra; ennek klasszikus feldolgozása Christopher Lasch *The Revolt of the Elites* (Az elitek lázadása) című, 1995-ös könyve. „Amerika kiváltságos osztályai – magyarázza Lasch – nemcsak a porladó iparvárosoktól függetlenítették magukat, hanem egyáltalán a közszolgáltatásoktól.” Magánorvoshoz járnak, magániskolákba járatják gyermekeiket, magáncégek vigyáznak a biztonságukra, és őrzött lakóparkokban laknak. Miután „semmilyen fontos értelemben nem gondolnak már úgy magukra, mint amerikaiakra”, ezek az emberek „mélységesen közönyösek Amerika nemzeti hanyatlásának kilátásaival szemben”.[85] Ha egy demokráciában az önmagával eltelt politikai, gazdasági és kulturális elit ennyire érzéketlen az iránt, ami a többséget foglalkoztatja, megnyílik a pálya egy populista ellenelit előtt, amely hajlandó meghallgatni a semmibe vettek és addig meg nem hallott szavúak panaszait (vagy úgy tenni). Ahogy Frank Luntz republikánus közvélemény-kutató mondja Trumpnak a szavazóbázisához címzett üzenetéről: „Azt mondja nekik, hogy fontosak. Hogy számítanak a szavazataik. Eddig vagy elfelejtették, vagy átverték őket, és régóta arra várnak, hogy valaki azt mondja nekik, a létezésük igenis számít.”[86]

Az amerikai antiliberális ellentámadáson végighúzódó elitellenes szál nagyon emlékeztet arra, amit a közép-európai populisták esetében láttunk. Miután felszólították őket, hogy az uniós csatlakozás érdekében nyugati mintára reformálják meg politikájukat és gazdaságukat, a magyaroknak és lengyeleknek elegük lett abból, hogy hol semmibe vegyék, hol lenézzék őket mint a fejlett liberális demokráciák másodosztályú kópiáit. Az Utánzási Parancsolat feltételezett létezése miatt meg kellett tartaniuk egy

adag jólneveltséget, ez viszont az örök meg nem felelés érzésére ítélte őket. Orbán, mint a *ressentiment* elmélete jegyében meg lehetett jósolni, az értékek újraértékelésével válaszolt, vagyis az érdem és sikeresség nyugati mércéi elfogultnak és hamisnak nyilvánításával. Rendre támadja magát a „meritokrácia" eszméjét, mint olyan nyugati ideológiát, amely az őslakos magyarok érdemeinek lejáratását szolgálja egy idegen értékrendnek az országra kényszerítésével. Része ez annak az érvelésnek, amely a magyar–amerikai filantróp, Soros György által alapított Közép-európai Egyetem elűzését indokolta.[87] A populizmus számára elviselhetetlen a gondolat, hogy Magyarországon a legjobb felsőfokú képzést egy olyan intézményben lehet kapni, amit tokkal-vonóval Amerikából vettek át, és ahová a magyarok óriási többsége nem is remélheti, hogy bejuthat.

Hasonlóképpen Amerikában a populista visszatámadás arra az átalakulásra is reflektál, melynek során a Demokrata Párt, aminek a munkásosztályt kellett volna képviselnie, a művelt elitek pártjává formálódott. Bill Clinton és Barack Obama is mintha azt mondta volna: Utánozzatok bennünket. Menjetek egyetemre. Vagy ami még jobb, doktori iskolára. Azok a középiskolai végzettségűek, akik az új tudásalapú gazdaságban feleslegesnek érezték magukat, ezt az Utánzási Parancsolatot egzisztenciális szemrehányásnak fogták fel. Nem voltak olyan helyzetben, hogy az urbánus elitet és a liberális értékeit utánozzák. Nem jártak egyetemre, és ezért természetesen olyan politikust kerestek, aki majd visszavág, aki megmondja nekik, hogy nem egyszerűen azért hullottak ki a rostán, mert nem volt felsőfokú végzettségük; aki megnyugtatja őket, hogy nem kell a magas iskolázottságúakat utánozniuk, hanem elég, ha önmaguk maradnak. Ennek az alcsoportnak a szemszögéből Trump az az elnök, aki felszabadította őket annak a meritokratikus értékhierarchiának az uralma alól, amely, úgy érezték, megtagadott tőlük minden társadalmilag elismert érdemet. Éppen úgy, ahogy némely magyar és lengyel populisták azzal dicsekednek, hogy nem hajlandók a liberális Nyugatot másolni, a Trump-hívek is felszabadulásként veszik tudomásul, ha azt hallják, hogy a Harvardon tanult elit nemcsak hogy nem szerepmodell, de a szó lényegi értelmében nem is amerikai.

UTÁNZÁS MINT BESZIVÁRGÁS

Tömérdek oka lehet annak, hogy az utánzottak miért félnek utánzóiktól. Az utánzásban az is riasztó lehet, ha az utánzók alakoskodók, akik „radar alatt” ellenséges szándékkal szivárognak be valamilyen csoportba. Egyenruha-másolatot hordani, s így jutni tizedmásodpercnyi előnyhöz egy terrortámadás során – ez sokkal könnyebb, mint Donnie Brasco módjára hónapokra hamis identitást felvenni, s így gyűjteni hasznos hírszerzési adatokat valamilyen terrorista vagy bűnszervezetben. Ámde mindkettő a harcias és joggal rettegett utánzás egy-egy formája.[88] A nem kívánt utánzásnak témánkhoz közelebb álló példája azoké az orosz hekkereké, akik igen sikeresen játszották amerikaiak szerepét, alighanem segítve Trump megválasztását.[89] Az identitásmimikri merész sakkhúzását ők bőségesen igazolt megtorló cselekménynek tartották, míg az amerikaiak hajlamosak teljesen ok nélkülinek és indokolatlannak látni. De abban mindkét oldalon megegyeznek, hogy az agresszív utánzás aktusairól van szó, amivel súlyos kár okozható.

Az efféle példákat meggondolva eddig ritkán alkalmazott nézőpontból vizsgálhatjuk korunk populista forradalmának bevándorlóellenes áramlatát. Eszerint az amerikai fehér nacionalizmus hajtóereje nem az a félelem, hogy az új bevándorlók nem tudnak asszimilálódni az amerikai kultúrába, hanem az, hogy túlságosan sikeresen asszimilálódnak. Marcel Detienne belga klasszika-filológus gondolatmenete szerint a nemzeti identitás középpontjában az a mitikus hit áll, hogy az élő nemzedékeket a vérség köteléke fűzi össze az elhunyt elődökkel.[90] A sikeres asszimiláció megszakítja ezt a misztikus és álbiológiai kapcsolódást. A sikeres asszimilációból az következik, hogy az őslakosok kulturális identitása nem genetikus örökség, hanem valami zavaróan felszínes dolog, amit az új jövevények viszonylag könnyen elsajátíthatnak. Ha teljesen másféle genetikai örökségű emberek képesek internalizálni a sokadik generációs lakosok kulturális örökségét, akkor az ő nemzeti identitásuk igazából nem a mai nemzedéket a halott ősatyákhoz fűző vérségi kötelékek leképeződése. Ha Detienne tétele helytálló, akkor segít megértenünk a bevándorlóellenes politika forrongó indulatait. E logika szerint a bevándorlóellenesség az identitás elrablásától való kimondatlan félelemben gyökerezik. Feltételezhetjük, hogy a fehér nacionalisták attól tartanak, hogy az újonnan jöttek, akiknek az őseit nem köti hozzájuk biológiai rokonság, leleplezik majd, mennyire zavaróan felszínesek az áhítatosan tisztelt, ám fiktív nemzeti identitásuk gyökerei.

Sokan emlegetik, hogy a nácik antiszemita dühét és hisztériáját csak fokozták a német keresztények és zsidók közti vegyes házasságok. Az ilyen házaspárokat és gyermekeiket, a *Mischling*eket azzal vádolták, hogy összezavarják, felhígítják és alattomosan beszennyezik a tiszta vérű árja identitást.[91] Az ilyesfajta félelem nem ismeretlen a mai amerikai rasszisták körében. Spike Lee 2018-as filmje, a *Csuklyások* többrétűen reflektál arra, hogyan fenyegeti a kulturális asszimiláció (avagy imitáció) a kirekesztő faji vagy etnikai identitást. A film a valóságon alapul, Ron Stallworth afrikai amerikai nyomozó történetén, akinek sikerült beépülnie a Ku-Klux-Klanba. Stallworth a Klan toborzó újsághirdetésére válaszol, és a Colorado Springs-i páholy fehér nacionalista elnökével – telefonon – el tudja hitetni magáról, hogy fehér.

Ám ez a félrevezető nyelvi mimikri, a fehér ember retorikájának, szóhasználatának, hanglejtésének utánzása csak az átverés kezdete. Stallworth ezután rábeszéli kollégáját, Flip Zimmermant, aki történetesen zsidó, hogy helyettesítse őt a Ku-Klux-Klan gyűlésén. Amitől ez a titkosügynöki játék oly mélységesen szubverzív lesz, az a fehér felsőbbrendűség híveinek képtelensége, hogy személyesen (vagy telefonon) felismerjék a határt fehérek és feketék, keresztények és zsidók, vagy a közéjük tartozók és a kívülállók között – holott e megkülönböztetés körül forog az egész életük. A keresztény nacionalistákat főleg a zsidóknak az a képessége dühíti fel, hogy nem zsidókat alakítsanak, pontosan azért, mert megmutatja, milyen akadálytalanul átvehető egy olyan identitás, amiről azt hitték, az át nem adható vértestvériségben gyökerezik. A sikeresen asszimilálódók meggyengítik ezt az identitást. Leleplezik a vértestvériség családi legendáit, megmutatják, hogy nem sokkal többek vigasztaló hazugságoknál.[92] A bigott rasszistákat demoralizálja ez a felismerés, mert elmossa az éles választóvonalat az „ők” és a „mi” között, ami hamis bizonyossággal nyugtatta meg őket a kilétük felől.

A *Csuklyások* szétzúzza a biológiai gyökerű nemzeti identitás mítoszát azzal, hogy megmutatja, milyen könnyen asszimilálódnak a helyi kultúrához és szivárognak be észrevétlenül, akiknek nincsenek a helyiekkel közös őseik. A könnyedség miatt, amivel a fehér nem keresztények utánozni tudják a keresztény fehér gondolkodási mintázatokat, Trump vakhitű hívei úgy érzik, legmélyebb identitásuktól fosztják meg őket. Azzal reagálnak, hogy fogják a „kulturális kisajátítás” vádját – amivel fehér keresztényeket szoktak elriasztani attól, hogy etnikai kisebbségek

identitásjelképeivel díszítsék fel magukat –, és nem fehér, nem keresztény vádlóik ellen fordítják. Ez a tükrözés erőszakos is lehet, mint 2016-ban a virginiai Charlottesville-ben, a fehér szuprematisták „Egyesítsük a jobboldalt” jelszavú megmozdulásán. Spike Lee a filmjét szarkasztikus válasznak szánta erre az eseményre, ami arról vált hírhedtté, hogy a menetelők azt skandálták: „Nem jönnek a helyünkbe zsidók!”[93]

Az amerikai politikai korrektség elleni populista támadást azonban az a csatakiáltás foglalja össze legjobban, hogy „számítanak a fehér életek”. Ez annak a „számítanak a fekete életek” szlogennek a tükrözése, amellyel addig a fiatal fekete férfiak életét sorozatosan követelő rendőri erőszak ellen tiltakoztak – klasszikus példája annak, hogy a rasszizmus a saját céljai érdekében imitálja az antirasszizmust.[94] Sok nehéz gazdasági helyzetben lévő szavazó úgy érzékeli, a baloldal dédelgeti a marginalizált kisebbségeket, és ez a jelek szerint ellenreakciót vált ki: a saját fehér nacionalista identitásuknak követelnek áldozat státuszt. Eléggé meglepő már az a következtetés is, hogy Amerikában a fehérekkel szembeni megkülönböztetés ugyanolyan súlyos, mint a feketék diszkriminációja. De néha úgy látszik, mintha Trump sérelmeiket ápoló fehér nacionalista hívei még azt is gondolnák, hogy elnöksége alatt végre „visszanyerik cselekvőképességüket”, és most először „a történelem színpadára léphetnek”. Nem elégszenek meg a marginalizált kisebbségek utánzásával, hanem azokat a posztkoloniális népeket szeretnék utánozni, amelyek végre-valahára megszabadultak az „idegenszívű” elit megalázó elnyomásától.

A HAZUGSÁG AZ ÜZENET

Az „Amerika az Első” sok hívőjének tilos volt a vita
(még a tényekkel is).

PHILIP ROTH[95]

George Kennan amerikai diplomata azt írta a Moszkvából 1946-ban feladott híres Hosszú táviratában, hogy „amikor megküzdünk a szovjet kommunizmus eme problémájával, az a bennünket fenyegető legnagyobb veszély, hogy hagyjuk magunkat azokhoz hasonulni, akik ellen küzdünk”.

Az a szovjet magatartás, aminek utánzásától a leginkább óvni akarta az amerikaiakat, „az objektív igazság iránti tisztelet hiánya – sőt, a kételkedés ennek létezésében”, ami „arra ösztönzi őket, hogy minden kimondott tényt valamilyen mögöttes cél eszközének tekintsenek”.[96] Ami a nyugati liberalizmust megkülönbözteti mind a jobb-, mind a baloldali ellenségeitől – vélte Kennan –, az nem más, mint az elfogulatlan információ iránti elkötelezettség, kiváltképp ha az információ alapvető előfeltevéseket kérdőjelez meg.

Hannah Arendt hasonló véleményt fejtett ki, amikor amellett érvelt, hogy a totalitárius elitek „képesek minden tényközlést azonnal feloldani egy cél deklarálásában.”,[97] s levonta azt a következtetést, hogy a politika a kívánatos és a valószínű közti különbségtétel képességét feltételezi, a valóság olyan leírását, amelyet nem torzítanak el párt- és személyes célok. Trump nem totalitárius politikus, de a retorikai stílusára jól alkalmazható Arendt elemzése, minthogy szövetségeseinek és ellenfeleinek a tényállításait egyforma rendszerességgel hajlamos mögöttes indítékú, politikai szándéknyilvánításokra redukálni. Meglehet, éppen ebben rejlik ösztönös vagy intuitív illiberalizmusának lényege.

A „fake news” miatti örökös panaszkodása mögül kirajzolódik az igazsággal szembeni teljesen határozott és nagyon sajátos attitűdje. Rendhagyónak látszó viselkedésének megértésében itt is segít, ha olyan posztkommunista vezetőkkel rokonítjuk, mint Putyin, aki hírhedt arról, hogy nyilvánosan cáfol könnyen ellenőrizhető tényeket. Ahogy Masha Gessen orosz születésű amerikai újságíró rámutat, Trump és Putyin közös vonása, hogy mindketten megvetik az objektív igazságot. „A hazugság az üzenet – írja Gessen. – Nemcsak arról van szó, hogy Putyin is, Trump is hazudik, de ugyanúgy és ugyanazzal a céllal hazudnak: hogy arcátlanul kimutassák az igazság fölötti hatalmukat.”[98] Furcsa módon mindkettejük hazugságait gyorsan és könnyedén le lehet leplezni. Mivel megcélzott közönségük nagy részének van hozzáférése alternatív információforrásokhoz, hazugságaik célja nyilván nem a megtévesztés. Legalábbis az egyik céljuk az, hogy bizonyítsák: a vezetők kellemetlen következmények nélkül megkerülhetik az igazságot. Ha valakinek semmiféle árat nem kell fizetnie könnyen leleplezhető nem-igazságok kimondásáért, az hatékony módja a hatalom és a büntethetetlenség fitogtatásának. És ezzel visszajutunk az amerikai elnök stratégiai kiindulópontjához: a győzelem kontra vereség megkülönböztetéséhez.

Amikor Trump eldönti, mit kell mondania, mindig azt kérdezi, hogy az igazságok vagy a nem-igazságok segítik-e nagyobb valószínűséggel a „nyerésben”. Ez nyitott kérdés; empirikus ügyről lévén szó, hol így van, hol úgy. De míg az arcátlan hazugságai bűntudatról tanúskodnak, olykor ugyanez elmondható a meglepő igazságairól is (például hogy a politikusok a kampánytámogatóik markában vannak),[99] mivel az ilyen igazságokat nem az igaz voltuk miatt hasznosítja, hanem csak azért, hogy látványosan megmutassa, mennyire megveti a politikai korrektséget, és ellenségeit kibillentse az egyensúlyukból.

Bob Woodward *Félelem* című könyvében van egy passzus, ahol elolvashatjuk, mit tanácsolt Trump egy barátjának, aki elismerte, hogy rosszul bánt nőkkel. Ez tömören összefoglalja Trump igazsághoz és hazugsághoz való viszonyának lényegét.

> Tagadni, tagadni, tagadni, és persze visszatámadni ezekkel a nőkkel szemben. Ha bármibe belemész, ha elismered, hogy bármiben bűnös vagy, máris véged. Ez nagy hiba volt tőled. Nem úgy vágtad ki az ajtót, hogy hatlövetű volt a kezedben, nem szálltál szembe velük. Gyengének tűntél. Pedig erősnek kell lenned. Agresszívnek. Határozottan szállj szembe velük, és tagadj mindent, amit rólad állítanak. Soha ne ismerj be semmit.[100]

Az igazmondók szándékukon kívül segítséget és vigaszt nyújthatnak ellenségeiknek. Ezért veszítenek gyakran ők, és győznek a hazugok. Szemlátomást Trumpnak is ez a személyes tapasztalata. Ha egy közszereplőnek nagy hatalmú ellenségei vannak, nincs értelme, hogy az igazság kardján nyársalja fel magát.

A felszínen talán úgy látszik, hogy Trump elhiszi politikai szövetségeseinek a Fox Newson előadott hízelkedéseit, és nem hisz a politikai ellenségei szájából a CNN vagy az MSNBC csatornán elhangzó kritikáknak. Ez azonban nem hit vagy hitetlenség kérdése. Hanem, még egyszer, arról szól, hogy az ember vagy felülkerekedik a játszmában, vagy alulmarad. Azok lehetnek a hű barátai, akik azzal segítik, hogy szemérmetlenül hazudnak az érdekében. S azok az ellenségek és a „patkányok”, akik válogatnak a közzétehető igazságok között, és célzottan ártanak a hírnevének, sőt jogi pácba keverik, hogy személyes vagy

pártérdekű előnyökhöz jussanak. Mivel Trump az életet háborúnak látja,[101] és a világot „dzsungelnek, teli örökké lesben álló ragadozókkal”,[102] ösztönösen a hazugság felé húz, mert legitim védekezésnek tekinti olyan ellenségekkel szemben, akik az igazságot a leszámolás fegyvereként alkalmaznák.

Norman Vincent Peale amerikai lelkész „a pozitív gondolkodás hatalmát” prédikálta. Trump a jelek szerint tőle tanulta meg, hogy az életben elért siker kulcsa saját képességeinek és eredményeinek gátlástalan eltúlzása.[103] A jelenlegi elnök ezenkívül a stratégiai megtévesztés művészetét is elsajátította a New York-i ingatlanpiac világában. Elvégre az értékesítés mint szakma jelentheti a vevő hiszékenységének kihasználását is – a derekas profit érdekében. A bankok szívesebben adnak kölcsönt annak, akiről azt hiszik, hogy fizetőképes. Trump a gyakorlatban tapasztalta meg, hogy az ilyen átverés tökéletesen beválik.[104] Akár a vevőik becsapásán fondorkodó eladóknak, a büntetlenségben bízó, erkölcsi gátlások nélküli kölcsönfelvevőknek is erős az indítékuk, hogy a lehetséges hitelezőket manipulált eszközkimutatásokkal vezessék félre.

A hazudozás még jobban rejtegetett titka az, hogy a becsapottakat olyan visszhangkamrába zárja, ahol a hazug visszahallhatja az eredeti igazságkerülést. Az ember például elad valakinek egy nagyon drága lakást, amiről kiderül, hogy sokkal kevésbé vonzó, mint amilyennek a vevő gondolta, ennélfogva sokkal kevesebbet ér, mint amit fizetett érte. A becsapott fél ekkor úgy dönthet, hogy elhallgatja az igazságot, és annak érdekében, hogy egy másik naiv vevőnek továbbadhassa a lakást, megismétli az eredeti fölébecslést. Ugyanígy, ha valaki több milliárd dollárral tartozik egy banknak, a bank összejátszik az ügyféllel, hogy megőrizhesse fizetőképességének hamis látszatát, és így elég ideig maradhasson a piacon, hogy aztán visszafizethesse a tartozás egy részét. A csaló ingatlanügynököket tehát megnyugtathatja a tény: áldozataiknak minden okuk megvan rá, hogy a leggátlástalanabb félrevezetéseket annyiban hagyják.

Trump nemcsak hogy tökéletesen legitim eszköznek tartja az arcátlan hazudozást az élet sokféle versenyében elérendő győzelemhez. Azt is szentül hiszi, hogy ellenségei nem azért mondanak sokszor igazat, mert valamiféle önzetlen hódolat fűzi őket az igazsághoz, hanem mert (és amikor) ez érdekükben áll. Opportunista módon ingadozik az igazmondás és a hazugság között, és „kivetíti a saját féktelenségét” másokra,[105] vagyis

feltételezi, hogy mindenki ugyanezt csinálja. Ezért nem hajlandó elfogadni semmilyen értelemben erkölcsileg magasabb rendűnek az igazmondókat. Akár igazuk van, akár nincs, Trump úgy véli, kritikusainak szeme előtt valamilyen pártérdek lebeg. Amikor nyilvánvaló igazságaikat tagadja, nem valamiféle relativista filozófia jegyében teszi, és nem is utasítja el az igazságot mint olyat. Hanem ütésre visszaüt, egyoldalú pártos mondandójukkal a sajátját szegezi szembe.[106]

Ezzel pedig visszajutunk a Trump és Putyin közötti Masha Gessen-féle összehasonlításhoz. Amikor Putyin tagadja, hogy Moszkvának bármi köze volt az egykori kém, Szergej Szkripal és lánya salisburyi megmérgezéséhez, egyértelműen országa szuverenitását védelmezi, amihez hozzátartozik annak joga is, hogy tagadja azoknak az „igazságoknak az érvényességét, amelyeket politikai ellenfelei használnak Oroszország megtámadására”. Minden orosz ember, aki bizonyítékokat szolgáltat ezekre a cselekményekre, bűnös az ellenséggel való „objektív cinkosságban”. A kollektív önvédelem fontosabb, mint a tények puszta kimondása, főleg ha ezek a tények az ellenséges erők kezére játszanak.

A liberálisok kezdetben azt hitték, ha rávilágítanak Trump számtalan hazugságára, lerombolhatják a népszerűségét. De a leleplezések özönének semmiféle hatása nem volt. Annak megértésében, miért készek elfogadni Trump hívei az elnök szokásszerű hazudozását, segíthet, ha felidézzük Bernard Williams angol filozófus megkülönböztetését a „hitelesség” és az „őszinteség” között.[107] Az emberek két szférában mondhatnak igazat: arról, ami a világban történik, és arról, amit belül éreznek. Az előbbiről tett kijelentéseket a hitelesség, illetve annak hiánya szerint szokás megítélni. Az utóbbiakról tett kijelentéseket viszont az őszinteség vagy annak hiánya szerint. Az első esetben ellenőrizni lehet a tényeket, a másodikban nem.

A megszállott hívek teljesen közönyösen fogadják annak kimutatását, hogy Trump kijelentései gyakran nem hitelesek. Meg vannak győződve ugyanis, hogy a kijelentései őszinték, s ezért a szó mélyebb értelmében „igazak”.[108] Trump csak úgy ontja a leleplezhető hazugságokat. Ám egy dologban maradéktalanul őszinte. Mindennek, amit tesz, így a hazudozásának is, az a célja, hogy segítse a „győzelemben”. Ezt világosan kimondja. Amikor tehát a hívei hazugságot hallanak tőle, tudják, hogy a stratégiai előnyért teszi, mert pontosan ezt be is jelentette. Minthogy hazugságai vélhetően ezt a becsületesen kimondott célt szolgálják, alapjában véve – közvetett módon – igazak.

Trump hívei közül sokan elfogadják azt a hitelesnek nem mondható összeesküvés-elméletet, mely szerint Obama nem Amerikában született *(„birtherism”)*. Talán ezt is meg lehet ily módon magyarázni. Trump és hívei valóban úgy „érzik”, hogy egy fekete nem lehet az Egyesült Államok elnöke. Amikor azt állítják, hogy Obama elnöksége nem volt legitim, a saját mentális és érzelmi állapotukról adnak számot – teljesen őszintén. Biztosak abban, hogy akik Trump vetélytársai voltak a 2016-os elnökjelöltségért folytatott harcban, ugyanígy éreztek, csak a politikai korrektség megakadályozta, hogy kifejezzék valódi érzéseiket.

Bár Williams hitelesség és őszinteség közötti megkülönböztetése segít abban, hogy tisztázzuk Trump népszerűségének némely összetevőjét, más, fontos elemeket mégsem magyaráz meg. Először is: az Obama szülőhelye körüli propaganda mindig is inkább cinikusnak, mint őszintének látszott. Mi ezért egy kicsit mást javaslunk: nem a hitelesség és az őszinteség, hanem a hitelesség és a lojalitás megkülönböztetését. Hogy Arendtet parafrazeáljuk: Trump és hívei számára *minden tényállítás valamilyen tagsági vagy hűségnyilatkozatban oldódik fel*.

Minek vég nélkül ismételni, hogy Obama külföldön született? Ebben a hazugságban nem csak a fehér nacionalisták csalódottsága jegecesedett ki, miután egy magas képzettségű fekete elnök feje tetejére állította azt a faji hierarchiát, amin az ország kezdettől alapult. Hanem ajándék is volt Trumptól a megszállottaknak, újra és újra felharsanó csatakiáltás, amivel riadóztatni lehetett a rokon pártállású Obama-gyűlölőket. Ha a csoporthoz tartozásnak elsőbbsége van az ellenőrizhető valósággal vagy az objektív igazsággal szemben, akkor lélektani képtelenség tudomásul venni azokat a tárgyi bizonyítékokat, amelyeket az ellenkező pártállásúak mutatnak be (például Obama hitelesített születési bizonyítványát), ez ugyanis az egyik fél nyilvánosan bejelentett pártos identitását sodorná végveszélybe. A vezető vagy a mozgalom iránti mélységes lojalitást nem rendíthetik meg holmi hivatalos iratok vagy más hasonló bürokratikus finomságok. A ténybeli nem-igazságok lelkes ismételgetése: a hűség próbája. Az az egzisztenciális döntés fejeződik ki benne, hogy a csoporttag feléget minden hidat, amely összeköti a túlművelt elitek világával, az olyan emberekkel, akik még mindig azt hiszik, a hitelesség fontosabb a lojalitásnál.

Mindez tehát a hitelesség tudatos feláldozása a csoporthűség oltárán. És ez elvezet az egyik legdrámaibb átváltozáshoz, amit Trump idézett elő az amerikai közéletben. A Polgárok Köztársaságát a Drukkerek

Köztársaságává alakította át. A kritikai érzéküket kikapcsoló, megbabonázott szurkolóknak főszerep jut ebben a politikafelfogásban, aminek középpontjában nem annyira a politikacsinálás áll, inkább a lármás, kampányjellegű gyűlések sorozata. A polgárok ezzel szemben elkötelezettek hazájuk iránt, de lojalitásuk feltételes és kritikus.[109] Sőt, a hibák megállapítására és kijavítására való készségük a hazafias liberalizmus jele. Készek szembeszállni a kormányukkal, ha úgy vélik, hogy a kormányzat elárulja a hazájuk elveit. A szurkolók lojalitása ezzel szemben vakbuzgó, gondolkodás nélküli és tántoríthatatlan. Hajrázásukban a hovatartozásuk fejeződik ki. Az „akkor bízom benne, ha látom” elvét a zajos rajongás váltja föl. Aki nem csatlakozik a tapsviharhoz, az áruló.[110]

Trump újító felfogása, miszerint az átformált Republikánus Pártot óriási futballklubnak tekinti (a Berlusconi-féle Forza Italia! mintájára), a polgárokat meg szurkolóknak, kiválóan magyarázza, miért nem érzi kötelességének azon amerikaiak képviseletét, akik nem csodálják és tisztelik őt. Miért is bízzék meg az amerikai hírszerzési szakemberekben, akik bírálják, és miért ne bízzék meg Putyin elnökben, aki azért fohászkodott, hogy Trump nyerje meg a választást? Senki sem tagadja, hogy bizonyos fokú lojalitás nélkül egyetlen állam és így egyetlen demokrácia sem lehet sikeres. Trump azonban újradefiniálta a lojalitás szerepét az amerikai demokráciában. Számára a hűség nem azt jelenti, hogy valaki még politikai ellenszélben is támogatja, amikor igaza van; hanem azt, hogy bármi áron kitart mellette, akkor is, ha nincs igaza.

Miért is hinné el bárki Trumpnak ezt a kijelentését: „A média legbecstelenebb figurái közül sokan az úgynevezett »tényellenőrzők« közül kerülnek ki.”[111] A válasz itt is az, hogy ez nem annyira hit, mint megbízhatóság, hovatartozás és hűség kérdése. Az összeesküvés-elméletek, akár az összeesküvések maguk, jellemzően elszigetelik híveiket a társadalom többi részétől. A konspiráció szó, etimológiája szerint, „együtt lélegzést” jelent. És a konteógyártók is rácsapják az ajtót azokra, akik nem hisznek a spekulációikban. Trump híveit ezért nem rendíti meg hazugságainak leleplezése. A populista támogatók és liberális ellenfeleik közti hangszigetelés fontosabb Trumpnak, mint az Amerika déli határán emelt fal, aminek az építését megígérte. A republikánusoknak az az 50 százaléka, amely (őszintén vagy merő dacból) azt bizonygatja, hogy Trump 2016-ban megszerezte az összes szavazatok többségét, vagy az a nagyobbik fele, amely óvatosan vagy egyáltalán nem hajlandó tudomást venni

semmilyen orosz beavatkozásról, mint gonoszul kitervelt propagandát hárít el magától minden ellenkező bizonyítékot.[112] Ennélfogva azt a lehetőséget is elutasítják, hogy közös világban éljenek ellentétes meggyőződésű polgártársaikkal. Szántszándékkal elszigetelik magukat, csak a többi megtérttel barátkoznak, hogy megszilárdítsák megnyugtatóan kirekesztő, pártos identitásukat. Városnegyedeik, iskoláik, templomaik, bevásárlóhelyeik egységes fehér etnikai összetételét átszínezte a demográfiai változás. Trump legfanatikusabb szurkolóinak azonban lehetőségük nyílt, hogy visszanyerjenek valamiféle vigasztaló egyöntetűséget oly módon, hogy csakis hittársaikkal vegyülnek. Terjesztik egymás közt az „alternatív tényeket”, és eszük ágában sincs, hogy a Trump-párti spint a hamisság bizonyítékaival veszélyeztessék. Ezzel a döntésükkel pedig a liberális demokrácia lényegéhez tartozó mérlegelő politizálásnak a puszta gondolatát is elvetik.

Egy 1848-ból, az általános férfiválasztójog franciaországi bevezetésének évéből való közismert metszet a demokraták azon eltökéltségét örökíti meg, hogy erőszakmentesen oldják fel a belpolitikai ellentéteket. A rajz egy munkásembert ábrázol, egyik kezében szuronyos puskával, a másikban szavazócédulával. A mondandó egyértelmű: a puskagolyókat a nemzet ellenségeinek kell tartogatni, de a nemzet polgárai közti nézeteltérések az urnáknál dőlnek el. Trump poszthidegháborús világában viszont nem a külső, hanem a belső ellenség jelenti a legsúlyosabb egzisztenciális fenyegetést. Ha ezt a francia metszetet ma újrarajzolnák, egy Trump-hívő a vámtarifák listáját tartaná az egyik kezében, a másikban meg a pártpolitikai hazugságokét; vámokat a kereskedelmi versenytársakkal és hazugságokat a politikai ellenségekkel szembeni harcban.

LEHULL AZ ÁLARC

Ha szűk politikai nézőpontból nézve Trump ösztönös illiberalizmusára és krónikus hazudozására koncentrálunk, könnyen megfeledkezhetünk a végső paradoxonról: hogy nem folytonos hazugságaival teszi a legmaradandóbb kárt az amerikai demokráciában, hanem a szelektív igazmondással, főleg az olyan féligazságokkal, amelyekkel a liberálisok hajlamosak egyetérteni. Ha

megértjük ezt a jellegzetesen populista trükköt, közelebb juthatunk annak megértéséhez, miért olyan kiábrándítóan gyenge *politikailag* a Trump-jelenségre adott liberális válasz, miközben gyakran bámulatosan professzionális és intellektuálisan meggyőző.

A liberálisok mélyen megvetik Trumpot, mert kilépett a párizsi klímaegyezményből és az Iránnal kötött nukleáris megállapodásból, megpróbálja szétverni az Obamacare-t, bőkezű adókedvezményeket ad a gazdagoknak, miközben kivonja a pénzt a szegényeket segítő programokból, ketrecbe zárja a mexikói határon szüleiktől elválasztott gyerekeket, nem veszi komolyan az általa csodált autokraták rémtetteit, a „globalista" kifejezést használja annak érzékeltetésére, hogy a zsidó amerikaiak nem lojálisak, és így tovább. Elvhű liberálisok azonban nehezen tudnák kifogásolni az ilyen és hasonló kijelentéseket: „A globalizáció nagyon gazdaggá tette a pénzügyi elitet, amelyik adományaival segíti a politikusokat. De munkásaink millióira nem hagyott mást, csak szegénységet és bánatot."[113] Ahogy John Judis liberális szerző megfogalmazza: „Minden pökhendi szűklátókörűségével és korruptságával együtt legalább elég pontosan azonosította, mekkora kárt okozott a globalizáció."[114]

Más liberális kommentátorok még Trump kiszámíthatatlan külpolitikájának némely eleméről is kedvező ítéletet mondanak. Azt a döntését például, hogy kivonja az amerikai csapatokat Szíriából, viharos tiltakozással fogadták az amerikai héják és konzervatívok, viszont többnyire dicsérték a liberálisok: „Ha a Közel-Keletről van szó, ami egy kudarctömeg, ösztönei néha hibátlanok."[115] Hasonlóképpen, a nemzetbiztonsági üléseken Trump olyan hevesen ellenezte az USA további afganisztáni jelenlétét, hogy – Bob Woodward szavaival –: „Háborúellenes szólamait mintha egy az egyben egy Bob Dylan-dalból kölcsönözte volna."[116]

Trump tehát szelektíven visszhangozza a liberális igazságokat (és dalszövegeket), ám ez jóval több az olyan megállapításoknál, mint hogy a globalizáció előnyben részesíti az üzletet a munka világával szemben, vagy hogy a rendszerváltás és nemzetépítés meghaladja Amerika képességeit, és nem szolgálja érdekeit. Egyik leggyakrabban visszatérő mondandója, miszerint „a rendszer nem igazságos", nem más, mint liberális közhely. Ugyanez érvényes arra az állítására, hogy a demokrata politikusok a lobbisták és adományozók zsebében vannak. És melyik liberális ne értene

egyet azzal, hogy eszement ötlet volt a próbálkozás, hogy Irakot működő liberális demokráciává formálják egy hathetes hadjárat után; hogy a politikai kampányokba ömlő, tisztázatlan eredetű pénzek az amerikai demokrácia megrontói; hogy a washingtoni mocsarat le kell csapolni; hogy az USA választási rendszere részrehajló; hogy a Kongresszus visszaélhet vádemelési jogkörével, ha ártani akar a másik pártból való, hivatalban lévő elnöknek; hogy az újságírás gyakran egyoldalú, hogy a CIA és az FBI nem mindig cselekszik megbízhatóan a köz érdekében, vagy hogy a diszkrimináció nem idegen az igazságszolgáltatás rendszerétől, és azonosítható csoportok javára vagy ellenük dolgozik? Minthogy az amerikai nyomtatott és audiovizuális média részben felelős Trump megválasztásáért, a liberálisok akár még arra is kísértést érezhetnek, hogy – Trump szellemében – a sajtót a nép ellenségének tekintsék.

Természetesen különbséget kell tennünk Trump efféle kijelentéseinek szándékolt jelentése (vagy jelentésnélkülisége), illetve aközött, amire a liberálisok gondolnak, amikor valami hasonlót állítanak. Trump többnyire csak cinikusan szajkózza a liberális témákat, amik így nem válnak liberális filozófiává. Egy példát már láttunk arra, mennyiben különbözik a szólamok kölcsönvevője a szólamok eredeti forrásától, amikor összevetettük, hogyan cáfolja egyfelől Trump, másfelől Clinton és Obama az amerikai nemzet „ártatlanságát". A liberálisok számára Amerika hibáinak megvallása: előjáték a jobbá válás szándékához. Trump számára annak beismerése, hogy az amerikaiak éppolyan amorálisak, mint az oroszok, szaúdiak és mások: előjáték a maradék gátlások levetkőzéséhez.

Trump átveszi, kiforgatja és eltúlozza azt a liberális igazságot, hogy az amerikai választások nem tisztességesek a gerrymandering és a szavazók elriasztása miatt. Ezzel egyszerre minősíti normálisnak a választások republikánus megcinkelését, s alapozza meg a jövőbeli demokrata győzelmek gyanúba keverését. A féligazságok effajta fegyverként való használata a populista demagógia védjegye. Miért mozdítsuk akár a kisujjunkat is az amerikai választási rendszer védelmében, ha nincsenek megvédésre érdemes erényei?

Még jobb példa lehet Trump és John Roberts főbíró vitája az amerikai bírósági rendszer állítólagos pártosságáról. Válaszul Trump ama kijelentésére, hogy az a bíró, aki a kormányzat ellen ítélt, „egy Obama-bíró" volt, Roberts ezt a nyilatkozatot tette közzé:

> Nincsenek Obama-bíráink és Trump-bíráink, Bush-bíráink és Clinton-bíráink. Amink van: a hivatásuknak élő bírák rendkívüli társasága, olyanoké, akik minden tőlük telhetőt megtesznek, hogy egyenlő mércével igazságot szolgáltassanak a hozzájuk fordulóknak. Ez a független igazságszolgáltatás olyan dolog, amiért valamennyiünknek hálásnak kell lennünk.[117]

Itt nemcsak az a figyelemre méltó, hogy Trump mondott igazat és a főbíró hazudott, hanem hogy ugyanazon okból tették. Mindketten tisztában vannak azzal, hogy az amerikai igazságszolgáltatás legitimációja és ennélfogva hatékonysága attól függ, pártatlannak tekintik-e. Ha valaki le akarja rombolni a közvélemény szemében az amerikai jogrendszer tekintélyét, annak az a legjobb módja, ha meggyőzi az embereket, hogy a bírák csupán pártok bérencei, akik pártcélokat valósítanak meg. Ha ellenben valaki meg akarja óvni ezt a tekintélyt, akkor kulcsfontosságú annak tagadása, hogy a bírói döntéseket politikai részérdekek mozgatják, nem pedig a helyes és helytelen részrehajlástól mentes mérlegelése. Mindebből arra következtethetünk, hogy Trump azért vet be egy liberális igazságot vagy féligazságot, hogy kikezdje annak az amerikai jogrendszernek a legitimációját, amely őt – személyében – és családját fenyegeti.

Hogy az amerikai igazságszolgáltatás korántsem tökéletesen elfogulatlan, az a törvényhozásról, jogszolgáltatásról és rendfenntartásról szóló liberális tudományos és publicisztikai irodalom központi témája. Trump fogta ezt a pontos megfigyelést, és megint csak a saját céljaira torzította el. Nem volt hajlandó mindenben együttműködni a Mueller-vizsgálattal, és ezt azzal próbálta igazolni, hogy ő nem akadályozza az igazságszolgáltatást, hanem csak visszavág.[118] Ebből az érvből az következnék, hogy pártatlan igazságszolgáltatás nem is létezik. Amit a hétköznapi szóhasználatban így neveznek, az csupán egy társadalmi csoport hatalma, amely megpróbálja rákényszeríteni érdekeit és elfogultságait a társadalom többi részére. Nincs igazságosság, csak egymást uralni, kijátszani és kihasználni akaró szervezett érdekek vannak. Így látta Trump a Mueller-vizsgálatot. Pártos ellenségei kezükbe kaparintották az igazságszolgáltatás rendszerét, és megpróbálták felhasználni az ő megbuktatására. Szó sincs arról, hogy a pártatlan „igazság”-szolgáltatás működését gátolta volna; egyszerűen csak az ellenpárt támadását hárította

(és hárítja). Ezeknek a magyarázatoknak alighanem több közük van a nyugati jognak ahhoz a cinikus felfogásához, amely a dzsihádistákra és az orosz maffiózókra jellemző, mintsem a jogi elfogultság szokásos liberális bírálatához.

Befejezésül térjünk vissza a politikai képmutatás témájához. Trump arra ad látványos példát, amit a franciák így neveznek: *la droite décomplexée*, komplexusoktól mentes jobboldal. Vagyis olyan fanatikus, akit fanatizmusának kinyilvánításában nem feszélyeznek gátlások. Ez némelyeknek nagyon vonzó, másoknak riasztó, aszerint, ki honnan látja. De az nem kétséges, hogy Trump a megszokott képmutatások elvetésével vált ki 2016-ban a többi republikánus elnökjelölt-aspiráns közül. Míg a többiek viselkedése előre megírtnak hatott, az övé spontánnak, pontosan azért, mert kész volt szégyentelenül táncra kelni a fehér felsőbbrendűség híveivel úgy, ahogy a többiekben fel sem merült volna. Ő volt az egyetlen jelölt, aki hajlandó volt nyíltan kimondani, amit a bevándorlásellenes fehér nacionalista szavazók csak magukban gondoltak. Ezért sokan hitelesnek látták. Ha a többi jelölt érzett is valamiféle rokonszenvet a faji előítéletek iránt, gondosan titkolta, s a politikailag korrekt antirasszista beszédmódot tette magáévá, összhangban az uralkodó liberális kultúrával. A fősodorhoz tartozó republikánusok egyike-másika olykor közel óvakodott a rasszista oldalhoz, de csak annyira, hogy jólesően megborzongassa híveit. A határvonalat sohasem lépték át. Liberális álarcuk miatt – mélyen emberi értelemben – „hamisnak” tűntek föl. Az előválasztások republikánus szavazói talán nem értettek egyet Trump minden előítéletével, de ahogy elnézték, miként tapossa sárba az illendőség elemi szabályait, megértették, hogy valami fonák módon ez a meghökkentően üres ember – szabad.

Sokan, akiknek négy fal között semmi gondjuk az etnikai sztereotípiákkal, óvakodnak attól, hogy sértő jelzőkkel nyilvánosan dobálózzanak. Az ilyesfajta etikettet el lehet intézni mint képmutatást vagy politikai korrektséget; ugyanakkor a konfliktuskerülés társadalmilag produktív formája. Ez az oka annak, hogy a képmutatás elleni támadás olykor elválaszthatatlan az erőszakra való uszítástól.

Trump könnyedén levetett minden színlelést, és e magatartás erodáló hatásának a liberálisok már csak azért is nehezen tudtak ellenállni, mert ők maguk ugyanezt a politikai képmutatást éveken át csekély vagy nulla hatásfokkal próbálták leleplezni. George W. Bush kormányzatát például hevesen szidalmazták, amiért a 2003-as iraki invázió indoklásában az

emberi jogokra és a demokráciára hivatkozott. Az a buzgalom tehát, amivel Trump lerántja a leplet az amerikai képmutatás fajtáiról, nagyban magyarázza, miért olyan nehezen megfogható célpont a liberálisok számára. Ebben a zűrzavarban úgy rakhatunk rendet, ha tisztázzuk, hogy a képmutatás leleplezésének két módja van: az egyik a felvilágosodás értékeit szolgálja, a másik az értékek cinikus és elvtelen megtagadását.

„Az álarc letépése" kifejezés a privát indítékok és a nyilvános indoklások éles megkülönböztetését feltételezi. Ezt a különbséget azonban szokás eltúlozni. Ami ugyanannak a politikai lépésnek látszik, az indoklásától függően valójában más és más lehet. Ebből az következik, hogy a morális igazolásokat nem lehet egyszerűen mint megtévesztő ürügyeket lesöpörni, és elvetni egy többre értékelt realizmus nevében. Íme, egy példa. Obama keményvonalas politikát követett, amikor kiutasította az Egyesült Államokból az illegálisan belépőket.[119] De sohasem indokolta azt a döntést azzal, hogy Amerika nem lenne többé Amerika, ha fajilag vegyes nemzet volna. Az Egyesült Államok visszavonhatatlanul több rasszból összetevődő nemzetté vált, és ezt a nyilvánvalóan megtörtént átalakulást tagadni – egyenes út az erőszakhoz. Ami Trumpot egyedivé – s páratlanul veszélyessé – teszi, az nem az illegális bevándorlók kitoloncolását célzó keményvonalas politikája, hanem az a készsége, hogy ezt a politikát rasszista alapon indokolja. Általánosabban: ha az Egyesült Államok elnöke nyilvánosan azzal indokolja restriktív bevándorláspolitikáját, hogy Amerikát a lehető legfehérebbnek kell megőrizni, annak számos szándékolatlan mellékhatása van. A legrosszabb talán annak a gondolatnak a legitimálása, hogy a fehér emberek az egyedüli igazi amerikaiak, és a nem fehérekkel szembeni megkülönböztetés tökéletesen elfogadható az amerikai hazafiak számára.

Ez nem nyelvbotlás volt Trump részéről. Sok hívét éppen az kergette dührohamba, hogy Obama optimistán kiállt a kulturális és etnikai sokféleség mellett. Nagy részük úgy látja, hogy Amerika alapvetően fehér nemzet, csak ez a sajátsága eltorzult a nem fehérek meggondolatlan hozzávegyítése miatt. Nem nehéz levonni a következtetést – ebből sem –, hogy ha valaki letépi a liberális türelem és az emberjogi meggondolások álarcát, azzal nem ahhoz a józansághoz téríti vissza az amerikai bel- és külpolitikát, ami az ország valódi érdekeit tartja szem előtt. Mihelyt félredobjuk ezeket az értékeket, nem értelmes és korrigálható politikához jutunk el, hanem a rasszista gyűlölködés önkívületéhez.

Ahogyan Trump 2018 októberében Dzsamál Hasogdzsi szaúdi újságíró meggyilkolására reagált, végletes, riasztó példa volt arra, mit jelent a gyakorlatban a liberális képmutatással való leszámolás. Nem volt hajlandó megszakítani a kapcsolatát Mohamed bin Szalmán szaúdi trónörökössel, s ezt könnyedén megindokolhatta volna, ha arra hivatkozik, hogy szüksége van Szaúd-Arábia támogatására a közelgő iráni konfliktusban és talán az izraeli–palesztin feszültség dezeszkalációjában is. De nem, Trump tudatosan azt választotta, hogy csak arról a pénzről beszél, amit Rijád – ígérete szerint – az Egyesült Államokban, főleg amerikai fegyverek beszerzésére költött volna el.[120] Ezzel azt a benyomást keltette, hogy a legtöbbet ígérőnek *adja el* a jogot a *The Washington Post* publicistájának megfojtására és feldarabolására. Ha így van, ez módfelett rémületes példája *Az üzletkötés művészeté*nek. Hiba lenne azonban úgy értelmezni Trump kapzsi reagálását, hogy őt ebben az esetben csak a pénz érdekli. Épp ellenkezőleg – az ilyen kijelentéseknek először is az a céljuk, hogy a fotelban ülve, kisujja mozdítása nélkül kiélvezze az olyan demokráciatagadó zsarnokok brutalitását, akik gátlástalanul megölik a számukra bosszantó újságírókat. Másodszor, hogy tudassa: mostantól Amerika még az árnyékát is eltünteti külpolitikájából annak, amit „emberi tisztességnek" neveznek. Ha valaki nem hajlandó értékekről beszélni, attól még nem beszél őszintén az érdekeiről. Ehelyett a „forradalmi cinizmusnak", avagy az etikai illúziók nélküli lét mámorának nyit ajtót. Amikor Trump megszabadul a liberálisokat is sértő liberális színleléstől, korántsem holmi hidegfejű államrezon szintjén állapodik meg, hanem egyre mélyebbre süllyed a szeszélyes kiszámíthatatlanság, elvtelenség és ragadozó rosszindulat mélytengeri árkába.

KÓDA

Trumpnak a globális mintakép szerepére igényt tartó liberalizmus elleni támadását az a paradoxon koronázza meg, hogy immár az ő szavait és tetteit kezdik utánozni. A brazil Jair Bolsonaro – egy Trump-követő jobboldali populista – elnökké választása, akit az establishmentellenes düh sodort a hatalomba, csak egy példa a sok közül. Ugyanígy, amikor Trump bejelentette, hogy kiadta a parancsot a hadseregnek, lőjön az Amerika déli

határához közeledő „kődobálókra”, másnap a nigériai katonaság – válaszul az emberiségellenes bűncselekmények vádjára – nem habozott azt állítani, hogy a megölt civilek szintén köveket dobáltak, mintha ilyen körülmények között a hidegvérű gyilkolás most már normálisnak számítana.[121] A Liberális Utánzás Kora lezárult, és könnyen lehet, hogy már meg is kezdődött az Illiberális Utánzás Kora. A volt kommunista országoknak 1989 után azt a feladatot jelölték ki, hogy reformálják meg magukat az állítólag magasabb rendű liberális demokrata eszmény jegyében. Napjainkban, amikor Amerika elhárítja magától a példaadó nemzet hagyományos önképét, szerte a világon számos ország Washington áldásával, önmagával elégedetten fejlődik vissza önmaga legbrutálisabb, legelvtelenebb, legszabályszegőbb alakváltozatába.[122]A közép-európai liberálisok indítékai, akik az 1990-es években az USA utánzását tartották céljuknak, gyökeresen eltértek azon populisták motivációjától, akik ma Trump nyomdokain akarnak járni. A közép-európaiak abban reménykedve utánozták Amerikát, hogy olyanok lehetnek, mint Amerika, vagyis hogy jobbá válhatnak. Az ő utánzási projektjüket a jobbító törekvések hatották át. Amikor napjainkban szerte a világon reakciós tekintélyelvű vezetők imitálják Trumpot, csak azért teszik, hogy az e világi legitimáció patinájával vonják be mindazt, amit különben maguktól is megtennének. Brazília jobboldali elnöke nem azért utánozza Trumpot, mert Trump akar lenni, hanem azért, mert Trump lehetővé tette, hogy Bolsonaro önmaga legyen.

Befejezésül: Egy korszak lezárul

Egy állam hasznos tudást kölcsönözhet egy másiktól
úgy is, hogy nem utánozza a másik szokásait.

Nyikolaj Karamzin[1]

1959-ben egy szovjet űreszköz becsapódott a Holdba. Mivel ez volt az első mesterséges tárgy, ami eljutott egy másik égitestre, bizonyította a világnak, hogy Moszkva páratlan műszaki és katonai bravúrokra képes, még akkor is, ha a Luna–2 a becsapódáskor darabjaira tört, és maradványai szétszóródtak a Hold felszínén. Egy évtizeddel később az amerikaiak átvették a vezetést a jövőért folytatott versenyben, amikor Neil Armstrong és Buzz Aldrin lett az első két ember, aki a Holdra lépett.

Egy közkedvelt szovjet vicc így foglalja össze ennek a hidegháborús versengésnek az alakulását: Egy szép napon a szovjet kozmonauták büszkén jelentik Moszkvának, hogy nemcsak sikerült elérniük a Hold felszínét, de vörösre is festették, hogy tudassák a világgal: az emberiség jövője kommunista kezekben van. Egy hónappal később a szovjet örömmámort felváltja a kétségbeesés. Az amerikaiak is leszállnak a Holdra, és „a magukkal hozott fehér festékkel fölírják rá a »Coca-Cola« márkanevet”.[2]

Ugorjunk előre, 2019. január 2-ára. A Csang-o nevű kínai űreszköz puhán landolt a Holdnak azon az oldalán, amit sötétnek szokás nevezni, mert emberi szem nem látta, amíg egy szovjet űrszonda le nem fényképezte az 1950-es évek végén. Nehéz túlbecsülni ennek a páratlan űrkutatási teljesítménynek a geopolitikai folyományait, hiszen olyan ország érte el, amelyik közelében sem járt a hidegháború korabeli űrversenynek.[3] A kínaiak most már igényt tarthatnak a jövő túlsó oldalára, arra, ami nincs utópisztikus vörösre festve, s nem fehérlik rajta profán módon egy globálisan forgalmazott üdítőital márkajelzése.

A szovjet–amerikai rivalizálás ódon történelmi emléknek látszik Kína üstökösszerű felemelkedésének és geopolitikai szuperhatalommá válásának fényében. Amellett ezzel végképp befellegzett az Utánzás Korának, ami 1989-ben kezdődött, s valamikor 2008 és 2016 között ért véget. Ennek a történelmileg egyedi korszaknak két meghatározó sajátossága volt. Először is végleg idejétmúlttá vált a két hittérítő hidegháborús ideológia versengése. Másfelől viszont a Nyugat ama projektje, hogy elterjessze saját értékeit és intézményi mintáit, hosszú éveken át olyan sok készséges befogadóra talált, mint addig soha. A világ akkor újból kettévált, ezúttal viszonylag stabil és jómódú demokráciákra és olyan országokra, amelyek utánozva próbáltak versengeni velük. Az utánzók és utánzottak efféle konfliktusos aszimmetriájának most szintén vége szakadt. A lerombolásában közrejátszó erők közül a legfontosabb az a *ressentiment* volt, amit ez a viszony természetes módon előidézett. De többletként hozzájárult az is, hogy Kína mint csúcsszereplő jelent meg a nemzetközi színtéren.

1989 PEKINGBEN

Hogy jobban megérthessük, miért játszott Kína döntő szerepet történetünk lezárásában, ajánlatos felidéznünk, mi történt 1989-ben kínai szemszögből.

Abban a sorsfordító évben, nyár elején a kínai vezetőség kivezényelte a Népi Felszabadító Hadsereg jó néhány hadosztályát, hogy tankokkal és éles lőszerrel leverjék a demokrata mozgalmat a Tienanmen téren és környékén. Teng Hsziao-ping 1978-ban elindított radikális gazdasági reformjai roppant meggyőző bizonyítékkal szolgáltak arra, hogy a szabadpiac mindenütt legyőzi a reménytelenül rosszul működő parancsgazdaságokat. A piaci liberalizáció nyomán privát nyereséghez lehetett jutni, de ez az új lehetőség társadalmi nyugtalansághoz vezetett az égbekiáltó egyenlőtlenségek, a vágtázó infláció, a klientúrarendszer és a korrupció miatt. A Tienanmen tér elfoglalásához a diáklázadás vezetett, s ezt az eseményt több fontos pártvezető úgy értelmezte, mint a hatalmuk elleni közvetlen fenyegetést.

Hogy igazolják az ostromállapot bevezetését, Teng és keményvonalas társai azzal vádolták a tüntetőket, hogy a nyugati életformáért rajonganak, és a burzsoá liberalizmus követőiként elárulták hazájukat egészen odáig

vetemedvén, hogy politikai pluralizmust, sajtó- és gyülekezési szabadságot, felelős kormányzást követelnek. Mao elnöknek a Mennyei Béke Kapuja fölött díszlő óriási portréjával szemközt botrányos módon felállították a Demokrácia Istennőjének szobrát, egy fáklyát tartó, büszke nőalakot, aki feltűnően hasonlított a Szabadság-szoborra. Sok tüntető úgy hívta: „a Szabadság és Demokrácia Istennője”, s ezt a pártállam azonnal „a nyílt Amerika-imádat” megnyilvánulásának tekintette.[4]

Néhány nappal a tér teljes megtisztítása után Teng ezt mondta a Nyugat-barát tiltakozókról: „Az volt a céljuk, hogy burzsoá köztársaságot hozzanak létre, amely teljességgel a Nyugattól függ.” Teng ezenkívül „szellemi környezetszennyezéshez” hasonlította a „burzsoá liberalizálást”.[5] Másképp úgy mondhatnánk, azzal igazolta a június 4-i attakot, hogy a pártnak erkölcsi kötelessége a diákok és munkások tömegmozgalmának elfojtása, mivel az az Utánzás Korába akarta átcibálni Kínát.[6]

A nyugati jellegű szabadságjogok utánzására törekvő mozgalom elfojtása – éppen 1989-ben – felveti a kérdést: miért nem kezdett kételkedni már a Tienanmen téri események után több nyugati kommentátor abban a tételben, hogy a kelet-európai és végső soron a szovjet kommunizmus bukásával gyakorlatilag a liberális demokrácia maradt a politikai reform egyetlen választható útja?

A kétely hiányának egyik oka az volt, hogy történetesen ugyancsak 1989 júniusában győzött a Szolidaritás az első, részben szabad, lengyel választáson. A lengyelországi ellenzék diadalával olyan folyamat kezdődött el, amelynek végén, 1991 decemberében a Szovjetunió maga is felbomlott. Az Európa keleti részén felpörgő drámai eseménysorozat nagyban hozzájárult ahhoz a benyomáshoz, hogy Tienanmen ugyan tragédia volt, és politikai hátraarcot jelent, ám a világtörténelem nézőpontjából elhanyagolható. A kínai politikai elnyomást általában nem az erő jelének tekintették, hanem a vezetők gyengesége és bizonytalansága tünetének. Éppen ezért úgy tűnt, nem túl fontos abból a szempontból, ki uralja a jövőt. Márpedig a jövő feletti uralom volt az a tét, amiért a szovjetek és amerikaiak a végső összecsapás szélére jutottak.

A hidegháború nem volt egyéb, mint potenciálisan apokalipszissel fenyegető versengés az eljövendő világ megformálásának jogáért. Ebben a küzdelemben a szovjetek veszítettek és az amerikaiak győztek. Ez a két szuperhatalom volt a két fő ellenség, és Európa az összecsapásuk

legfontosabb terepe. Nyugati szemmel nézve az, ami 1989-ben Kínában történt, csupán mellékszál volt egy félreeső színtéren.

A Tienanmen téri mozgalom eltiprása azonban még akkor sem késztette volna a liberalizmus vezérszurkolóit a hidegháború utáni várakozásaik újragondolására, ha komolyabban vették volna a történteket.

Abba a bizonyosságba, hogy mára a liberalizmus lett az egyetlen életképes politikai ideológia, sohasem tartozott bele a bizakodás, hogy a gyengén szervezett és szórványos kínai demokratizálási törekvések sikerrel járhatnak. Volt néhány optimista megfigyelő, aki úgy érvelt, hogy a nyugati fogyasztói szokások fokozatos átvétele végül ott is elvezet a demokratikus kormányzás megjelenéséhez és megszilárdulásához.[7] De a liberalizmus új globális hegemóniáját emlegetők nagy többségében fel sem merült Kína politikai átalakulásának esélye. Az ő fejükben az járt, hogy miután a fasizmus vereséget szenvedett a második világháborúban, a kommunizmus pedig a hidegháborúban, egyetlen más eszme sem lesz képes megragadni a világ és kiváltképp a nem nyugati világ képzeletét, csakis a liberális demokrácia.

A kommunizmus vége ugyanúgy nem indokolta a demokratikus Kínáról szóló jóslatot, ahogy nem jelezte előre a liberális Oroszországot. Csupán az következett belőle, hogy mostantól nem lehet utánzásra méltó modell egyetlen nem liberális és nem demokratikus állam sem. Ahogy Fukuyama írta akkoriban: „A Kínai Népköztársaság nem játszhatja az illiberális erők fároszának szerepét szerte a világon, legyenek bár gerillák az ázsiai dzsungelekben, vagy középosztálybeli egyetemisták Párizsban.”[8] De az az állítás, hogy a Mao utáni Kína nem lesz többé a külföldi forradalmárok mintaképe, még nem volt azonos a jóslattal, hogy az amerikai liberális fáklya fogja megvilágítani Kína útját a demokratikus reformok felé.

Ez azért van így, mert a Nyugatot nem csak politikus módon lehet utánozni. Hogy lássuk, mennyire fontos a célok és az eszközök imitálása közti különbség, elég csak Tengnek a Tienanmen téri tüntetésekre adott reakcióját átgondolnunk. Miközben ők a nyugati értékeket akarták utánozni, Teng a nyugati jellegű gazdasági növekedés utánzását irányította. Ebben a programjában, mi tagadás, segítették azok a nyugati cégek, amelyek Tienanmen után megújították kínai érdekeltségeiket. Azáltal, hogy félrehúzódtak a politikai szabadság körüli viharok közepette, képesek voltak a jövedelmező kereskedelmi és beruházási lehetőségekre

koncentrálni. A párt a föld alá kényszerítette azokat, akik a nyugati liberalizmust és demokráciát utánozták volna. De az ország továbbra is kész volt üzletelni, beleértve a nyugati technika ellopásának és a nyugati termelési módszerek átvételének üzletágát. Mindennek semmi köze nem volt a demokratikus elszámoltathatósághoz. Ellenkezőleg, a nyugati arcfelismerési technológia importálásával, lemásolásával és továbbfejlesztésével összezsugorodott az állampolgárok privát szférája, miközben semmivel nem kaptak több lehetőséget, hogy az államuk cselekedeteit vizsgálat tárgyává tegyék vagy megkérdőjelezzék.[9] Ami a multinacionális vállalatokat illeti, nem okozott nekik gondot, hogy szemet hunyjanak a nyugati liberális és demokratikus értékek honi csodálóinak durva elnyomása fölött, s inkább arra figyeljenek, hogy Kína egyre jobban integrálódik a világgazdaságba. Így segített a nyugati üzleti szféra abban, hogy Peking átugorja az Utánzás Korát.

A PÁRT GYŐZELME AZ IDEOLÓGIA FÖLÖTT

Az 1989-es események nyugati kommentátorai kevéssé figyeltek arra, mennyire másképpen interpretálta a szovjet, illetve a kínai elit a kommunista rendszer bukását. Ehelyett a közös vonásokra koncentráltak. Például sem az oroszok, sem a kínaiak nem látták többé a kommunista társadalom építéséért folytatott, elhúzódó harcnak a jövőt. Itt is, ott is felhagytak a próbálkozásokkal, hogy mostanra lejáratott modelljüket külföldön terjesszék. Visszatekintve azonban kiderül, hogy ezek a párhuzamok nem voltak annyira fontosak, mint a kommunista összeomlás szovjet és kínai értelmezése közti éles különbség.

Gorbacsov és szövetségesei végső soron annak tulajdonították a kommunizmus vesztét, hogy a kommunista pártnak nem sikerült beteljesítenie a marxizmus lelkesítő ígéreteit. A Kreml korabeli nézete szerint a szocializmusból érdemes volt megmenteni a társadalmi egyenlőség és a munkáshatalom eszméjét. Elvetették azonban az állami erőszak formáló hatalmába és a politikai pluralizmus elfojtásába vetett hitet; mindkettőt óriási, tragikus hibának tartották.

Gorbacsov úgy látta, a szocializmus erkölcsileg menthetetlen, ha a megmentéséhez az kell, hogy a demokráciáért tüntetők százait mészárolják le a Vörös téren. Arról is meg volt győződve, hogy történelmi küldetése megvédeni a szocializmus eszméjét a kommunista párt káros befolyásától. Természetesen imponált neki, hogy a kínai vezetőség milyen sikeresen vitte véghez a gazdasági reformokat. Sőt, továbbra is úgy látta, hogy a szovjet gazdaság és társadalom célravezető modernizációját legfőképpen a pártapparátus és benne a tervgazdálkodási bürokrácia krónikus tehetetlensége akadályozza.

Az oroszok Gorbacsov alatt elfordultak a párttól, megkísérelve menteni azt, amit egyetemesen vonzónak tartottak a kommunista ideológiában, s a végén elveszett számukra a párt is, az ideológia is. A kínaiak Teng és utódai alatt felhagytak a kommunista ideológia exportjával, és a határokon belül megtartották a párt uralkodó szerepét, lehetővé téve, hogy ez a párt menedzselje a világtörténelem leglátványosabb gazdaságfejlődési történetét.

Bár a kínai vezetők egyre több kétellyel szemlélték a marxizmus főbb gazdasági elgondolásait, továbbra is bámulattal adóztak a párt ama képességének, hogy gyakorolja a hatalmat, közös hosszú távú célok érdekében szervezze meg a társadalmat, és megvédje az állam területi integritását. Amint Hszi Csin-ping nemrégiben megjegyezte, visszatekintvén a gazdasági fejlődés négy évtizedére: „Ragaszkodtunk az egységes és központosított pártirányításhoz, pontosan ezért sikerült elérnünk ezt a nagyszerű történelmi átalakulást.”[10]

A kínai vezetők eltökélték, hogy elkerülik azt, amit Gorbacsov részéről végzetes hibák sorozatának láttak, így aztán ők lettek a szovjet összeomlás legelmélyültebb tanulmányozói. Továbbra is marxista nyelven beszéltek, de nem azért, mert meg voltak győződve a „történelmi materializmus” tudományosságáról, vagy hittek a kristálygömb-futurológiában. Hanem mint olyan nyelvezetet becsülték nagyra a marxizmust, amely segít a pártnak, hogy a lojális híveket megkülönböztesse a renegátoktól, és a párttagok millióit fegyelmezze, koordinálja és mozgósítsa a csúcsvezetőség által kijelölt célok elérése érdekében. Ez magyarázza az elszánt ragaszkodást az „egységes és központosított pártirányításhoz”.[11]

Gorbacsov biztos volt abban, hogy a kommunista mozgalom azért vallott kudarcot, mert nem sikerült felépítenie a szocialista társadalmat. A kínai vezetők szemszögéből a kommunizmus azért volt sikeres, mert a

kommunista pártnak sikerült az iszonyú rossz induló esélyek ellenére egyesítenie mind a kínai államot, mind a kínai társadalmat. Ha felmérjük, mekkora a szakadék egyfelől a párt, másfelől az ideológia szerepéről alkotott kínai és szovjet felfogás között, nem lep meg, hogy Teng – kisebbik fiának beszámolója szerint – miért tartotta Gorbacsovot „hülyének”.[12]

UTÁNZÁS MINT ELTULAJDONÍTÁS

A posztkommunista Kína, posztkommunista Közép-Európa és posztkommunista Oroszország közötti különbségek híven leképezik a háromfajta fejlődési stratégiát: az eszközök utánzását (vagyis a kölcsönzést), a célok utánzását (vagyis az átültetést) és a látszat utánzását (vagyis a szimulációt). A közép-európai elitek kezdetben meggyőződésből választották a nyugati értékek és intézmények utánzását mint a politikai és gazdasági reformokhoz vezető legrövidebb utat. Ambiciózus *megtért hívők* voltak, de éppen azért, mert a normalizálódást a nyugatosodással azonosították, egy reakciós ellenelit idővel megkaparinthatta a nemzeti identitás legerőteljesebb szimbólumait. Oroszországban ezzel szemben a posztszovjet elitek csupán eljátszották, hogy utánozzák a nyugati értékeket, valamint a nyugati intézményeket. Közben a néhány demokratikus választás és a magántulajdonhoz való jog alapján zajló önkéntes piaci csere nem volt más, mint homlokzat. Elfödte a hatalom megtartását, az ország javainak zsebre tételét és minden olyan demokratikus reform megakadályozását, ami a bennfentesek kiváltságait fenyegette, s talán az állam összeomlásához és további területi széthulláshoz vezetett volna. Ezek az emberek stratégiai *imposztorok* voltak.

Kína viszont kölcsönzött a Nyugattól – nyíltan is, titkosan is –, miközben azt hajtogatta, hogy az ország fejlődési pályája megőrizte „kínai sajátosságait”. Ők találékony *eltulajdonítók* voltak. Azzal a taktikával, hogy a közös vállalkozásokról szóló megállapodásokban rákényszerítették a nyugati cégeket, adják át az innovatív technológiákat kínai partnereiknek, nem járt együtt semmilyen demokratikus képmutatás, és a nemzeti identitás sem került veszélybe. Hasonlóképpen: az amerikai egyetemeken tanuló külföldi hallgatók egyharmada Kínából jön, de többnyire természet- és műszaki tudományokat tanulnak, nem pedig liberalizmust és demokráciát.[13]

Ezek a fejlemények azért igen fontosak, mert „a jelenlegi rezsim legitimációjának lényege” nem más, mint Hszi Csin-ping törekvése a kínai identitás megóvására – megelőzendő, hogy „az idegen eszmék és hatások behatoljanak a kínai társadalomba”.[14] Hszi – minden korábbi kínai vezetőnél inkább – a marxizmusból nacionalista ideológiát kovácsolt azzal a céllal, hogy megerősítse a hazai ellenállást a külföldi nyomással és hatásokkal szemben. Ahogy Hszi maga megfogalmazta: „Senki sincs olyan helyzetben, hogy diktáljon a kínai népnek, mit kell és mit nem szabad tennie.”[15] A párt nem azt ígéri a társadalomnak, hogy holnap eljön a kommunista paradicsom, hanem azt, hogy csakis a kommunista párt lesz képes elhárítani az alattomos nyugati befolyást.

Hszi ama programjának, hogy helyreállítsa Kína mint globális szuperhatalom jogos státuszát, lényegi eleme a nyugatosodással szembeni hajthatatlan ellenállás. Egy megfigyelő szerint a pártfőtitkár hisz ugyan az ideológiában és annak értékében, de ha a marxizmus–leninizmus alapjairól van szó, „aligha menne át a középfokú vizsgán, ami olykor követelmény a pártiskolákon és egyetemeken”.[16] De ilyen feltételek mellett mit is jelent, hogy valaki „hisz az ideológiában”? A választ a „Hszi Csin-ping-i gondolatban” találhatjuk meg, ami ma a kínai alkotmány része.[17] Hszi „ideológiai” víziójának magvában a küldetéstudat rejlik, hogy vissza kell állítania Kína elveszett hegemóniáját a világban, és ez a küldetés csak úgy teljesíthető, ha a párt megőrzi totális ellenőrzését a civil társadalom fölött.

A kínaiak átugrották az Utánzás Korát, s átcsempészték a marxista zsargont és a kommunista párt uralmát a „történelem vége” címszóval jellemezhető világba, ahol már a múlté minden egyetemes ideológiai konfliktus, és posztideologikus nacionalista erők versengenek a befolyásért, erőforrásokért, piacokért és játékterekért. Miközben Kína exportalapú iparosodott gazdasága rohamosan növekedett, politikai rendszere a Tienanmen utáni évtizedekben nem lett – a társadalmi fejlődés valamiféle képzelt törvénye jegyében – sem liberálisabb, sem demokratikusabb. A kínaiak egyáltalán nem formálták át országukat a Nyugat képére, nem voltak hajlandók áttérni az amerikai és nyugat-európai liberális demokrata értékrendre, ehelyett inkább azt választották, hogy amit lehet, kölcsönvesznek vagy ellopnak a gazdaságilag fejlettebb Nyugattól.

Amikor „átveszik az eszközöket, de a hozzájuk tartozó célokat elutasítják – vélekedett két lényeglátó szociológus –, a célok kölcsönvételének gyakran csak az az értelme, végső célja, hogy ráborítsák

az asztalt a hitelezőre”.[18] Úgy rémlik, ez tökéletesen illik a kínaiakra. A Nyugat legelszántabb és legfelkészültebb utánzói közé tartoznak, amíg technológiáról, divatról, építészetről és hasonlókról van szó, ám határozottan elutasították annak a nyugati jellegű liberális demokráciának az utánzását, amelyet oly naivul követeltek a Tienanmen téri tüntetők. Kölcsönözni lelkesen kölcsönöznek, de nem hajlandók megtérni. Nem érezték Moszkva módjára *szükségét*, hogy színleljék a nyugatias demokráciát, de annak sem, hogy az USA gátlástalan nemzetközi szabályszegéseinek *tükörképét felmutatva* leplezzék le az amerikai képmutatást. A technológia kölcsönvétele vagy ellopása minden esetben gazdagabbá tesz, míg az erkölcsi értékek utánzása veszélyezteti az identitást; a demokrácia színlelésének és a képmutatás leleplezésének pedig, úgy tűnik, semmi értelme.

Eltérően azoktól, akik Közép-Európában a liberális demokrácia eszméjére való megtérést választották, a kínaiak úgy fejlesztették társadalmukat, hogy nem sodorták veszélybe kulturális identitásukat, és ezért sohasem érezték magukat kulturális alakoskodóknak vagy imposztoroknak. A nyugati hatalmaktól elszenvedett 19. századi megaláztatások – emléküket tudatosan elevenen tartják a tankönyvek – máig formálják az ország vezetőinek gondolkodását és döntéseit. Az identitásmímelés liberális játszmájának elutasításával tehát nem tűnt el a *ressentiment* a kínai külpolitikából. Viszont feltehetően szerepe van abban, hogy szemlátomást óvakodnak saját maguk utánzására biztatni másokat.

Ezzel visszajutunk alapkérdésünkhöz: pontosan milyen értelemben jelenti Kína felemelkedése az Utánzás Korának végét?

HATALOM TÉRÍTÉS NÉLKÜL

A legtöbb kutató, aki arról elmélkedik, mi történhet majd, amikor Kína lesz a világ ura, hajlamos az amerikai liberális hegemónia szakasztott másának látni a Kína-központú világot. Úgy képzelik, Kína arra rendeltetett, hogy betöltse a hanyatló Egyesült Államok után előbb-utóbb megüresedő helyet. Kína megfigyelői már nem hisznek abban, hogy a világgazdasági nyitás lassanként olyan rendszer felé tereli az országot, amelyre a politikai verseny és az eszmék szabad cseréje jellemző. Sokan inkább attól félnek, hogy egy

Kína-központú világot kínai típusú, autoriter, amorális és merkantilista rezsimek népesítenének be. Napjainkban általános az a nézet, hogy a kínaiak nem egyszerűen fogyasztási javakat, tőkét és megfigyelési technológiákat exportálnak, hanem bátorítják a védjegyükké vált, ideológiailag koherens és egyetemesen exportálható illiberális tekintélyelvű rendszer kialakulását is.

Ennek szellemében mostanában sok könyv és tanulmány próbálja az új hidegháború fogalmi keretét alkalmazni Kína és a Nyugat élesedő összeütközésére. A National Endowment for Democracy (Nemzeti Alapítvány a Demokráciáért) egyik jelentésében megalkotta a *„sharp power”*, okos hatalom fogalmát, hogy jobban megmagyarázhassa a különféle új *autoriter* rendszerek ideológiai offenzíváját.[19] A jelentés pontosan leírja a tekintélyelvű kormányzatok stratégiájának fő elemeit: először is elzárják saját társadalmukat a kívülről beáramló liberális eszméktől; másodszor, ráirányítják a figyelmet a liberális demokráciák kézzelfogható hibáira; és harmadszor, kihasználják a liberális társadalmak „nyitott ajtó” politikáját arra, hogy belülről megingassák őket. Ám e három stratégiában nyoma sincs a hidegháborúból ismert versengő térítő szándéknak.

A mai Kína tökéletes példát szolgáltat arra, hogyan zárják el az autoriter vezetők társadalmaikat a kívülről beáramló liberális eszméktől. Hszi szemlátomást úgy gondolja, hogy megszilárdíthatja az ország egységét, ha megvédelmezi a kínai ifjúságot a nyugati értékrend ártalmas befolyásától, és például arra kéri az Oktatásügyi Minisztériumot, hogy „korlátozza az olyan nyugati tankönyvek használatát, amelyek nyugati politikai értékeket terjesztenek”.[20]

A Nyugat-utánzás „helytelen útja” ellen folytatott kampány Tengnek a Tienanmen téri megmozdulásra adott reakcióját idézi fel. De annak a törekvésnek, hogy senki se utánozzon idegen modelleket, az a visszája, hogy a saját modellt se utánozza senki. Hszinek nem érdeke, hogy a bot másik végére kerülő népeket identitásátformáló kínai indoktrinációnak vesse alá. A fő cél a kínai gyártmányú javak kivitele. A kínai ideológia exportja nem cél. Ez azt jelenti, hogy nem bonyolódunk új hidegháborúba, és a Nyugatot fenyegető kínai veszély több szempontból lényegesen különbözik a szovjet fenyegetéstől.

A tekintélyelvű rezsimek sokasodása: tény. De az autoritarianizmus nem olyan, mint a kommunizmus, nem a határokon átlépve megosztható

ideológia, hanem egy elnyomó jellegű, konzultációt elvető, önkényes uralkodási mód. A hatalom összpontosítása egyetlen élethossziglani elnök kezében mélységesen illiberális dolog, de nem olyan antiliberális ideológia, amelyet eszmei síkon szembe lehetne állítani a nyugati liberalizmussal. Ugyanez áll a sajtócenzúrára vagy a rendszerkritikusok bebörtönzésére. Ami egyesíti Putyint és Hszit, az a politikai stabilitásba mint abszolút értékbe vetett általános hit; az ellenszenv azon demokratikus elvvel szemben, hogy a hatalom gyakorlását időben, illetve a ciklusok számában korlátozni lehet; valamint a politikai versengés iránti általános bizalmatlanság – azzal a szilárd meggyőződéssel egybekötve, hogy az USA titkon az országukban végrehajtandó rendszerváltáson mesterkedik. Túl ezeken a közös vonásokon Putyinnak és Hszinek nincs semmiféle rokon elgondolása arról, hogyan is fest a jó társadalom. Cselekedeteiket a nemzeti érdek és a nemzeti álmok vezérlik, a büszkeség és a Nyugattól elszenvedett megaláztatások miatti sértett dac jegyében – nem pedig valami univerzálisan exportálható, közös világnézetet meghatározó ideológia. És miközben a kínai és az orosz vezetők egyformán hangoztatják, hogy a nyugati jellegű liberalizmus nem felel meg a társadalmaiknak, újabb keletű (esetleg túlzott) magabiztosságukban még azt is képesek előadni: a nyugati liberalizmus éppolyan megalázóan bukott el, mint három évtizede a kommunizmus. Ha azt mondjuk, hogy Kína felemelkedése az Utánzás Korának végét jelenti, azt is ki kell jelentenünk, hogy nincs visszatérés a globális ideológiai összeütközés állapotához, ahol két nagyhatalom rákényszeríti társadalmi és politikai modelljét vazallus államok egy-egy csoportjára, és mindenhol arra próbálja rávenni a népeket, hogy az ő céljait, törekvéseit és jövőképét tegyék magukévá. Nincs okunk azt hinni, hogy Hszi Kínája különösebben jóindulatú szereplő lesz nemzetközi téren. Közvetlen szomszédjai közül sokan örülnek annak, hogy az amerikai haditengerészet jelen van a Dél-kínai-tengeren, és joggal gyanakszanak arra, hogy Kína gazdasági erőkivetítése idővel sokkal inkább kényszert alkalmazó, katonai jelleget ölt. Kína és az Egyesült Államok várható konfrontációja minden bizonnyal fontos és veszélyes változásokat idéz elő a nemzetközi rendben. Ám ettől még tévedés azt hinni, hogy „az új, gazdasági hidegháború”[21] nem más, mint az eredeti, ideológiák fűtötte hidegháború repríze. Lehet, hogy ezt a konfliktust előbb-utóbb mindkét oldalon kirobbanó szenvedélyek kísérik, és korántsem a hidegfejű racionalitás lesz jellemző a felekre. De az ellentét nem lesz ideológiai

természetű, hanem heves harcok folynak majd a kereskedelem, a beruházások, valuták és technológia, valamint a nemzetközi presztízs és befolyás körül. Ez a cél rejlik a világ „amerikátlanításának” kínai programja mögött.[22] Az elgondolás nem az, hogy a globális liberális ideológiát globális antiliberális ideológiával váltsák föl, hanem hogy radikálisan visszaszorítsák az ideológia szerepét, nem feltétlenül belföldön, hanem a nemzetközi versengésben. Ennek következtében a kínai–amerikai hatalmi viaskodásból – még ha „velünk vagy ellenünk” logikát kényszerít is a világ többi országára – nem lesz apokaliptikus ütközet rivális világnézetek és történelemfilozófiák között.

CHINATOWN VAGY OLVASZTÓTÉGELY?

Amikor összevetjük a tegnap amerikai világát egy holnapi lehetséges kínai világgal, nem szabad megfeledkeznünk arról, mennyire más tapasztalat él az amerikaiakban és a kínaiakban a határaikon túli országokról. Amerika a bevándorlók nemzete, ám egyszersmind olyan embereké is, akiknek sohasem jutna eszükbe kivándorolni. Az Egyesült Államokon kívül élő amerikaiak neve épp ezért nem „kivándorló”, hanem *„expat”*, kitelepült. Amerika adta a világnak az olvasztótégely koncepcióját – az alkímiának olyan eszköze volna ez, amelyben önként keveredik és vegyül a sokféle etnikai és vallási csoport, s új, posztetnikus identitás forr ki belőlük. Bár a kritikusok joggal mutatnak rá, hogy az olvasztótégely egy nemzeti mítosz, ez az elgondolás nem múló hatással formálta Amerika kollektív képzeletét. Az olvasztótégely-mítosz az oka, hogy az amerikai külpolitika felelősei ösztönösen szem előtt tartják az idegen kultúrák amerikaivá asszimilálásának célját. A kínaiak Chinatown-élménye ennek éppen az ellenkezője: egyszerre kedvez a gazdasági integrálódásnak és a kulturális elszigeteltség tartósításának. A kétfajta kivételességtudatból a globális becsvágy érvényesítésének két nagyon különböző stratégiája következik.

Amerika vonzereje részben abban rejlik, hogy képes másokat amerikaiakká formálni; nemcsak az amerikai rituálék utánzására ösztönzi a bevándorlókat, hanem az amerikai vágyak, célok és önfelfogás elsajátítására is. Ezért nem is meglepő, hogy Amerika globális cselekvési programja transzformatív jellegű, és általában támogatja a

rendszerváltásokat. Az ország külpolitikusai nem egyszerűen szabályokat állítanak fel, hanem az amerikai modell misszionáriusai, legalábbis azok voltak az ország történetének nagy részében, Donald Trump elnökségéig.

Teng Hsziao-ping véget vetett Mao hittérítő missziójának. A visszakozás a világ megtérítésére tett kísérlettől talán természetes is, hiszen tradicionális önfelfogása szerint Kína volt a világ. Gyakran elhangzik, hogy Kína nem úgy tekint magára, mint egy országra, hanem mint egy civilizációra. Még úgy is fogalmazhatnánk, hogy teljes univerzumnak látja magát. Más országokhoz fűződő viszonya főleg a diaszpóra révén érvényesül, és emiatt a kínaiak a honfitársaik bevándorlótapasztalatainak szűrőjén át érzékelik a világot.

Napjainkban több kínai él Kínán kívül, mint ahány francia Franciaországban, és e külföldi kínaiak közül kerül ki az országban befektetők legnagyobb tömbje. Sőt, alig húsz éve a külföldön élő kínaiak még nagyjából annyi értéket termeltek, mint Kína teljes honi lakossága. A kínai diaszpóra sikertörténete megelőzte Kínáét.

A kínai diaszpóra magjai a kínai negyedek. Amint Lucien Pye politikatudós egyszer megjegyezte: „A kínaiak szemszögéből köztük és mások között olyan abszolút különbség áll fenn, hogy tudat alatt még akkor is természetesnek és helyénvalónak tartják, hogy a befogadó népességet »külföldieknek« nevezzék, ha teljes elszigeteltségben élnek a távoli országban.”[23]

Míg az amerikai olvasztótégelyben átalakulnak a többiek, a kínai negyedek arra tanítják lakóikat, hogy alkalmazkodjanak – profitáljanak a helyiek szabályaiból és az üzleti lehetőségekből, de közben továbbra is az elszigetelődést és elkülönülést válasszák. Míg az amerikaiak fennen lobogtatják zászlajukat, a kínaiak rendszerint nagy igyekezettel próbálnak láthatatlanok maradni; a gyertyát véka alá rejtik, amíg a környező világban a nem kínaiak vannak fölényben. A kínai közösségeknek világszerte úgy sikerült befolyásra szert tenniük, hogy új hazájukban nem érezték őket fenyegetőnek; úgy megmaradniuk zártnak és átláthatatlannak, hogy nem hívnak ki maguk ellen sértett gyűlöletet; és úgy alkotni hidat Kínával, hogy nem látszanak ötödik hadoszlopnak.

Ebben az értelemben az a világ, ahol Kína egyre fontosabb, s ahol Amerika normális országgá válik (azaz elszakad hagyományos igényétől, hogy példaadó nemzetként tartsák számon), olyan világ lesz, ahol hétköznapi szinten, „kicsiben” az utánzás gyakori marad. De már nem lesz

olyan világ, amely két rivális modell között, vagy egyetlen utánzásra érdemes modell és sikeres vagy sikertelen utánzói között oszlik meg. Kerry Brown meggyőző érvelése szerint Hszi Csin-ping „nem utazik térítési ügyletekben. Pekingben senkinek sincs olyan illúziója, hogy az új korszakban a külvilág egyszer csak magáévá fogja tenni a szocializmus kínai arculatú modernizációját.”[24] Szemben az új hidegháborús harcosok félelmével, Kína nem tartja küldetésének, hogy kínai klónokkal népesítse be a világot. Ez még akkor is igaz, ha esetleg a jövőben már nem éri be azzal, hogy kis országokat nagy hitelekkel függőségbe csábítson, hanem erőszakos taktikákat alkalmaz, hogy garantálja a behódolást külpolitikai céljainak. A hidegháború csúcsán a kommunista Kína maga is „az ideológiai gravitáció alternatív pólusa” volt, főként a fejlődő világban, és mint ilyen, „fenyegetést jelentett a liberalizmusra”.[25] 1989-re azonban a korszak liberális konszenzusa szerint „a kínai versenyzési akarat és terjeszkedő politika gyakorlatilag eltűnt a világ színpadáról. Kína többé nem támogat maoista felkeléseket, és nem próbálja növelni befolyását távoli afrikai országokban, mint az 1960-as években tette.”[26]

Ha ma újra elolvassuk ezt az utolsó mondatot, revelációként hat. Az világos, hogy Kína versenyhajlama és terjeszkedő politikája nem tűnt el a világ színpadáról. Ami megszűnt: az afrikai maoista felkelések kínai támogatása. Kompenzációképpen Kína hidakat, utakat, vasutakat, kikötőket és más, a globális kereskedelmet megkönnyítő létesítményeket épít. Ám az új behatolással az afrikai színtérre nem jár együtt semmilyen igyekezet, hogy az érintett lakosságot megtérítsék a konfuciánus értékek, a gazdasági merkantilizmus vagy az egypárti uralom hitére.

AZ UTÁNZÁS KÍNJAI

Kína keserves történelmi tapasztalatokat szerzett az utánzás geopolitikájáról attól kezdve, hogy a 19. században megjelentek az országban a protestáns misszionáriusok. Ez segít megértenünk, mi az oka, hogy Kína új globális hatalomvetítési stratégiájából hiányzik minden olyan elem, ami „a térítési ügyleteket” idézné. Azután például, hogy az 1911-es forradalom megdöntötte a Csing-dinasztia utolsó császárainak uralmát, Kínától

kötelességszerűen elvárták a korabeli nagyhatalmak, hogy nemzetállamként szervezze meg önmagát. De ahogy Lucian Pye kifejti:

> Kína nem csupán egy nemzetállam a nemzetek családjában. Kína egy civilizáció, amely úgy tesz, mintha nemzet volna. Az újkori Kína történetét úgy jellemezhetnénk, mint kínaiak és idegenek próbálkozásait, hogy egy civilizációt a modern állam önkényes és szűkös keretei közé kényszerítsenek, mely utóbbi nem más, mint a nyugati civilizáció széttöredezéséből eredő intézményi újítás.[27]

Ha Kína csatlakozni akart a nemzetközi rendszerhez, nem volt más választása. Kénytelen volt a nehézkesen korlátozó nemzetállami formátumot felöltve megjelenni a világ előtt – ez prokrusztészi tagadása volt az önmagáról mint civilizációról alkotott felfogásának.[28] És ma is folytatja harcát az ellen, hogy rákényszerítsék a nem rá szabott nyugati politikai struktúrát.

A kötelező utánzásról Kína akkor szerezte második újabb kori tapasztalatát, amikor az 1949-es forradalom nyomán a demokratikus centralizmus szovjet modelljének szolgai másolásával formálta át politikai rendszerét. A Kínai Kommunista Párt nemcsak szovjet stílusú betonépületeket emelt, de megválasztotta a Politikai Bizottságát is, összehívta a pártkongresszusokat, létrehozta a főtitkári tisztséget, és olyan kulcsfontosságú főhatóságokat alkotott, mint a Központi Szervezeti Osztály – a szovjet Orgbjuro kópiájaként.[29] A szovjet intézmények nagybani behozatalának és adoptálásának eredményeként Kína megtanulta, hogy az utánzás szinte szükségszerűen *ressentiment*-hoz vezet, és az utánzó folytonosan sebezhető. Az 1960-as évek kínai–szovjet konfliktusát talán úgy is felfoghatjuk, mint a felhalmozódó sértettség kirobbanását, amely válasz volt Moszkva szolgai követésének az erőltetésére.

Végül: a késő maoista korszakban Kína volt a világ legagresszívebb ideológiaexportőre. Ez a missziós vállalkozás azonban nem hozott jó eredményt. „Kína annyira sajátos módon támogatta a határain túl zajló forradalmi harcot – írja Kerry Brown –, hogy 1967-re már csak egyetlen nagykövete volt az állomáshelyén: Huang Hua Egyiptomban.”[30] Peking tehát a maga kárán tanulta meg, miért veszélyes a politikai és gazdasági

elszigeteltség, ami abból a prométheuszi becsvágyból fakad, hogy egy állam exportálja a saját értékrendjét és ideológiai modelljét.

Éppen ezért Hszi külpolitikájában nem az utánzók toborzása kap döntő szerepet, hanem a törekvés a globális befolyásra és a globális elismertségre. Ahogy nőttön-nőtt Kína gazdagsága és hatalma, úgy erősödött vezetőinek vágya, hogy országukat tiszteljék és csodálják. De azzal, hogy Kína globális felsőbbrendűségre tart igényt, nem jár együtt az a képzet, hogy kultúrája univerzálisan elterjeszthető. Nem várja másoktól, hogy átvegyék és másolják a modelljét, bár azt igen, hogy igazodjanak a kívánságaihoz. A máris legendás Egy övezet, egy út kezdeményezés úgy teremt integrációt, egymásba kapcsolódást és kölcsönös függőséget, hogy semmilyen módon nem támaszkodik nemzetközi indoktrinációra. Nincs okunk azt hinni, hogy az új, posztmissziós kínai impérium különösebben jóindulatú lesz. De abban, ahogy Hszi kinyilvánítja Kína globális pozícióját, és érvényesíti a kínai hatalmat – bármit jelentsen is a többi ország számára –, nem lesz szerepe az ideológiai térítésnek.

Bár az Egy övezet, egy út jóvoltából Kína erőteljes nemzetközi narratívára tett szert, szemléletessé vált a globális helyzete, és látványosan megújította befolyását Afrikában, mi sem áll távolabb a szervezők gondolkodásától, mint a parasztfelkelések bátorítása vagy az a szándék, hogy másokat egy sajátosan kínai értékrend elfogadására ösztönözzenek, ahogy Mao idején történt. Kína egyszerűen meg akarja sokszorozni befolyását, és más országok kooptálása vagy alárendelése a célja, nem pedig az, hogy saját miniatűr klónjaivá változtassa őket. A galeri háttérből irányító és vélhetően kizsákmányoló főnöke akar lenni, nem pedig fárosz és mintakép. Ennek az a magyarázata, hogy eltérően a liberális hegemónia fénykorában élő hajdani Amerikától, Kínának nincs oka azt hinni, hogy az ő másolataival megtelt világ kedvező terep lenne a saját érdekei és tervei számára.

Kína azért jelezheti az Utánzás Korának végét, mert mind a történelme, mind a mai sikere azt bizonyítja, hogy a külföldi értékek „nincs más út” jelszavú bevezetése megjósolhatóan nacionalista ellenlépésekhez vezet, a technikai eszközök célzott „kölcsönvételéből” viszont nagyobb jólét, fejlődés, társadalmi kontroll származik, valamint az ország esélyhez jut, hogy megújítsa nemzetközi hatóerejét és tekintélyét. Anélkül, hogy színlelték vagy akár csak fontolóra vették volna a nyugati jellegű politikai átalakulást, a kínaiak számos téren sikeresen lehagyták a Nyugatot.

Ugyanakkor nem mutatnak semmi hajlandóságot arra, hogy más országokat a helyes életvitelre okítsanak. A tanulság mégis vonzó lehet. Bőséges előnyökkel jár, ha valaki elutasítja a nyugati normákat és intézményeket, viszont szelektíven átveszi a nyugati technológiákat, sőt fogyasztási mintázatokat – ez Kína leckéje a világnak.

EGY KÉPMUTATÁS NÉLKÜLI VILÁG

Mindezzel nem tagadjuk, hogy Kína befolyásszerző külföldi műveletei hozzájárultak a Kína-ellenesség szításához és a nacionalista visszacsapáshoz is. Elvégre a térítő szándék Kína kulturális különállásán és felsőbbrendűség-tudatán alapuló elvetéséből nem következik szükségszerűen, hogy barátokat szereznek, vagy az önkéntes együttműködésre ösztönöznek. Túl ezen, a mesterséges szigetek építése viharos vizeken, folyók felduzzasztása, nem törődve azzal, milyen következményei lesznek más országokban az alsóbb folyás mentén, katonai támaszpontok létesítése távoli helyeken – a kínai felsőbbség mindezen újabb kinyilvánításai sok ember idegeit tépázzák a Fülöp-szigeteken, Indiában, Japánban, Dél-Koreában és Vietnámban. A rossz pénzügyi helyzetben lévő országokat, például Srí Lankát vagy Pakisztánt megcélzó agresszív hitelezés, amit aztán a visszafizetésért való küszködés követ, sokak véleménye szerint elítélendő machiavellista manőver a kikötők és más stratégiai vagyontárgyak megszerzésére. De bármennyire valóságos és jelentős az ellenszenv, amit az erőfitogtató kínai fellépés vált ki, nem súlyosbítja az amerikai stílusú morális kioktatással és az utánzás elvárásával járó sérelemtöbblet. Kína külföldi ügynökei nem érdekeltek abban, hogy a belső politikai és gazdasági szerveződés kínai modelljét terjesszék, ezért a kínai hitelnyújtásnak nincsenek ideológiai feltételei. Mondanunk sem kell, hogy a kínai tisztségviselők és civil szervezetek a külföldi fejlesztési projekteket sohasem kísérik az emberi jogokról, szabad és tisztességes választásokról, transzparenciáról, joguralomról és a korrupció átkáról folytatott prédikálással. De a kínai merkantilizmus erényeit sem magasztalják, nem akarnak senkit megtéríteni a kínai civilizációnak, és nem eszményítik a pártállamok élethossziglani hivatalviselőit.

Ezért jelenti Kína előretörése az Utánzás Korának végét. A Nyugattal ellentétben Kína úgy terjeszti ki globális befolyását, hogy nem törekszik az ellenőrizni kívánt társadalmak átformálására. Kínát nem érdekli más országok kormányzati szerkezete, sőt még az sem, hogy melyik belső politikai erő irányítja őket. Csak az érdekli, mennyire készek ezek a kormányok alkalmazkodni a kínai érdekekhez, és Kína számára kedvező üzleteket kötni.

Kína elismerten arra vágyik, hogy csodálják és tiszteljék. Ennek nyilvánvaló jele a kínai Oktatásügyi Minisztériumhoz kötődő, a kínai nyelv és kultúra külföldi terjesztésére létrehozott Konfuciusz Intézetek sokasodása. Nem célja azonban, hogy hízelgéssel vagy kényszerítéssel rávegyen másokat, hogy kínai színezetűre fessék át saját gazdasági és politikai rendszerüket. Lehet vitatkozni arról, hogy mennyire fontos az ideológia a kínai belpolitikában. Az Utánzás Korának végét jelzi azonban, hogy Hszi csakis katonai és stratégiai szemüvegen át nézi az Amerikával folytatott jövőbeli globális versengést, és nincs tekintettel az ideológiára, sem az emberiség közös jövőjének semmilyen víziójára.

Az Utánzás Kora a hidegháború természetes folytatása volt. Tovább élt benne közös ember voltunk felvilágosodásból eredő bűvölete. A liberális demokrata szerveződési forma azért válhatott általánossá a világon, mert az emberek mindenütt ugyanazokban az alapvető törekvésekben osztoztak. A kommunikáció, a közlekedés és a kereskedelem globalizálódása, amit a földgolyóra kiterjedő hidegháborús kettészakadás vége tett lehetővé, csodálatos módon elvezetett oda, hogy a népek szerte a világon jobban megismerték egymást. Úgy rémlik azonban, ennek azzal fizették meg az árát, hogy semmivé lett a közös célokra törő, egységes emberiség eszméje. A népek visszahúzódtak elbarikádozott nemzeti és etnikai közösségeikbe – ez napjaink univerzalizmus ellen vívott, populista és identitásalapú hadviselésének egyik következménye. Egymás szoros közelségében élünk, de elveszítettük a képességet, hogy a világra mint valamennyiünk világára gondoljunk. A protekcionista kommunitarizmusokba, egymásra gyanakvó identitáscsoportokba, provinciális szeparatizmusokba való visszahátrálás lehet a közvetett ár, amit azért fizetünk, hogy 1989-ben befejeződött a globális háború a versengő egyetemes ideológiák között.

A tudatosan elszigetelődő, de globális erőt felmutató Kína felemelkedése óhatatlanul emlékeztet arra, hogy a Nyugat hidegháborús győzelme nemcsak a kommunizmus végét jelentette, hanem a

felvilágosodás korában született liberalizmus súlyos visszaszorulását is. A politikai, intellektuális és gazdasági versenyt kultiváló liberális ideológia végzetesen meggyengült, amikor elveszítette versenytársát, amely ugyanúgy világi és posztetnikai elkötelezettségű volt, és ugyanúgy az európai felvilágosodásban gyökerezett. Miután megszűnt a másik hatalmi központ, amely kétségbe vonta, hogy ő volna az emberiség jövőjének letéteményese, a liberalizmus önmagába lett szerelmes, és nem voltak többé tájékozódási pontjai.

Az egypólusú Utánzás Kora volt az a periódus, amikor a liberalizmus elveszítette az önkritika képességét. Hívei annyira biztosak voltak abban, hogy mások is átveszik a nyugati jellegű liberális demokrácia intézményeit, mint abban, hogy másnap is felkel a nap. Nemcsak ez a korszak van immár mögöttünk, de a várt demokratikus hullám is kiábrándítóan múlékonynak bizonyult.

Az Utánzás Korának vége nem jelenti, hogy az emberek többé nem becsülik sokra a szabadságot és a pluralizmust, vagy hogy eltűnik a liberális demokrácia. És nem jelenti azt sem, hogy a reakciós tekintélyelvűség és nativizmus fogja megörökölni a Földet. Inkább azt jelzi, hogy nem két hittérítő hajlamú nemzet – egy liberális és egy kommunista – globális összeütközéséhez térünk vissza, hanem egy pluralisztikus és versengő világba, ahol nincsenek olyan katonai és gazdasági erőközpontok, amelyek az egész földgolyóra ki akarnák terjeszteni értékrendjüket. Egy ilyen nemzetközi rend korántsem példátlan, mivel „A világtörténelem legfőbb sajátossága, úgy tűnik, a kulturális, intézményi és ideológiai sokféleség, nem pedig az egyöntetűség.”[31] Ebből a megállapításból az következik, hogy az Utánzás Korának vége valójában egy balsorsra ítélt történelmi anomália vége.

Rudyard Kipling 1890-ben fejezte be *A fény kialszik* című első regényét. A szerelemről, művészi becsvágyról és fokozatos megvakulásról szóló történet kétféle változatban jelent meg. A rövidebbiknek boldog a befejezése (Kipling anyjának ez tetszett), a hosszabbiknak tragikus. Nekünk nincs lehetőségünk, hogy kétféle befejezéssel publikáljuk ezt a könyvet. Abban viszont biztosak vagyunk, hogy az Utánzás Kora vagy tragikusan, vagy reménykeltőn ér véget aszerint, hogy a liberálisok hogyan tudnak dűlőre jutni hidegháborús tapasztalataikkal. Gyászolhatjuk vég nélkül a globálisan uralkodó liberális rendet, amit elveszítettünk, vagy ünnepelhetjük a visszatérést az örökösen viaskodó politikai alternatívák

világába, tudomásul véve, hogy a tisztítótűzön átment liberalizmus, miután magához tért a globális hegemónia önmagának ártó illúziójából, továbbra is az a politikai eszme marad, amely a leginkább helyén van a 21. században.

Rajtunk múlik, hogy az ünneplést vagy a gyászt választjuk.

Köszönetnyilvánítás

A szerzők szeretnék megköszönni sok nagylelkű barátjuknak, kollégájuknak és számos intézménynek, hogy lehetővé tették ennek a könyvnek a megírását. Hálásak vagyunk mindazoknak, akik páratlanul inspiráló kommentárjaikkal és segítő észrevételeikkel hozzájárultak a könyv korábbi fogalmazványának csiszolásához, köztük a következőknek: Lenny Benardo, Robert Cooper, Beth Elon, Jon Elster, Diego Gambetta, Venelin Ganev, Desszislava Gavrilova, Tom Geoghegan, David Golove, Helge Høibraaten, Scott Horton, Bruce Jackson, Ken Jowitt, Martin Krygier, Maria Lipman, Milla Mineva, James O'Brien, Claus Offe, Gloria Origgi, John Palattella, Adam Przeworski, Jacques Rupnik, Sajó András, Marci Shore, Daniel Szmilov, Ruzsa Szmilova és Aleksander Smolar. Mondanunk sem kell, hogy egyenként és kollektíven semmiben sem felelősek az elemzés megmaradt hibáiért; ezekért csakis a szerzők okolhatók.

Ugyancsak értékes támogatást kaptunk a következő intézményektől: Centar za Liberalni Sztrategii, Szófia; Institut für die Wissenschaften vom Menschen, Bécs; és New York University School of Law. Ivan Krasztev köszönetét fejezi ki a Library of Congressben működő Kluge Centernek. Az a tény, hogy 2018–19-ben itt a Kissinger Chair birtokosa lehetett, döntő fontosságú volt a könyv befejezése szempontjából. Hasonlóképpen köszönettel adózik Stephen Holmes az Île-de-France regionális kormányzatának, amiért abban a kiváltságban részesült, hogy a Chair Blaise Pascalnak köszönhetően itt kutathatott 2017–18-ban. Külön köszönetünket fejezzük ki ügynökünknek, Toby Mundynak és szerkesztőnknek, Casiana Ionitának a kitartó bátorításért és átgondolt tanácsokért. Mint mindig, Jana Papazova fáradhatatlan segítsége felbecsülhetetlen értékűnek bizonyult.

Jegyzetek

BEVEZETÉS – UTÁNZÓK ÉS ELÉGEDETLENEK

1Robert Cooper: „The Meaning of 1989”. *The Prospect,* 1999. december 20.

2Francis Fukuyama: *The End of History and the Last Man.* New York, Free Press, 1992, 46. Magyarul: *A történelem vége és az utolsó ember.* Ford. Ábrahám Zoltán, M. Nagy Miklós, Somogyi Pál László. Európa, 1994, 46.

3Larry Diamond, Marc F. Plattner (szerk.): *The Global Resurgence of Democracy.* Johns Hopkins University Press, 1996; Timothy Garton Ash: *Free World: America, Europe, and the Surprising Future of the West.* Random House, 2004.

4Larry Diamond, Marc F. Plattner (szerk.): *Democracy in Decline?* Johns Hopkins University Press, 2015; Larry Diamond, Marc F. Plattner, Christopher Walker (szerk.): *Authoritarianism Goes Global: The Challenge to Democracy.* Johns Hopkins University Press, 2016.

5David Runciman: *How Democracy Ends.* Basic Books, 2018. Steven Levitsky – Daniel Ziblatt: *How Democracies Die.* Crown, 2018. Magyarul: *A demokráciák halála.* Ford. Felcsuti Péter. Kossuth, 2018.

6Michael Ignatieff (szerk.): *Rethinking Open Society: New Adversaries and New Opportunities.* Central European University Press, 2018.

7Elisabeth Vallet: *Borders, Fences and Walls.* Routledge, 2018.

8David Leonhardt: „The American Dream, Quantified at Last”. *The New York Times,* 2016. december 8.

9Yascha Mounk: *The People vs. Democracy: Why Our Freedom Is in Danger and How to Save It.* Harvard University Press, 2018.

10Stephen Smith: *The Scramble for Europe: Young Africa on its way to the Old Continent.* Polity, 2019; Ivan Krastev: *After Europe.* University of Pennsylvania Press, 2017.

11Michiko Kakutani: *The Death of Truth: Notes on Falsehood in the Age of Trump.* Tim Duggan Books, 2018, 26.

12Ben Rhodes: *The World as It Is: A Memoir of the Obama White House.* Random House, 2018.

13Francis Fukuyama: „The End of History?" *National Interest,* 1989. nyár, 12, 3, 5, 8, 13; *A történelem vége és az utolsó ember,* 45.

14Fukuyama: „The End of History?", 12.

15Miközben sok amerikai semmi különöset nem talált abban a megállapításban, hogy az amerikai jellegű liberalizmus a történelem végét jelenti, nemcsak másként gondolkodók érezték ugyanígy, hanem átlagemberek is, akik a vasfüggöny mögött nőttek fel. Ennek az volt az oka, hogy Fukuyama a hegeli–marxi dialektika nyelvén igazolta a leninista rezsimek vereségét. Sok exkommunista, aki annak az elgondolásnak a jegyében nevelkedett, hogy a történelem determinált irányban halad, és boldog vége lesz, miután meglátta az írást azon, ami a falból maradt, fogalmilag és érzelmileg már felkészült az események Fukuyama-féle olvasatának elfogadására.

16*Inogo nye dano.* Progressz, 1988.

17A térség mai politikai tendenciáit a posztkommunista liberalizmus sok elemzője azzal „magyarázza", hogy múltbeli mintázatokra hasonlítanak. Ez nem más, mint az analógia összekeverése az oksággal.

18„Dan Ariely, az MIT viselkedési közgazdásza 2008-ban elvégzett egy kísérletet, amelyben a résztvevők egy számítógépes játékot játszottak, ahol három ajtó jelent meg a képernyőn, és ha rájuk kattintottak, mindegyik más-más összeggel jutalmazta a játékost. Az észszerű stratégia az lett volna, ha azonosítják a legjobban fizető ajtót, és ahhoz ragaszkodnak a játszma végéig. Amikor azonban a kattintás nélkül maradt ajtók elkezdtek zsugorodni – hogy a végén eltűnjenek –, a

résztvevők elkezdtek kattintásokat pazarolni rájuk, csak hogy nyitva hagyják a kevésbé kifizetődő lehetőségeket. Ostobaság, de nem bírjuk ki, hogy ne így tegyünk. Az embernek választási lehetőségre van szüksége, ha csak az illúziójára is. George Eliot egyszer azt írta, hogy »a választás a legerősebb növekedési elv«. Hogyan növekedhetnénk, ha ezt nem mi magunk választjuk?” Yo Zushi: „Exploring Memory in the Graphic Novel”. *New Statesman*, 2019. február 6.

19Ryszard Legutko: *The Demon in Democracy: Totalitarian Temptations in Free Societies.* Encounter Books, 2018, 63, 20, 80.

20Idézi Philip Oltermann: „Can Europe’s New Xenophobes Reshape the Continent?”. *The Guardian*, 2018. február 3.

21Legutko: *The Demon in Democracy*, 41.

22Gabriel Tarde: *The Laws of Imitation.* Henry Holt and Company, 1903, 74.

23Tarde megengedi, hogy az utánzási késztetés együtt létezhet az invencióval, de nem csak erről van szó; rendes körülmények között az utánzás nagyban fokozhatja a kreativitást és az eredetiséget. Vö. Kal Raustiala – Christopher Sprigman: *The Knockoff Economy: How Imitation Sparks Innovation.* Oxford University Press, 2012.

24Wade Jacoby: *Imitation and Politics: Redesigning Modern Germany.* Cornell University Press, 2000.

25Thorstein Veblen: „The Opportunity of Japan”. *Journal of Race Development* 6:1, 1915. július, 23–38.

26A politika gazdaságcentrikus felfogásának csapdájában rekedt Brüsszelnek nem esik nehezére, hogy gúnyolódjon Budapest és Varsó messianisztikus provincializmusán, de megérteni szinte képtelen ezt a jelenséget. Az európai bürokraták szemszögéből az a tény, hogy Lengyelország és Magyarország az uniós támogatások legfőbb kedvezményezettjei között vannak, tökéletesen irracionálisnak tünteti fel az EU elleni lázadásukat. Magyarország például 2016-ban 4,5 milliárd euró uniós pénzt kapott; ez az ország GDP-jének 4 százaléka. Lengyelországnak több mint 11 milliárd euró jutott. Az EU keleti politikájának, amennyiben van ilyen, fő axiómája, hogy ha valaki ilyen kivételes kedvezésben részesül, annak nincs joga panaszkodni.

27Ken Jowitt: „Communism, Democracy, and Golf”. *Hoover Digest,* 2001. január 30.

28Uo.

29René Girard: *Deceit, Desire, and the Novel: Self and Other in Literary Structure.* Johns Hopkins University Press, 1976; *Battling to the End: Conversations with Benoît Chantre.* Michigan State University Press, 2009.

30Köszönet Marci Shore-nak a példáért.

31René Girard: *Violence and the Sacred.* Norton, 1979.

32Girard, miután kijelenti, hogy „Dosztojevszkij írásai felbecsülhetetlenül fontosak a posztkommunista világ értelmezése szempontjából”, így folytatja: „Dosztojevszkij mélyen megvetette azt a fenntartások nélküli, szolgai Nyugat-utánzást, amely rányomta bélyegét korának Oroszországára. Reakciós hajlamaiban csak megerősítette a Nyugat fennhéjázása – már akkor is azzal büszkélkedett, hogy messze az emberiség többi része »előtt jár«; ezt nevezték akkoriban »haladásnak«. A Nyugat majdnem olyan vulgáris volt, mint manapság, összetévesztvén a nagyon is valóságos anyagi gyarapodását a morális és spirituális magasabbrendűséggel, aminek viszont nem volt birtokában.” René Girard: *Resurrection from the Underground. Feodor Dostoevsky.* Michigan State University Press, 2012, 88–9.

33„Az ENSZ becslései szerint Lengyelország, Magyarország, Csehország és Szlovákia – vagyis a visegrádi négyek – együttes népessége a 2017. évi 64 millióról 2050-ig 55,6 millióra csökken, ez körülbelül 13 százalékos mínusz. Ez idő alatt a világ egyetlen más térségében sem lesz gyorsabb zuhanás.” James Shotter: „Central Europe: Running out of Steam”, *Financial Times,* 2018. augusztus 27.

34Ha példát keresünk a félelemre attól, hogy a régió hagyományait lerombolja a nyugati liberalizmus erőltetése, fontoljuk meg a következőt: „Közép-Európán végigsöpör az úgynevezett »genderideológiával« szembeni ellenállás hulláma. Ez vezetett oda, hogy Bulgária február 15-én, majd Szlovákia tegnap (február 22-én) elutasította a nők elleni erőszak és a családon belüli erőszak elleni harcról és ezek megelőzéséről szóló isztambuli egyezmény ratifikálását.” Georgi Gotev: „After Bulgaria, Slovakia too Fails to

Ratify the Istanbul Convention”, *Agence France-Presse,* 2018. február 23.

35Benjamin E. Goldsmith: *Imitation in International Relations. Observational Learning, Analogies, and Foreign Policy in Russia and Ukraine.* New York, Palgrave, 2005.

36„Jim Mattis’s Letter to Trump: Full Text”, *The New York Times,* 2018. december 20.

37Gáspár Miklós Tamás: „A Clarity Interfered With”, in Timothy Burns (szerk.): *After History?* Littlefield Adams, 1994, 82–3.

1. A MÁSOLÓ ELME

1Stendhal: *Vörös és fekete.* Ford. Illés Endre. Európa, 1965, 75.

2John Feffer: *Shock Waves: Eastern Europe after the Revolutions.* South End Press, 1992.

3Idézi: Feffer, forrás: Nick Thorpe: *’89: The Unfinished Revolution.* Reportage Press, 2009, 191–2.

4John Feffer: *Aftershock: A Journey into Eastern Europe’s Broken Dreams.* Zed Books, 2017, 34.

5Guy Chazan: „Why Is Alternative for Germany the New Force in German Politics?”. *Financial Times,* 2017. szeptember 25.

6George Orwell: *The Collected Essays, Journalism and Letters,* vol. 3. Harcourt Brace Jovanovich, 1968, 244. Magyarul: George Orwell: Arthur Koestler in *Az irodalom fölszámolása.* Ford. Szilágyi Tibor. Európa, 1990, 305.

7Ralf Dahrendorf: *Reflections on the Revolution in Europe.* Transaction, 1990; Bruce Ackerman: *The Future of Liberal Revolution,* Yale, 1994.

8Lawrence Goodwyn: *Breaking the Barrier.* Oxford University Press, 1991, 342.

9Idézi Dahrendorf: *Reflections on the Revolution*, 27.

10Jürgen Habermas: „What Does Socialism Mean Today? The Rectifying Revolution and the Need for New Thinking on the Left”, *New Left*

Review 183 (1990. szeptember–október), 5, 7.

11Jürgen Habermas: *Die Nachholende Revolution.* Suhrkampf, 1990.

12Hans Magnus Enzensberger: *Europe, Europe: Forays into a Continent.* Pantheon, 1990, 97. Magyarul: Hans Magnus Enzensberger: *Ó, Európa.* Ford. Kurucz Gyula. Európa, 1992, 97.

13Roger Cohen: „The Accommodations of Adam Michnik”, *The New York Times Magazine 8,* 1999.

14Václav Havel: *The Power of the Powerless: Citizens Against the State in Central-Eastern Europe.* M. E. Sharpe, 1985, 89.

15Idézi Benjamin Herman: „The Debate That Won’t Die: Havel And Kundera on Whether Protest Is Worthwhile”, Radio Free Europe/Radio Liberty, 2012. január 11.

16Stanisław Ignacy Witkiewicz: *Telhetetlenség.* Ford. Körner Gábor. Jelenkor, 2005.

17Czesław Miłosz: *A rabul ejtett értelem.* Ford. Gimes Romána. Európa, 2011, 16.

18Albert O. Hirschman: *Development Projects Observed.* The Brookings Institution, 1967, 21–2.

19Uo. 22.

20Idézi Liav Orgad: *The Cultural Defense of Nations: A Liberal Theory of Majority Rights.* Oxford University Press, 2017, 19.

21„Why You Are Not Emigrating… A Letter from Białołęka 1982” in Adam Michnik: *Letters from Prison and Other Essays.* University of California Press, 1987.

22Uo. 23.

23Uo.

24Albert O. Hirschman: „Exit, Voice, and the Fate of the German Democratic Republic: An Essay in Conceptual History”, *World Politics* 45:2 (1993. január), 173–202.

25B. Rother: „Jetzt wächst zusammen, was zusammen gehört” in T. G. Ash (szerk.): *Wächst zusammen was zusammen gehört? Schriftenreihe Heft 8.* Berlin, Bundeskanzler Willy Brandt Stiftung, 2001.

26A Visegrádi Csoporthoz tartozó országok kormányfőinek közös nyilatkozata, Prága, 2015. szeptember 4. http://www.visegradgroup.eu/calendar/2015/joint-statement-of-the-150904.

27Idézi Anne Applebaum: „A Warning from Europe”, *The Atlantic*, 2018. október.

28„Orbán Viktor beszéde a World Science Forum megnyitóján”. 2015. november 7.

29Raymond Aron: „The Dawn of Universal History” in *The Dawn of Universal History: Selected Essays from a Witness to the Twentieth Century.* Basic Books, 2002, 482.

30Stephen Smith: *The Scramble for Europe: Young Africa on its Way to the Old Continent.* Polity, 2019.

31Henry Foy – Neil Buckley: „Orban and Kaczynski Vow »Cultural Counter-Revolution« to Reform EU”, *Financial Times,* 2016. szeptember 7.

32Renaud Camus: *Le Grand Remplacement.* 4. kiadás. Lulu, 2017.

33Feffer: *Aftershock*, 34.

34Adam Taylor: „Hungary’s Orbán Wants to Reverse His Country’s Shrinking Population Through Tax Breaks”, *The Washington Post,* 2019. február 12.

35Vö.: „Amikor a helyben születetteknek sok saját gyermekük van, a bevándorlókat erősítésnek látják. Amikor a helyben születetteknek kevés gyermekük van, a bevándorlók olyanok, mintha a helyükbe lépnének.” David Frum: „If Liberals Won’t Enforce Borders, Fascists Will”, *Atlantic,* 2019. április. Orbán ama döntése mögött, hogy visszavonja a magyarországi gendertudományi szakok akkreditálását, az a ki nem mondott indoklás húzódott meg, hogy az ilyen programok arra tanítják a lányokat: ne legyen gyermekük. Owen Daugherty: „Hungary Ends Funding for Gender Studies Programs, Calling Them »An Ideology«”, *The Hill,* 2018. október 17.

36Roger Cohen: „How Democracy Became the Enemy”, *The New York Times*, 2018. április 6.

37„Eastern Europeans Are More Likely to Regard Their Culture as Superior to Others”, Pew Research Center (2018. október 24.).

http://www.pewforum.org/2018/10/29/eastern-and-western-europeans-differ-onimportance-of-religion-views-of-minorities-and-key-social-issues/pf-10-29-18_east-west_-00-03/

38Milan Kundera: „A Kidnapped West, or Culture Bows Out”, *Granta* 11 (1984), 93–121.

39Friedrich Nietzsche: *A morál genealógiája*, Első értekezés, 10. Ford. Óvári Csaba. Attraktor, 2019, 23.

40„Orbán Viktor ünnepi beszéde az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 170. évfordulóján.” 2018. március 15.

41Mark Lilla: *The Once and Future Liberal: After Identity Politics.* Harper, 2017.

42David Miller: *On Nationality.* Oxford University Press, 1997, 165.

43„Orbán Viktor beszéde a XXVIII. Bálványosi Nyári Szabadegyetem és Diáktáborban”. Idézi Philip Oltermann: „Can Europe’s New Xenophobes Reshape the Continent?”, *The Guardian,* 2018. február 3.

44Frantz Fanon: *A föld rabjai.* Ford. Staub Valéria. Gondolat, 1985, 290.

45Vö. H. Grabbe: „How Does Europeanization Affect CEE Governance? Conditionality, Diffusion, and Uncertainty”, *Journal of European Public Policy* 8 (2001), 1013–31.

46Vö. „Bizánc igazi »visszatartó« volt (…) gyengesége ellenére sok évszázadon át »kitartott« az iszlám ellenében, s ezáltal megakadályozta, hogy az arabok elfoglalják egész Itáliát. Máskülönben, ahogy ekkoriban Észak-Afrikával megtörtént az ókori keresztény kultúra eltűnése nyomán, Itáliát bekebelezte volna az iszlám világ.” Carl Schmitt: *Land and Sea: A World-Historical Meditation.* Telos Press, 2015, 17–18.

47Valerie Hopkins: „Hungary’s Viktor Orbán blasts »United States of Europe«”, *Financial Times,* 2019. március 16. Magyarul: „Orbán Viktor ünnepi beszéde az 1848/49. évi forradalom és szabadságharc 171. évfordulóján.”

48Foy–Buckley: „Orban and Kaczynski”.

49Jason Horowitz: „Steve Bannon Is Done Wrecking the American Establishment. Now He Wants to Destroy Europe’s”, *The New York Times,* 2018. március 9.

50Griff Witte – Michael Birnbaum: „In Eastern Europe, the E.U. faces a rebellion more threatening than Brexit”, *The Washington Post,* 2018. április 5.

5151. Václav Havel: „Ce que j’ai cru, ce que je crois”, *Le Nouvel Observateur,* 2011. december 19.

52Michnik: *Letters from Prison*, 314.

53Michnik: „Letter from the Gdańsk Prison” (1985), in *Letters from Prison*, 81.

54A társadalomtudományi irodalomban klasszikus példa a külső megfigyelőknek a „normalitás” szó történelmi konnotációival szembeni érzéketlenségére Andrei Shleifer és Daniel Treisman ismert esszéje, a „Normal Countries. The East 25 Years After Communism”, *Foreign Affairs,* 2014. november/december.

55Peter Bradshaw: „Graduation Review – A Five-Star Study of Grubby Bureaucratic Compromise”, *The Guardian,* 2016. május 19.

56Ruzha Smlova: „Promoting »Gender Ideology«: Constitutional Court of Bulgaria Declares Istanbul Convention Unconstitutional”, Oxford Human Rights Hub, 2018. augusztus 22; http://ohrh.law.ox.ac.uk/promoting-gender-ideology-constitutional-court-of-bulgaria-declaresistanbul-convention-unconstitutional/.

57Václav Be□lohradský: *Spolec□nost nevolnosti,* Slon, 2007.

58Ryszard Legutko: „Liberal Democracy vs. Liberal Democrats”, *Quadrant Online,* 2015. április.

59Thomas Bagger: „The World According to Germany: Reassessing 1989”, *Washington Quarterly,* 2019. január 22. 54.

60Uo.

61„Miközben a földkerekség sok más országának át kell alakulnia, Németország megmaradhatna olyannak, amilyen most, megvárva, hogy a többiek fokozatosan az ő modelljéhez igazodjanak. Csak idő kérdése.” Bagger: „The World According to Germany”, 54.

62Visszatérve a „normalitás” térségbeli, összekuszálódott jelentéseire, érdemes fölidézni, hogy a második világháború utáni Nyugat-Németországban a „normalizáció” Ernst Nolte és más konzervatív szerzők törekvését jelölte, hogy megszabaduljanak a holokauszt miatti

örökletes német bűntudattól. Ezt a lépést hevesen ellenezték olyan balra húzó demokraták, mint Habermas, akik számára szakrális igazság, hogy Németországból sohasem lehet „normális ország abban az értelemben, hogy nem terheli a náci bűnök miatti lelkiismeret-furdalás”. Ez persze még nem akadályozott meg sok nem németet abban, hogy a mai Németországra mint lényegileg „normális” országra tekintsenek a szó erkölcsileg és érzelmileg kevésbé terhelt értelmében.

63„Mindig csak a jelektől és szimbólumoktól féltem, sohasem az emberektől és a dolgoktól” – írta Sebastian a *De doua˘ mii de ani* [Kétezer éve] elején. Ez a csodálatos, 1934-ben megjelent könyv a két világháború közötti Románia fojtogató antiszemita légkörét és mérgező nacionalizmusát ábrázolja.

64„*On n’intègre pas les peuples comme on fait de la purée de marrons.*” („Nem úgy egyesítjük a népeket, ahogy gesztenyepürét készítünk.”) Idézi „La Vision européenne du général de Gaulle”, *L’Observatoire de l’Europe*, 2010. január 27.

65Richard von Weizsäcker: „Beszéd az európai háború és a nemzetiszocialista zsarnokság végének 40. évfordulóján rendezett ünnepségen” (1985. május 8.), https://www.bundespraesident.de/SharedDocs /Downloads/DE /Reden/2015/02/150202-RvW-Rede 8-Mai-1985-englisch.pdf?—blob=publicationFile.

66Meg kell jegyeznünk: az a tény, hogy Németország vezette az EU kampányát a horvát függetlenségért, önmagában is jelzi ezen antinacionalista elkötelezettség határait vagy talán képmutató voltát.

67Ez érvényes Oroszországra is, ahol Jegor Gajdar, Anatolij Csubajsz, Andrej Kozirev, Borisz Nyemcov és más liberálisok még gyorsabban és még látványosabban veszítették el a közvélemény támogatását, mint közép- és kelet-európai társaik.

68Elz˙bieta Stasik: „Stoking anti-German sentiments in Poland”, *Deutsche Welle* (2012. december 15.); https://www.dw.com/en/stoking-anti-german-sentiment-in-poland/a-16456568.

69Gábor Halmai – Kim Lane Scheppele: „Living Well Is the Best Revenge: The Hungarian Approach to Judging the Past” in A. James McAdams

(szerk.): *Transitional Justice and the Rule of Law in New Democracies.* University of Notre Dame, 1997, 155.

70Ivan Berend: *Decades of Crisis.* University of California Press, 2001.

71Arthur Koestler in Richard Crossman (szerk.): *The God that Failed.* Columbia University Press, 1951, 2.

72„A Public Opinion Survey about János Kádár and the Kádár Regime from 1989”, *Hungarian Spectrum*, 2013. május 28.; https://hungarianspectrum. wordpress.com/2013/05/28/a-public-opinion-survey-about-janos-kadar-andthe-kadar-regime-from-1989/.

73Ez az egyik fő motívum Ryszard Legutko *The Demon in Democracy: Totalitarian Temptations in Free Societies* (Encounter Books, 2018) című könyvében, ahol a szerző a liberális demokráciát mint „betegséget” és „szellemi rabszolgaságot” támadja, sikeresen újrahasznosítva – idézőjelek nélkül – az összes durva leegyszerűsítést és sztereotípiát az európai antiliberalizmus hosszú történetéből.

74Paul Lendvai: *Orbán: Hungary’s Strongman.* Oxford University Press, 2018, 13.

75Zoltán Kovács: „Imre Nagy Reburied, Viktor Orban’s Political Career Launched 25 Years Ago Today”, *Budapest Beacon*, 2014. június 16.

76Aviezer Tucker: *The Legacies of Totalitarianism: A Theoretical Framework.* Cambridge University Press, 2015.

77„Full Text of Viktor Orbán’s Speech at Ba˘ile Tus□nad (Tusnádfürdő) of 26 July 2014”, *The New York Times*, 2014. július 29., kiemelések tőlünk. Magyarul: „Orbán Viktor miniszterelnök teljes beszéde a 25. Bálványosi Szabadegyetem és Diáktábor rendezvényén”. *Magyar Nemzet*, 2014. július 29.

78Uo.

79Uo.

80Enzensberger: *Ó, Európa!* Ford. Kurucz Gyula. Európa, 1992, 121.

81Elisabeth Zerofsky: „Is Poland Retreating from Democracy?”, *New Yorker*, 2018. július 30.

82„Orbán Viktor ünnepi beszéde az 1848/49-es forradalom és szabadságharc 170. évfordulóján.” 2018. március 15.

83„Full Text of Viktor Orbán’s Speech at Ba˘ile Tus□nad (Tusnádfürdő) of 26 July 2014”, *The New York Times,* 2014. július 29. Magyarul: „Orbán Viktor miniszterelnök teljes beszéde a 25. Bálványosi Szabadegyetem és Diáktábor rendezvényén”. *Magyar Nemzet,* 2014. július 29.

84Marc Santora – Helene Bienvenu: „Secure in Hungary, Orban Readies for Battle with Brussels”, *The New York Times,* 2018. május 11.

85„In the Nick of Time”, *The Economist,* 2008. május 29.

86Corentin Lotard: „Le temps de la colonisation de la Hongrie est terminé!”, *Le Courrier de l’Europe Centrale,* 2014. március 3.

87Stephen Holmes: „A European Doppelstaat?”, *East European Politics and Society,* 17:1 (2003), 107–18.

88Amin Maalouf: *In the Name of Identity: Violence and the Need to Belong.* Arcade, 2000, 74–5.

89Idézi Sławomir Sierakowski: „How Eastern European Populism Is Different”, *The Strategist,* 2018. február 2.

90Schmidt Mária, idézi Oltermann: „Can Europe’s New Xenophobes Reshape the Continent?”.

91„Polish President Likens EU Membership to Past Occupations”, *Agence France-Presse,* 2018. március 14.

92Applebaum: „A Warning from Europe”.

93Adam Leszczyński: „Poland’s Leading Daily Feels Full Force of Jarosław Kaczyński’s Anger”, *The Guardian,* 2016. február 23.

94Idézi Oltermann: „Can Europe’s New Xenophobes Reshape the Continent?”.

95Orbán Viktor: „Beszéde a Megyei Jogú Városok Szövetségének 51. közgyűlésén”. 2018. február 8.

96Vö. Zoie O’Brien: „EU Starting to Resemble Old Soviet Union with its DICTATED Rules and Values”, *Daily Express,* 2016. december 31.

97Ken Jowitt: „Setting History’s Course”, *Policy Review,* 2009. október 1.

98François Jullien: *Il n’y a pas d’identité culturelle.* Párizs, L’Herne, 2018.

99Kim Lane Scheppele: „The Rule of Law and the Frankenstate: Why Governance Checklists Do Not Work”, *Governance* 26:4 (2013. október), 559–62.

2. AZ UTÁNZÁS MINT MEGTORLÁS

1„*Les seules bonnes copies sont celles qui nous font voir le ridicule des méchants originaux.”*

2„The West Doesn’t Have to Love Us”, Vlagyiszlav Szurkov a *Der Spiegel*nek adott interjúban. 2005. június 20.

3Stephen Kotkin: *Armageddon Averted: The Soviet Collapse, 1970 – 2000.* Oxford University Press, 2008, 5.

4Thomas Bagger: „The World According to Germany: Reassessing 1989”, *Washington Quarterly,* 2019. január 22., 60.

5Alexey Pushkov: „Russian Roulette”, *National Interest*, 2008. március 3.

6Vladislav Surkov: „Putin’s Lasting State”, *Russia Insider,* 2019. február 13.; https://russia-insider.com/en/vladislav-surkovs-hugely-importantnew-article-about-what-putinism-full-translation/ri26259.

7„Putin’s Prepared Remarks at 43rd Munich Conference on Security Policy”, *The Washington Post*, 2007. február 12.

8Reinhart Koselleck: „Transformations of Experience and Methodological Change: A Historical-Anthropological Essay” in Koselleck: *The Practice of Conceptual History: Timing History, Spacing Concepts.* Stanford University, 2002, 4. fejezet.

9Richard von Weizsäcker: „Beszéd az európai háború és a nemzetiszocialista zsarnokság végének 40. évfordulóján rendezett ünnepségen”. 1985. május 8., https://www.bundespraes ident.de/SharedDocs/Downloads/DE /Reden/2015/02/150202-RvW-Rede 8-Mai-1985-englisch.pdf?—blob=publicationFile.

10Steven Lee Myers: *The New Tsar: The Rise and Reign of Vladimir Putin.* Vintage, 2016, 4. fejezet.

11Pia Malaney: „Mortality Crisis Redux: The Economics of Despair”, Institute for New Economic Thinking, 2017. március 27.; https://www.ineteconomics.org/perspectives/blog/mortality-crisis-redux-the-economicsof-despair.

12Vladimir Yakunin: *The Treacherous Path: An Insider's Account of Modern Russia.* Biteback Publishing, 2018, 18.

13Putyin évértékelő beszéde 2005. április 25-én; David Masci: „In Russia, Nostalgia for Soviet Union and Positive Feelings about Stalin”, Pew Research Center, 2017. június 29.

14Alexei Navalny – Adam Michnik: *Opposing Forces: Plotting the New Russia.* Egret Press, 2016, 101.

15A meghiúsult puccskísérlet egyik résztvevője, Borisz Pugo szovjet belügyminiszter 1991. augusztus 22-én főbe lőtte magát.

16Curzio Malaparte: *The Kremlin Ball.* The New York Review of Books Classics, 2018, 45.

17Ilya Yablokov: *Fortress Russia: Conspiracy Theories in the Post-Soviet World.* Polity, 2018.

18Miriam Elder: „Vladimir Putin Accuses Hillary Clinton of Encouraging Russian Protests”, *The Guardian,* 2011. december 9.

19Stephen Holmes: *Benjamin Constant and the Making of Modern Liberalism.* Yale, 1984, 207.

20Susan Glasser – Peter Baker: *Kremlin Rising: Vladimir Putin's Russia and the End of Revolution.* Potomac Books, 2007, 7.

21„Napjaink közvélemény-kutatásai szerint az oroszok szemében a Nyugat szívtelen, agresszív, nincsenek lelki értékei, és végsőkig ragaszkodik a formaságokhoz. Az oroszok többé nem hisznek abban, hogy a nyugati minta követhető a számukra – országuknak saját, »különleges« útja van.” Evgeny Tonkonogy: „The Evolution of *Homo Sovieticus* to Putin's Man”, *Moscow Times,* 2017. október 13.

22Az oroszországi születésű nacionalizmustörténész, Liah Greenfeld úgy véli, hogy minden olyan társadalom, amely külföldi eszményeket és intézményeket hozott be, „óhatatlanul az import forrására – per definitionem az utánzás tárgyára – irányozta figyelmét, és arra reagált. Minthogy a mintakép magasabb rendű volt, mint az utánzó a saját

észlelése szerint (ez mintakép voltából következett), és a kapcsolatban többnyire az utóbbi alacsonyabb rendűsége kapott hangsúlyt, a reagálás rendszerint a *ressentiment* formáját öltötte.” Liah Greenfeld: *Nationalism: Five Roads to Modernity.* Harvard University Press, 1992, 15.

23Wolfgang Schivelbusch: *The Culture of Defeat: On National Trauma, Mourning, and Recovery.* Metropolitan Books, 2013, 33–4.

24Martin van Creveld: *The Transformation of War.* The Free Press, 1991, 225.

25Ahogy Zbigniew Brzeziński mondta később egy újságírónak: „Le jour où les Soviétiques ont officiellement franchi la frontière, j’ai écrit au président Carter, en substance: »Nous avons maintenant l’occasion de donner à l’U R S S sa guerre du Vietnam.«”, *Le Nouvel Observateur,* 1998. január 15.

26Putyin 2014-ben így magyarázta: az amerikaiak „egy időben azért szponzoráltak iszlám szélsőséges mozgalmakat, hogy harcoljanak a Szovjetunió ellen. Ezek a csoportok Afganisztánban tettek szert harci tapasztalatra, és később belőlük nőtt ki a talibán erő és az al-Káida. A Nyugat, ha nem is támogatta őket, legalábbis szemet hunyt, és merem mondani, információval, politikailag és pénzügyileg segítettek az Oroszországba betörő nemzetközi terroristákat (mi ezt nem felejtettük el).” Putyin beszéde a Valdaj Nemzetközi Vitaklub szocsi konferenciáján, 2014. október 24.

27Masha Gessen: „Putin’s Syrian Revenge”, *New Yorker,* 2015. október 8.

28Putyin „a közismert koszovói precedensre” hivatkozott – „ez az a precedens, amit nyugati kollégáink saját kezűleg alkottak meg egy nagyon hasonló helyzetben, amikor megállapodtak abban, hogy Koszovót egyoldalúan leválasztják Szerbiáról, és pontosan ez történik most a Krímben”. Az Oroszországi Föderáció elnökének beszéde, 2014. március 18; http://en.kremlin.ru/events/president/ news/20603.

29Simon Waxman: „Why Did Putin Oppose Clinton? Decades of American Hypocrisy”, *The Washington Post,* 2017. április 20.

30Idézi Perry Anderson: „Imitation Democracy”, *London Review of Books* 37:16, 2015. augusztus 27.

31Lincoln A. Mitchell: *The Color Revolutions.* University of Pennsylvania Press, 2012.

32Alexander Prokhanov: *Politolog.* Ultra Kultura, 2005.

33Andrew Wilson: „Virtual Politics: »Political Technology« and the Corruption of Post-Soviet Democracy”, Johnson’s Russia List E-mail Newsletter, 2005. december 21.; www.cdi.org/russia/johnson/9324-5.cfm.

34Andrew Wilson: *Virtual Politics: Faking Democracy in the Post-Soviet World.* Yale University Press, 2005, xiii.

35James Madison: *Federalist #10.* Cambridge University Press, 2003. Magyarul: Alexander Hamilton, James Madison, John Jay: *A föderalista.* Ford. Balabán Péter. Európa, 1998, 95. A megfogalmazás azt sejteti, hogy a Paul Manafort-i stílusú politikai trükközés jóval megelőzte a televíziós korszakot.

36Hannah Arendt: *The Origins of Totalitarianism.* Meridian Books, 1958, 155. Magyarul: *A totalitarizmus gyökerei.* Ford. Braun Róbert, Seres Iván, Erős Ferenc, Berényi Gábor. Európa, 1992, 272.

37Ivan Krasztev: *Idő és hely/Vreme i mjaszto. Beszélgetés Gleb Pavlovszkijjal*. Bolgár nyelven: Trud, 2018.

38„Az óriási többséget egyáltalán nem érdekli a politikai élet. Ha megkérdezik tőlük, részt vennének-e benne, az emberek 85 százaléka azt mondja: nem. Úgy érzik, semmi közük a politikához.” Tonkonogy: ‘The Evolution of Homo Sovieticus’.

39Személyes közlés.

40Megkérdezhetnénk, miben különbözik az oroszországi „nincs alternatíva” mint legitimációs forrás a közép-európai „nincs alternatívá”-tól mint az illegitimitás forrásától. Miért vezet ugyanaz a képlet beletörődéshez Oroszországban és lázadáshoz Közép-Európában? A válasz az, hogy Oroszországban Putyin megváltoztathatja a kormánypolitikát, de senki sem válthatja le Putyint, míg Közép-Európában jönnek-mennek a vezetők, de a politikai irányok nem változnak. Az utóbbi helyzet establishmentellenes dühhöz vezet, mert a térség 1990-es években

nevelődött választói elvárják, hogy a szavazatuk számítson – az orosz választók viszont sohasem hittek ilyesmiben.

41Kirill Rogov: „Public Opinion in Putin's Russia", NUPI Working Paper 878, Norwegian Institute of International Affairs, 2017; https://brage. bibsys.no/xmlui/bitstream /handle/11250/2452184/ N U P I _Working _ Paper_878_Rogov.pdf?sequence=2.

42Stefan Hedlund: *Russian Path Dependence.* Routledge, 2005. Vö.: „Az utóbbi években Oroszország magatartása kétségtelenül hozzáigazodott az orosz történelem hosszú távú irányzataihoz." Robert Kagan: *The Jungle Grows Back.* Knopf, 2018, 107.

43Lásd még Karl Schlögel: *Moscow, 1937*. Polity, 2014.

44A Levada Központ 2005 és 2015 közötti felmérései szerint a válaszadók körülbelül 34 százaléka vélte úgy, hogy az „ország helyzetét" a legjobban „a demokrácia fejlődése" kifejezéssel lehetne jellemezni.

45Julia Ioffe: „The Potemkin Duma", *Foreign Policy,* 2009. október 22.

46Sergei Kovalev: „Why Putin Wins", *The New York Review of Books,* 2007. november 22.

47Alexander Lukin: „Russia's New Authoritarianism", *Post-Soviet Affairs* 25:1 (2009), 80.

48Michael Schwirtz: „Russians Shrug at Prospects of Another Putin Term, Poll Shows", *The New York Times*, 2011. október 7.

49A Kreml meglehetősen bonyolult játszmát folytat az Egységes Oroszországgal: biztosnak kell lennie abban, hogy a párt legyőzi névleges versenytársait, de úgy, hogy közben ne látsszon komoly erőnek vagy valódi „néppártnak" – akkor ugyanis a Kreml kíhívójává vagy riválisává válhatna.

50Jacques Séguéla: *Le Vertige des urnes.* Flammarion, 2000.

51Vö. Andrew Roth: „Russian Election Officials Bar Protest Leader Navalny from 2018 Presidential Race", *The Washington Post*, 2017. december 25.

52Idézi Anderson: „Imitation Democracy".

53Alekszej Szlapovszkij: *Pohod na Kreml. Poema bunta*, AST, 2010; http://www.litres.ru/aleksey-slapovskiy/pohod-na-kreml.

54Julia Ioffe: „The Loneliness of Vladimir Putin”, *New Republic*, 2014. február 2; http://www.newrepublic.com/article/116421/vladimir-putins-russia-has-crushed-dissent-stillfalling-apart.

55Mischa Gabowitsch: *Protest in Putin’s Russia.* Polity, 2017.

56Putyin első beiktatási beszéde, 2000. május 7.

57Miriam Elder: „Russian Protests: Thousands March in Support of Occupy Abay Camp”, *The Guardian*, 2012. május 13.

58Michael McFaul: *From Cold War to Hot Peace: An American Ambassador in Putin’s Russia.* Houghton Mifflin Harcourt, 2018, 335, 280.

59Ivan Ilyin: *Our Mission*; Timothy Snyder mint „Putyin filozófusát” írja le Iljint: „God Is a Russian”, *The New York Review of Books*, 2018. április 5. Putyin pedig „A Szövetségi Gyűlés előtt elmondott éves beszéd”-ében (2006. május 10.) valóban szóba hozta „a neves orosz gondolkodót, Ivan Iljint” annak a nézetnek az igazolásául, hogy „Képesnek kell lennünk választ adni minden próbálkozásra, bárkitől jöjjön is, hogy külpolitikai nyomást gyakoroljanak Oroszországra, felhasználván arra a célra, hogy a saját pozíciójukat erősítsék velünk szemben.” Ellenkező véleményen van Marlene Laruelle: „Is Russia Really »Fascist«? A Comment on Timothy Snyder”, PONARS Eurasia Policy Memo No. 539, 2018. szeptember.

60Íme Putyin sokat emlegetett, könnyek között elmondott beszéde a választási győzelemről a Manyezsnaja téren, 2012. március 4-én: https://www.youtube.com/watch?v= c6qLcDAoqxQ.

61Anton Troianovski: „Putin Claims Russia Is Developing Nuclear Arms Capable of Avoiding Missile Defenses”, *The Washington Post*, 2018. március 1.

62Putyin első interjúja elnöki hivatalba lépése után, 2000-ben; https://www.youtube.com/watch?v=EjU8Fg3N Fmo.

63David Brooks: „The Revolt of the Weak”, *The New York Times*, 2014. szeptember 1.

64Moisés Naím: *The End of Power: From Boardrooms to Battlefields and Churches to States, Why Being in Charge Isn’t What It Used to Be.* Basic Books, 2013.

65Az Oroszországi Föderáció elnökének beszéde, 2014. március 18.; http://en.kremlin.ru/events/president/news/20603.

66Shaun Walker: *The Long Hangover: Putin's New Russia and the Ghosts of the Past.* Oxford University Press, 2018, 4, kiemelés tőlünk.

67Lilia Shevtsova: „Imitation Russia", *National Interest* 2:2, 2006. november 1.

68Julia Ioffe: „What Putin Really Wants", *The Atlantic,* 2018. január–február.

69Roderick Conway Morris: „For 12 Jurors in a Conflicted Russia, There Are No Easy Answers", *The New York Times,* 2007. szeptember 14.

70Ruslan Isayev: „Mikhalkov's Film *12* Screened in Moscow and Chechnya", *Prague Watchdog,* 2007. november 6.

71Luke Harding: „Putin's Tears: Why So Sad, Vlad?", *The Guardian,* 2012. március 5.

72A Kulturális és Művészeti Tanács értekezletén, 2013. október 2; http://en.kremlin.ru/events/president/news/1935.3

73Samuel P. Huntington: „The Clash of Civilizations?", *Foreign Affairs* 72:3 (1993. nyár), 156.

74Henry Foy: „Russia's Trust in Vladimir Putin Falls to At Least 13-year Low", *Financial Times,* 2019. január 21.

75De lásd Alex Hernand – Marc Bennetts: „Great Firewall Fears as Russia Plans to Cut Itself Off from Internet: Moscow Says Temporary Disconnection Is a Test of its Cyberdefence Capabilities", *The Guardian,* 2019. február 12.

76Nicholas Eberstadt: „The Dying Bear: Russia's Demographic Disaster". *Foreign Affairs,* 2011. november/december.

77United Nations, Department of Economic and Social Affairs, Population Division (2017), *World Mortality 2017 – Data Booklet;* http://www.un.org/en/development/desa/population/publications/pdf/mortality/ World-Mortality-2017-Data-Booklet.pdf.

78Michael Smith: „Pentagon Planned Love Bomb", *Daily Telegraph,* 2005. január 15.

79„Transcript of Press Conference with the Russian and Foreign Media”. 2007. február 1.; http://en.kremlin.ru/events/president/transcripts/24026.

80„Presidential Address to the Federal Assembly”, 2013. december 12.; http://en.kremlin.ru/events/president/news/19825.

81Masha Lipman: „The Battle Over Russia’s Anti-Gay Law”, *New Yorker,* 2013. augusztus 10.

82Robert Kagan szerint Putyin azért támadja a liberális világrendet, hogy „Oroszország visszanyerhesse történelmi befolyását a világ színpadán”: Kagan, *The Jungle Grows Back,*. Knopf, 2018, 111.

83James Kirchick: *The End of Europe: Dictators, Demagogues, and the Coming Dark Age.* Yale University Press, 2017.

84Adolf Burger: *The Devil’s Workshop: A Memoir of the Nazi Counterfeiting Operation.* Frontline Books, 2009.

85Dan Lamothe: „Once Again, Militants Use Guantanamo-inspired Orange Suit in an Execution”, *The Washington Post,* 2014. augusztus 28.

86A terroristák – hasonlóképpen – gyakran nem azért robbantanak, hogy taktikai előnyhöz jussanak, hanem hogy felcseréljék az áldozat és az elkövető szerepét.

87Bojana Barlovac: „Putin Says Kosovo Precedent Justifies Crimea Secession”, *Balkan Insight,* 2014. március 18.

88Will Englund: „Russians Say They’ll Name Their Magnitsky Retaliation Law After Baby Who Died in a Hot Car in Va”, *The Washington Post,* 2012. december 11.

89Scott Shane: „Russia Isn’t the Only One Meddling in Elections. We Do It Too”, *The New York Times,* 2018. február 17.

90Michael Kramer: „Rescuing Boris”, *Time,* 2001. június 24.

91Ahogy a „szakácsa”, Jevgenyij Prigozsin is magánszemély, aki tetszése szerint, szabadon cselekszik „az orosz törvények keretein belül”: Neil MacFarquhar: „Yevgeny Prigozhin, Russian Oligarch Indicted by U S, Is Known as »Putin’s Cook«”, *The New York Times,* 2018. február 15.

92„Background to »Assessing Russian Activities and Intentions in Recent US Elections«: The Analytic Process and Cyber Incident Attribution”.

(2017. január 6.); https://www.dni.gov/files/documents/ICA_2017_01.pdf.

93 Scott Shane – Mark Mazzetti: „The Plot to Subvert an Election: Unraveling the Russia Story So Far”, *The New York Times*, 2018. szeptember 20.

94 Peter Baker: „Point by Point, State Department Rebuts Putin on Ukraine”, *The New York Times*, 2014. március 5.

95 Ian Traynor – Patrick Wintour: „Ukraine Crisis: Vladimir Putin Has Lost The Plot, Says German Chancellor”, *The Guardian*, 2014. március 3.

96 „US Publishes List of Putin’s »False Claims« on Ukraine”, *Haaretz*, 2014. május 6.

97 John J. Mearsheimer: *Why Leaders Lie: The Truth About Lying in International Politics.* Oxford University Press, 2013, 29, 20.

98 Edward Jay Epstein: *Deception:* The Invisible War between the KGB *and the CIA.* Simon & Schuster, 1989, 17.

99 Viktor Pelevin: *Operacija »Burning Bush«*, in *Ananasznaja voda dlja prekrasznoj dami.* Ekszmo, 2011, 7–144. Magyarul: „A Burning Bush művelet”, in *Ananászlé a szépséges hölgynek.* Ford. Goretity József. Európa, 2012, 7–168.

100 Charles Kaiser: „Can It Happen Here?”, *The Guardian*, 2018. április 8.

101 Idézi Sheila Fitzpatrick: „People and Martians”, *London Review of Books* 41:2, 2019. január 24.

102 Yascha Mounk: *The People vs. Democracy: Why Our Freedom Is in Danger and How to Save It.* Harvard University Press, 2018.

103 Larry Diamond: „Liberation Technology”, *Journal of Democracy*, 2010. július 20.

104 Gabriel Zucman: *The Hidden Wealth of Nations: The Scourge of Tax Havens.* University of Chicago Press, 2016.

105 Franklin Foer: „How Kleptocracy Came to America”, *The Atlantic*, 2019. március.

106 Yablokov: *Fortress Russia*.

107 http://www.europarl.europa.eu/news/en/agenda/briefing/2018-01-15/4/russia-s-propaganda-in-the-eu. Magyarul:

https://www.europarl.europa.eu/doceo/document/TA-8-2016-11-23_HU.html#sdocta4.

3. AZ UTÁNZÁS MINT KISEMMIZÉS

1Sidney Lumet nagy kritikai sikerrel forgatott belőle filmet 1974-ben; Kenneth Branagh újabb változatát 2017-ben mutatták be.

2Graham Allison: „The Myth of the Liberal Order”, *Foreign Affairs*, 2018. július/augusztus.

3David Leonhardt: „Trump Tries to Destroy the West”. *The New York Times*, 2018. június 10.; Robert Kagan: „Trump Marks the End of America as World’s »Indispensable Nation«.” *Financial Times*, 2016. november 19.

4Robert Kagan: *The World America Made*. Vintage, 2012; Kagan: „Trump Marks the End”.

5Robert Costa, Josh Dawsey, Philip Rucker, Seung Min Kim: „»In the White House Waiting«: Inside Trump’s Defiance on the Longest Shutdown Ever”, *The New York Times*, 2018. január 12.

6Gideon Rachman: „Donald Trump Embodies the Spirit of Our Age”. *Financial Times*, 2018. október 22.

7Alexander Hamilton: *Phocion Letters*, második levél. 1784.

8Julian E. Barnes and Helene Cooper: „Trump Discussed Pulling U S From NATO, Aides Say Amid New Concerns Over Russia”, *The New York Times*, 2019. január 14.

9Trump, Orbán és Putyin egyformán megkapta a „kleptokrata” jelzőt: Paul Waldman: „Trump Is Still Acting Like a Tinpot Kleptocrat”, *The Washington Post* (2018. május 29.); Bálint Magyar: *Post-Communist Mafia State: The Case of Hungary*, Central European University Press, 2016, magyarul: *A magyar maffiaállam anatómiája*, Noran Libro, 2015; Karen Dawisha: *Putin’s Kleptocracy: Who Owns Russia?* Simon & Schuster, 2015. A gazdagodás rokon metódusai azonban, bármennyire érdekesek a vizsgálódók számára, semmit sem árulnak el a népi támogatás szintén rokonítható forrásairól.

10Vladimir Putin: „A Plea for Caution from Russia”, *The New York Times*, 2013. szeptember 11.

11Trump *CNN*-interjúja, 2013. szeptember 13.

12Jeffrey Lordnak adott interjú: „A Trump Card”, *American Spectator,* 2014. június 20.

13Ez a megfigyelés azt sejteti, hogy amikor a NATO brüsszeli központjában 2017. május 25-én Trump megpróbálta megzsarolni Amerika szövetségeseit, inkább a sértés, mint a tehermegosztás volt a valódi célja, és azt feltételezte, hogy a szövetségesek semmi módon nem tudnak ártani az Egyesült Államoknak.

14„Transcript: Donald Trump on NATO, Turkey’s Coup Attempt and the World”, *The New York Times*, 2016. július 21.

15Lásd Conor Cruise O’Brien: „Purely American: Innocent Nation, Wicked World”, *Harper’s* (1980. április); Anatol Lieven: *America Right or Wrong: An Anatomy of American Nationalism.* Oxford University Press, 2004.

16Vö.: „[N]incs még egy nemzet az újkori történelemben, mint az Egyesült Államok, ahol olyan következetesen dominált volna a meggyőződés, hogy egyedi küldetése van a világban”: Russel Nye: *This Almost Chosen People*, Macmillan, 1966, 164.

17Woodrow Wilson: *The New Democracy*, *The Public Papers of Woodrow Wilson*, 4. kötet, Ray Stannard Baker és William E. Dodd (szerk.), Harper and Brothers, 1926, 232–3.

18Kagan: „Trump Marks the End”.

19„Transcript of Mitt Romney’s Speech on Donald Trump”, *The New York Times*, 2016. március 3.

20Janan Ganesh: „America Can No Longer Carry the World On Its Shoulders”, *Financial Times*, 2018. szeptember 19.

21Philip Bump: „Donald Trump Isn’t Fazed by Vladimir Putin’s Journalist-Murdering”, *The Washington Post*, 2015. december 18.

222017 februárjában, elnöki beiktatása után megerősítve megismételte lazán cinikus vallomását Amerika becstelenségéről. Fox News-os műsorában Bill O’Reilly ezt mondta neki: „Putyin egy gyilkos.” Mire Trump azt felelte: „Rengeteg gyilkos van. Rengeteg gyilkos van

nálunk… Azt hiszi, ez az ország olyan ártatlan?” Idézi Christopher Mele: „Trump, Asked Again About Putin, Suggests US Isn’t »So Innocent«”, *The New York Times,* 2017. február 4. Arról, hogy Trump mennyire képes utánzókat inspirálni, lásd „Trump Advisor Tom Barrack Says »Atrocities in America Are Equal or Worse than the Khashoggi Killing«”, *The Week* (2019. február 13.).

23William J. Clinton: „Remarks to the Turkish Grand National Assembly in Ankara”, 1999. november 15.; https://clintonwhitehouse4.archives.gov/ W H / New/Europe-9911/remarks/1999-11-15b.html.

24„Text: Obama’s Speech in Cairo”, *The New York Times,* 2009. június 4.

25Diane Roberts: „With Donald Trump in the White House, the Myth of American Exceptionalism Is Dying”, *Prospect,* 2017. szeptember 13.

26Pew Research Center, 2017. június 30.; http://www.pewresearch.org/fact-tank/2017/06/30/most-americans-say-the-u-s-is-among-thegreatest-countries-in-the-world/.

27Alexander Burns: „Donald Trump, Pushing Someone Rich, Offers Himself”, *The New York Times,* 2015. június 16. Kiemelés tőlünk.

28Ken Jowitt (személyes közlés).

29Ganesh: „America Can No Longer Carry the World”.

30Stephen Wertheim: „Trump and American Exceptionalism”. *Foreign Affairs,* 2017. január 3. Wertheimnek az a jóslata egyelőre nem valósult meg, hogy „ha Trump továbbra is elveti a kivételességtudatot, az sérteni fogja kormányzatának hitelességét, és olyan legitimációs űr kialakulásához vezet, amelyet az ország minden egyes politikai irányzata versengve igyekszik betölteni”.

31Lásd a Charlie Laderman és Brendan Simms által összegyűjtött interjúkat a *Donald Trump: The Making of a World View* című kötetben (Endeavor Press, 2017).

32„Transcript: Donald Trump’s Foreign Policy Speech”, *The New York Times,* 2016. április 27.

33„Donald Trump: How I’d Run the Country (Better)”, *Esquire,* 2004. augusztus.

34„Remarks by President Trump to the 73rd Session of the United Nations General Assembly”, *Foreign Policy,* 2018. szeptember 25.

35Laderman–Simms: *Donald Trump*.

36Hasonlóképpen az Utánzási Parancsolatot is akkor kezdték igazából elvetni Közép-Európában, amikor 2008 után nyilvánvalóvá lett, hogy a Nyugat elveszíti uralkodó helyzetét a világban. Orbán Viktor: „Az én mai előadásom kiindulópontjául szánt állításom az, hogy egy hasonló értékű és súlyú változás zajlik ma a világban. Ennek manifesztté válását, tehát nyilvánvalóvá válását 2008-as pénzügyi világválságként, de inkább nyugati pénzügyi válságként azonosíthatjuk. (…) [E]gy nagy elismertségnek örvendő elemző szerint az amerikai puha hatalom ereje hanyatlik, mert a liberális értékek ma a korrupciót, a szexet és az erőszakot testesítik meg, és ezzel lejáratják Amerikát és az amerikai modernizációt." „A munkaalapú állam korszaka következik." Orbán Viktor tusnádfürdői beszéde 2014. július 26-án. https://www.kormany.hu/hu/a-miniszterelnok/beszedek-publikaciok-interjuk/a-munkaalapu-allam-korszaka-kovetkezik.

37Robert Kagan: „Not Fade Away: The Myth of American Decline", *New Republic,* 2012. január 11.

38Beiktatási beszéd, 2017. január 20.

39Ken Jowitt: „Setting History's Course", *Policy Review,* 2009. október 1.

40Az indítékok között voltak a következők: demonstrálni Amerika katonai erejét minden olyan országnak, amely megfontolná, hogy menedéket ad a 9/11 elkövetőihöz hasonló terroristáknak; megtorolni Szaddám Bush apja elleni 1993-as merényletkísérletét; olyan kormányzatot hatalomra juttatni Bagdadban, amely Amerika utasításait követi; megszüntetni az Izraelre nehezedő stratégiai fenyegetést; helyet szerezni Amerikának az OPEC tárgyalóasztalánál; próbára tenni azt a katonai elméletet, hogy a gyorsaság fontosabb a tömegnél; és bizonyítani, hogy a végrehajtó hatalom büntetlenül félresöpörheti az elnök kongresszusi ellenőrzését.

41Arról, hogyan erősítette meg az amerikai liberalizmust a szovjet kommunizmussal folytatott versengés, lásd Mary L. Dudziak: *Cold War Civil Rights: Race and the Image of American Democracy.* Princeton University Press, 2011.

42Jacob Mikanowski: „Behemoth, Bully, Thief: How the English Language Is Taking Over the Planet", *The Guardian,* 2018. július 27.; Peter

Conrad: *How the World Was Won: The Americanization of Everywhere.* Thames & Hudson, 2014.

43Philippe van Parijs: *Linguistic Justice for Europe and for the World.* Oxford University Press, 2011.

44Paul Pillar: *Why America Misunderstands the World.* Columbia University Press, 2016, 12.

45Amin Maalouf: *In the Name of Identity: Violence and the Need to Belong.* Arcade, 2000, 140.

46Edward Behr: *Anyone Here Been Raped and Speaks English?* Penguin, 1992.

47Yascha Mounk – Roberto Stefan Foa: „The End of the Democratic Century: Autocracy's Global Ascendance", *Foreign Affairs*, 2018. május/június.

48Uo.

49Chris Hastings: „President Putin Thinks House of Cards Is a Documentary", *Daily Mail*, 2017. május 27.

50Bob Woodward: *Fear: Trump in the White House.* Simon & Schuster, 2018, 159. Magyarul: *Félelem – Trump a Fehér Házban*. Ford. Bojtár Péter. Gabo, 2018, 199–200.

51A kommunizmus bukása után a demokrácia terjesztésére tett nyugati kísérletek nem sokat nyomtak a latban, de ami kevés történt, az csak megerősítette azt a tételt, hogy döntő győzelmük eredményeként a győzteseket nem hajtja többé a kíváncsiság. A kommunizmusból kilábaló országokban sok külföldi látogatót csak az érdekelt, hogy menetrendszerűen araszolnak-e a demokratikus és liberális reformok előre meghatározott útján. Csekély túlzással azt mondhatnánk, hogy sok kormánytisztviselő és civil szervezeti képviselő úgy nézelődött a posztkommunista országokban, ahogy az állatkertek főemlősketreceit megbámuló turisták. Csak az izgatja őket, ami nincs meg: a szembefordítható hüvelykujj vagy, mondjuk, a joguralom hiánya.

52Mark Thompson: „The Pentagon's Foreign-Language Frustrations" *Time,* 2011. augusztus 24.

53Személyes közlés.

54Michael Kranish – Marc Fisher: *Trump Revealed: The Definitive Biography of the 45th President.* Scribner, 2016.

55Donald Trump: *Think Big: Make It Happen in Business and Life.* HarperCollins, 2009.

56Tony Schwartz: „I Wrote the Art of the Deal with Donald Trump" in Bandy X. Lee (szerk.): *The Dangerous Case of Donald Trump.* Thomas Dunne Books, 2017.

57Paul B. Brown: „How to Deal with Copy Cat Competitors: A Six Point Plan", *Forbes*, 2014. március 12.

58A Jeffrey Lordnak adott interjú, 40.

59„The 1990 Playboy Interview With Donald Trump", *Playboy*, 1990. március 1.

60„Full Text: Donald Trump Announces a Presidential Bid", *The Washington Post*, 2015. június 16.

61Morgan Gstalter: „Trump to Impose Total Ban on Luxury German Cars". *The Hill*, 2018. május 31. Lásd még Griff Witte – Rick Noack: „Trump's Tariff Threats Suddenly Look Very Real in the Heartland of Germany's Car Industry", *The Washington Post*, 2018. június 22.

62Interjú a *The O'Reilly Factor*ban. Fox News, 2011. március 31.

63Eric Rauchway: „Donald Trump's New Favorite Slogan Was Invented for Nazi Sympathizers", *The Washington Post*, 2016. június 14.

64Laderman–Simms: *Donald Trump*, 73.

65„Donald Trump Announces a Presidential Bid."

66„Sok amerikai meg van győződve, hogy a tisztességtelen japán, dél-koreai, tajvani s immár kínai és indiai konkurencia orvul megfosztotta veleszületett előjogaitól." Edward Luce: *Time to Start Thinking: America in the Age of Descent.* Atlantic Monthly Press, 2012, 40.

67Beiktatási beszéd, 2017. január 20.

68Francis Fukuyama: *Identity: The Demand for Identity and the Politics of Resentment.* Farrar, Straus and Giroux, 2018, 157. Niall Ferguson konzervatív történészprofesszor hasonlóan érvel: a liberális hegemónia öngyilkosságot követett el azzal, hogy megkönnyítette Kína szuperhatalommá válását, és ezzel tönkretette a nyugati országok

középosztályait, amelyek régóta a nyugati liberalizmus fő belső támaszai voltak. Niall Ferguson – Fareed Zakaria: *Is This the End of the Liberal International Order?* House of Anansi Press, 2017.

69Lauren Gambino – Jamiles Lartey: „Trump Says US Will Not Be a »Migrant Camp«". *The Guardian,* 2018. június 19.

70Griff Witte: „As Merkel holds on precariously, Trump tweets Germans »are turning against their leadership« on migration", *The Washington Post,* 2018. június 18.

71Thomas Chatterton Williams: „The French Origins of »You Will Not Replace Us«", *New Yorker,* 2017. december 4.

72James McAuley: „New Zealand Suspect Inspired by French Writer Who Fears »Replacement« By Immigrants", *The Washington Post,* 2019. március 15.

73Orbán Viktor: „Beszéd a World Science Forum megnyitásán". 2015. november 7.; Shaun Walker: „Hungarian Leader Says Europe Is Now »Under Invasion« by Migrants", *The Guardian,* 2018. március 15.

74„Remarks by President Trump on the Illegal Immigration Crisis and Border Security". 2018. november 1. https://www.whitwhouse.gov/briefings-statements/remarks-president-trump-illegal-immigration-crisisborder-security/.

75Holly Case: „Hungary's Real Indians". *Eurozine,* 2018. április 3. A részlet szerepel a 2016. július 23-i beszédről szóló sajtótudósításokban, de a miniszterelnok.hu oldalon nem található a szó szerinti leiratban. (A ford.)

76Ronald Reagan elnöki búcsúbeszéde, 1989. január 11. Arról a kijelentéséről, hogy a bevándorlók „tették naggyá Amerikát", lásd https://www.politifact.com/truth-o- jul/03/becoming-american-initiative/did-ronald-reagan-say-immigrantsmade-america-grea/.

77Maalouf: *In the Name of Identity*. meter/statements/2018/.

78Samuel P. Huntington: *The Clash of Civilizations and the Remaking of World Order.* Simon & Schuster, 1996, 306. Magyarul: *A civilizációk összecsapása és a világrend átalakulása.* Ford. Puszta Dóra, Gázsity Mila, Gecsényi Györgyi. Európa, 2019.

79Ashley Parker – Amy B. Wang: „Trump Criticizes Democrats, »Russian Witch Hunt«, and Coastal Elites at Ohio Rally”, *The Washington Post,* 2018. augusztus 4.; Linda Qiu: „No, Democrats Don’t Want »Open Borders«”, *The New York Times,* 2018. június 27.; Aaron Blake: „Trump Keeps Throwing Around the Word »Treason« – Which May Not Be a Great Idea”, *The Washington Post*, 2018. május 15.

80Samuel P. Huntington: *Who Are We?: The Challenges to America’s National Identity.* Simon & Schuster, 2005. Magyarul: *Kik vagyunk mi? Az amerikai nemzeti identitás dilemmái.* Ford. Szabó László Zsolt. Európa, 2005.

81Úgy tűnik, a populista szavazók jobban tartanak az etnikai és faji sokféleségtől, mint az illegális bevándorlók bűncselekményeitől. Ez a benyomásunk csak megerősödhet, ha felidézzük, mire gondolt Obama valójában, amikor az amerikai kivételességtudatot magasztalta. Miután 1965-ben megszüntették a bevándorlókra vonatkozó faji kvótákat, Amerikát a faji és kulturális sokféleséggel szembeni befogadó magatartása tette „kivételessé”. Itt az amerikai kivételességtudatnak azzal a dimenziójával szembesülünk, amely vélhetően a leginkább taszító Trump és hívei számára. Ahogy Obama megfogalmazta a rasszkérdésről mondott 2008-as beszédében: „Sohasem felejtem el, hogy nincs még egy ország a Földön, ahol az én történetem lehetséges volna.” „Barack Obama’s Speech on Race”, *The New York Times,* 2008. március 18. Vö.: „Nem volt még egy amerikai elnök, aki olyan gyakran és olyan sokféleképpen beszélt volna az amerikai kivételességtudatról, mint Obama.” Greg Jaffe: „Obama’s New Patriotism”, *The Washington Post,* 2015. június 3. Trump sok híve nem fogadta szívesen az efféle emlékeztetést. Elutasítják, amit Obama morálisan és gyakorlatként hirdetett: hogy Amerika több rasszt magában foglaló társadalom lehet, és mégis Amerika maradhat. Minthogy Amerika visszafordíthatatlanul többfajú társadalommá vált, ez az elutasítás vagy hiábavaló panasz, vagy felhívás erőszakra.

82Ez így igaz, még akkor is, ha a termékenységi arányszám az Amerikában született fehérek körében is csökken.

83Larry Elliott: „As the Berlin Wall Fell, Checks on Capitalism Crumbled”, *The Guardian,* 2014. november 2.

84Ed Pilkington: „Obama Angers Midwest Voters with Guns and Religion Remark”, *The Guardian,* 2008. április 14.; Chris Cillizza: „Why Mitt Romney’s »47 Per Cent« Comment Was So Bad”, *The Washington Post,* 2013. március 4.; Aaron Blake: „Voters Strongly Reject Hillary Clinton’s »Basket of Deplorables« Approach”, *The Washington Post,* 2016. szeptember 26.

85Christopher Lasch: *The Revolt of the Elites: And the Betrayal of Democracy.* Norton, 1995, 44–5.

86David Smith: „»Democrats Won the House But Trump Won the Election« – and 2020 Is Next”, *The Guardian,* 2018. november 10.

87Griff Witte: „Soros-founded University Says It Has Been Kicked Out of Hungary as an Autocrat Tightens His Grip”, *The Washington Post,* 2018. december 3.

88Jobban érzékelhetjük, miért lehetnek veszélyesek az utánzók az utánzottakra, ha szemügyre vesszük a „hitszegés” nevű háborús bűncselekményt, amely azt is magában foglalhatja, ha valaki megtévesztésül az ellenség egyenruháját veszi fel. A tömeghadseregek korában az egyenruha teszi lehetővé, hogy a katonák megkülönböztessék az ellenséget a baráti erőktől. A máshogyan nem azonosítható csoport-hovatartozás ezen egyszerű jelébe vetett naiv bizalom azonban ellenállhatatlanul csábít a mimikrire. A háborús mimikri legsúlyosabb következményekkel járó formája mind Afganisztánban, mind Iránban éppen az volt, hogy felkelők lopott vagy hamisított uniformisban ölték meg orvul a reguláris hadsereg katonáit.

89Szkeptikusan és humorral számol be Oroszország agresszív utánzási politikájának erről az aspektusáról Jesse Walker: „How Russian Trolls Imitate American Political Dysfunction”, *The Atlantic,* 2018. október 25.

90Marcel Detienne: *L’Identité nationale, une énigme,* Gallimard, 1962.

91Amint Ken Jowitt is felhívta figyelmünket, az a tény, hogy a zsidók a lakosságon belüli számarányuknak megfelelően szolgáltak az első világháborús német hadseregben, a nácik számára nem a haza iránti hűségük bizonyítéka volt, hanem annak igazolását látták benne, hogy

ezek a kétszínű, álcázott idegenek terjesztették el a defetista bolsevik mentalitást a katonák között.

92Kwame Anthony Appiah: *The Lies That Bind: Rethinking Identity: Creed, Country, Class, Culture.* Norton, 2018.

93Yair Rosenberg: „»Jews will not replace us«: Why White Supremacists Go After Jews”, *The Washington Post,* 2017. augusztus 14.; Emma Green: „Why the Charlottesville Marchers Were Obsessed With Jews”, *The Atlantic,* 2017. augusztus 15. Hasonló reakciót olvashatunk Ryszard Legutkónál. Amikor arról elmélkedik, hogyan ábrándult ki a posztkommunista Lengyelország liberális demokráciájából, felidézi döbbenetét annak láttán, hogy a volt kommunisták milyen gyorsan vedlettek át jó liberális demokratákká. Legutko szemében ez a liberális demokrata identitás felszínességét bizonyította, és úgy érezte, a kommunista zsarnoksággal szembeni ellenállásának évtizedeiből űznek gúnyt. Ryszard Legutko: *The Demon in Democracy: Totalitarian Temptations in Free Societies.* Encounter Books, 2018, 2–3.

94Liam Stack: „White Lives Matter Has Been Declared a Hate Group”, *The New York Times,* 2016. augusztus 30.

95Philip Roth: *The Plot Against America.* Houghton Mifflin, 2004, 13. Magyarul: *Összeesküvés Amerika ellen.* Ford. Sóvágó Katalin. Európa, 2006. Az idézett részletben eltértünk a magyar kiadás fordításától.

96George Kennan: „The Long Telegram”, 1946. február 22.; https://digitalarchive.wilsoncenter.org/document/116178.pdf.

97Hannah Arendt: *Origins of Totalitarianism.* Meridian Books, 1958. Magyarul: *A totalitarizmus gyökerei*. Ford. Braun Róbert, Seres Iván, Erős Ferenc, Berényi Gábor. Európa, 1992, 465.

98Masha Gessen: „The Putin Paradigm”. *The New York Review of Books,* 2016. december 13.

99„Üzletemberként és nagyon fontos személyek nagyon bőkezű adományozójaként elmondhatom, hogy amikor az ember ad, az égvilágon mindent megtesznek, amit csak akar tőlük.” Peter Nicholas: „Donald Trump Walks Back His Past Praise of Hillary Clinton”, *Wall Street Journal,* 2015. július 29.

100Woodward: *Fear,* 174. Magyarul: *Félelem,* 219.

101A gondolat, hogy háború idején tökéletesen megengedett dolog a hazugság, korántsem csak Trump elméjének szüleménye. Megerősíti a genfi egyezményeket kiegészítő I. Jegyzőkönyv 37.2. cikkelye is, melyben ez olvasható: „Hadicselek az olyan cselekmények, amelyek célja az ellenség félrevezetése, vagy meggondolatlan akciókra bírása, de amelyek nem sértik a fegyveres összeütközésre vonatkozó nemzetközi jogi szabályokat, s amelyek azért nem hitszegőek, mert az ellenségben nem keltenek bizalmat jogi védettsége tekintetében. Hadicselnek tekintendők többek között az álcázás, a csapda, a megtévesztő hadműveletek és a félrevezető adatok közlése."

102Schwartz: „I Wrote the Art of the Deal".

103James Barron: „Overlooked Influences on Donald Trump: A Famous Minister and His Church", *The New York Times*, 2016. szeptember 5.

104David Enrich, Matthew Goldstein, Jesse Drucker: „Trump Exaggerated His Wealth in Bid for Loan, Michael Cohen Tells Congress", *The New York Times,* 2019. február 27.

105Nancy Pelosi, idézi Jennifer Rubin: „Trump's Fruitless Struggle to Stop Transparency", *The Washington Post,* 2019. február 7.

106Meg kell jegyeznünk, hogy Trump dominálást célzó stratégiáját nem lehet a „kulturális hegemónia" Gramsci-féle fogalmával megragadni. Trump nem próbálkozik semmilyen egyetemesen érvényes domináns ideológia vagy világnézet másokra erőltetésével, hogy igazolja az uralkodó osztály hatalmát és kiváltságait, vagy bebizonyítsa, hogy a status quo természetes és elkerülhetetlen. Nemcsak azért nem, mert ez egyáltalán nem érdekli, hanem azért sem, mert jogi és politikai büntetlenségre való törekvésének lényegi eleme magának a hivatalos igazság koncepciójának a szétzúzása.

107Bernard Williams: *Truth and Truthfulness: An Essay in Genealogy.* Princeton University Press, 2010.

108Vö.: Daniel A. Effron: „Why Trump Supporters Don't Mind His Lies", *The New York Times*, 2018. április 28.

109George Orwell: „Notes on Nationalism", *The Collected Essays, Journalism and Letters*, 4. kötet, Harcourt Brace Jovanovich, 1968.

Magyarul: „Jegyzetek a nacionalizmusról”, in *Az oroszlán és az egyszarvú*, I. kötet. Ford. Algol László, Cartaphilus, 2000.

110Gregory Korte: „Trump Blasts »Treasonous« Democrats for Not Applauding at His State of the Union Address”, *USA Today*, 2018. február 5.

111Joe Concha: „Trump Rips Fact-Checkers: »Some of the Most Dishonest People in Media«”, *The Hill*, 2019. február 12.

112Rebecca Savransky: „Poll: Almost Half of Republicans Believe Trump Won Popular Vote”, *The Hill*, 2017. augusztus 10.; Jacqueline Thomsen: „Poll: Fewer Than Half of Republicans Say Russia Interfered in 2016 Election”, *The Hill*, 2018. július 18.

113„Full Transcript: Donald Trump’s Jobs Plan Speech”, *Politico*, 2016. június 28.

114John Judis: „What Trump Gets Right on Trade”, *New Republic*, 2018. szeptember 25.

115Aaron David Miller – Richard Sokolsky: „The One Thing Trump Gets Right About Middle East Policy”, *CNN*, 2019. január 7. Lásd még Jon Finer – Robert Malley: „Trump Is Right to Seek an End to America’s Wars”, *The New York Times*, 2019. január 8.

116Woodward: *Fear*, 125. Magyarul: *Félelem*, 158.

117Adam Liptak: „Chief Justice Defends Judicial Independence After Trump Attacks »Obama Judge«”, *The New York Times*, 2018. november 21.

118Mallory Shelbourne: „Trump: I’m Not Obstructing Justice, I’m »Fighting Back«”, *The Hill*, 2018. május 7. „Nem volt obstrukció, nem volt kollúzió – mondta. – Úgy értem, hacsak nem azt a tényt nem nevezik »obstrukciónak«, hogy felveszem a harcot. Igenis felveszem a harcot. Nagyon visszavágok. Úgy értem, ha ezt obstrukciónak hívják, felőlem tegyék. De nincs obstrukció, nincs kollúzió.” Idézi Aaron Blake: „Trump’s Notable »Obstruction« Concession”, *The Washington Post*, 2018. szeptember 27.

119Maria Sacchetti: „Trump Is Deporting Fewer Immigrants Than Obama, Including Criminals”, *The Washington Post*, 2017. augusztus 10.

120Karen DeYoung: „For Trump, the Relationship With Saudi Arabia Is All About Money”, *The Washington Post*, 2018. november 19.

121Dionne Searcey – Emmanuel Akinwotu: „Nigerian Army Uses Trump’s Words to Justify Shooting of Rock-Throwers”, *The New York Times*, 2018. november 3.

122Vö.: „Az új brazil elnök, Jair Bolsonaro számára az amerikai elnök olyan ember, aki ledönti a korlátokat – élő bizonyítéka annak, hogy a nőkre és kisebbségekre tett vérlázító megjegyzések vagy az összeesküvés-elméletekkel való vigéckedés nem feltétlenül jelentenek akadályt a hatalom megszerzésében.” Griff Witte, Carol Morello, Shibani Mahtani, Anthony Faiola: „Around the Globe, Trump’s Style Is Inspiring Imitators and Unleashing Dark Impulses”, *The Washington Post*, 2019. január 22.

BEFEJEZÉSÜL: EGY KORSZAK LEZÁRUL

1Nikolay Karamzin: *Memoir on Ancient and Modern Russia.* Oroszból fordította Richard Pipes, Atheneum, 1974, 122.

2Tom Parfitt: „Kvas Is It? Coca-Cola Bids to Bottle the »Coke of Communism«”, *The Guardian*, 2007. február 5.

3Marina Koren: „Why the Far Side of the Moon Matters So Much. China’s Successful Landing Is Part of the Moon’s Long Geopolitical History”, *The Atlantic*, 2019. január 3.

4Chris Buckley: „The Rise and Fall of the Goddess of Democracy”, *The New York Times*, 2014. június 1.; Craig Calhoun: *Neither Gods Nor Emperors: Students and the Struggle for Democracy in China.* University of California Press, 1995, 108.

5„Deng’s June 9 Speech: »We Faced a Rebellious Clique« and »Dregs of Society«”, *The New York Times*, 1989. június 30.

6Donald Trump – meglepő módon – már kevéssel az események után kifejezte a tüntetések elfojtása miatti elismerését: „Amikor a diákok kiözönlöttek a Tienanmen térre, a kínai kormány majdnem elszúrta. Aztán gonoszok voltak, szörnyűek voltak, de erővel leverték. Ez

megmutatja az erő hatalmát. A mi országunkat ebben a pillanatban gyengének látják… mint akit megköpdös a világ többi része.” „The 1990 Playboy Interview With Donald Trump”, *Playboy,* 1990. március.

7Bagger a következőképpen írja le az 1989 utáni nyugatnémet konszenzust: „Kína csak akkor folytathatja káprázatos gazdasági fejlődését, ha bevezeti az egyéni szabadságjogokat. Csak egy szabad és nyílt társadalomban kaphat lendületet az a kreativitás, amely az információs korszakban a gazdasági innováció és siker fő hajtóereje.” Thomas Bagger: „The World According to Germany: Reassessing 1989”, *Washington Quarterly,* 2019. január 22., 55.

8Francis Fukuyama: „The End of History?”, *National Interest* (1989. nyár), 12.

9„Kínában visszájára fordul az az elterjedt képzet, hogy a technológia nagyszerű demokratizáló erő, mely megnöveli az emberek szabadságát, és összeköti őket a világgal. Ehelyett a kontrollt erősítette.” Paul Mozur: „Inside China’s Dystopian Dreams: A. I., Shame and Lots of Cameras”, *The New York Times,* 2018. június 8.

10Chris Buckley – Steven Lee Myers: „On Anniversary of China’s Reforms, Xi Doubles Down on Party Power”, *The New York Times,* 2018. december 18.

11Uo.

12Uo.

13Jonah Newman: „Almost One-Third of All Foreign Students in U S Are From China”, *Chronicle of Higher Education,* 2014. február 7.

14Elizabeth C. Economy: *The Third Revolution: Xi Jinping and the New Chinese State.* Oxford, 2018, 42.

15Hszi Csin-ping a konferencián, amelyet a kínai „Reform és Nyitás” meghirdetésének negyvenedik évfordulóján rendeztek a pekingi Nagy Népi Csarnokban. Idézi Yanan Wang: „China Will »Never Seek Hegemony«, Xi Says in Reform Speech”, *The Washington Post,* 2018. december 18.

16Kerry Brown: *The World According to Xi: Everything You Need to Know About the New China.* I. B. Tauris, 2018, 46–7.

17Chris Buckley: „Xi Jinping Thought Explained: A New Ideology for a New Era", *The New York Times*, 2018. február 26.

18Georges Devereux – Edwin M. Loeb, „Antagonistic Acculturation", *American Sociological Review* 8 (1943), 133–47.

19Christopher Walker *et al.: Sharp Power: Rising Authoritarian Influence.* International Forum for Democratic Studies, National Endowment for Democracy, 2017. december; https://www.ned.org/ wp-content/uploads/2017/12/Sharp-Power-Rising-Authoritarian-InfluenceFull-Report.pdf.

20Economy: *The Third Revolution*, 37. „A globalizáció legbelső lényegével szembeszegülve Hszi nekilátott, hogy megfordítsa a Kína és a külvilág közötti egyre bővülő információáramlás trendjét. Az új szabályozó intézkedéseknek az a céljuk, hogy korlátozzák a professzorok lehetőségét a nyugati társadalomtudományi tankönyvek használatára vagy a nyugati politikai és gazdasági eszmék megbeszélésére a tanteremben. A párt egyre jobban leszűkíti a külföldi televíziók hatósugarát és az egyéb médiatartalmak hozzáférhetőségét, hogy megelőzze a kínaiak nyugati értékekkel való passzív indoktrinációját. Az internetes tartalmakat érintő új korlátozások pedig, akárcsak a technikai fejlesztések, visszaszorítják a szabad információáramlást a kibervilágban." Uo., 232.

21Mark Lander: „Trump Has Put the US and China on the Cusp of a New Cold War", *The New York Times*, 2018. szeptember 19.

22„2013. október 13-án a kínai Xinhua hírügynökség azzal döbbentette meg a globális médiaköröket, hogy kereken felszólított „a világ dezamerikanizálására", válaszul az USA uralkodó elitjén belül zajló, bénító fiskális harcra, amely az Egyesült Államok fizetésképtelenségével fenyegetett, Kína 1,3 billió dolláros amerikai állampapír-állományát veszélyeztetve. Yuezhi Zhao: „Communication, Crisis, and Global Power Shifts". *International Journal of Communication* 8 (2014), 275–300.

23Lucian W. Pye: *The Spirit of Chinese Politics.* Harvard University Press, 1992, 56.

24Brown: *The World According to Xi*, 81–2.

25Fukuyama: „The End of History?", 11.

26Uo., 17.

27Pye: *The Spirit of Chinese Politics*, 235.

28„A kínaiakat a kultúra, a rassz és a civilizáció közös tudata köti össze, nem pedig a nemzettel mint állammal való azonosulás." Lucian W. Pye: „Chinese Democracy and Constitutional Development" in Fumio Itoh (szerk.): *China in the Twenty-first Century: Politics, Economy, and Society.* United Nations University Press, 1997, 209.

29Richard McGregor: *The Party: The Secret World of China's Communist Rulers.* Harper, 2010, 77.

30Brown: *The World According to Xi,* 35.

31Ken Jowitt: „Setting History's Course", *Policy Review,* 2009. október 1.

Név- és tárgymutató

Jegyzetek a magyar kiadáshoz

1Ferencz Győző fordítása.

2 Györffy Miklós fordítása.

3 Eörsi István fordítása.

4 Az akkoriban zajló Occupy Wall Street tüntetések mintájára így nevezték el a moszkvai megmozdulásokat, mert Abaj kazah költő szobra körül volt a tiltakozók sátortábora. – *A ford.*

5 Makai Imre fordítása.

6 A szerzők itt Donald Trumpra utalnak. A 2020. november 4-i amerikai elnökválasztás eredményeként azóta Joe Biden lett az Egyesült Államok elnöke. – *A szerk.*

Tartalomjegyzék

A fordítás alapjául szolgáló kiadás:
Ivan Krastev – Stephen Holmes: *The Light that Failed. A Reckoning*
Allen Lane, 2019

Fordította Széky János

Felelős szerkesztő Szalay Marianne
Szerkesztette Sepsi László
A szöveget gondozta Györke Mária és Tomka Eszter
Műszaki szerkesztő Széplaki Gyöngyi
A borítót az eredeti alapján készítette Váraljai Viktória

ISBN 978 963 355 659 7